

CİLT / VOLUME: V • SAYI / ISSUE: 1 • HAZİRAN / JUNE 2018
ONLINE ISSN: 2529-0045 • PRINT ISSN: 2148-6743

MARMARA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

MARMARA UNIVERSITY JOURNAL OF TURKOLOGY

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi (MUTAD) / Marmara University Journal of Turkology (MUJOT)

6 Aylık Hakemli Akademik Dergi / Biannual Peer-Reviewed Academic Journal

Yıl / Year: Haziran / June 2018, Cilt / Volume: V, Sayı / Issue: 1

Online ISSN: 2529-0045 • Print ISSN: 2148-6743

Kuruluş Yılı / Foundation year: 2014

Marmara Üniversitesi Rektörlüğü Adına İmtiyaz Sahibi / Owner

Prof. Dr. Mehmet Emin ARAT (Rektör / Rector)

Derginin Sahibi / Owner of the Journal

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Adına / On behalf of Institute of Turkic Studies of Marmara University

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT (Enstitü Müdürü / Director of Institute)

Editör / Editor

Doç. Dr. Özlem DENİZ YILMAZ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Tofiq ABDÜLHASANLI (Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Bakü / Azerbaycan), Prof. Dr. Erhan AFYONCU (Milli Savunma Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Gülay BEZER (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Yüksel ÇELİK (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Sebahat DENİZ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Doç. Dr. Özlem DENİZ YILMAZ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Muzaffer DOĞAN (Anadolu Üniversitesi, Eskişehir / Türkiye), Prof. Dr. Harun DUMAN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Vahdettin ENGİN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Nurten GÜNAL (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Muhammed GÜR (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Davut HUT (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Dr. Öğr. Üyesi Mehdi GENÇELİ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Hamza KANDUR (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Doç. Dr. İlyas KEMALOĞLU (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Kemalettin KUZUCU (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Osman G. ÖZGÜDENLİ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Dr. Öğr. Üyesi Göksel ÖZTÜRK (Emekli Öğretim üyesi), Prof. Dr. Rüfet RÜSTEMOV (Bakü Devlet Üniversitesi, Bakü / Azerbaycan), Prof. Dr. Nesrin SARIAHMETOĞLU (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Gülşen SEYHAN ALIŞIK (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Erdal ŞAHİN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Dr. Liaisan ŞAHİN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Cengiz TOMAR (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Abdülhamit TÜFEKÇİ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Doç. Dr. Murat ULUSKAN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Ömer ZÜLFE (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Hatic AYNUR (İstanbul Şehir Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Orhan BİLGİN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Doç. Dr. Danuta CHMIELOWSKA (Varşova Üniversitesi, Varşova / Polonya), Prof. Dr. Evá Judit CSÁKI (Pazmany Peter Catholic Üniversitesi, Budapeşte / Macaristan), Prof. Dr. İnci ENGİNÜN (Emekli Öğretim Üyesi), Prof. Dr. İsmail E. ERÜNSAL (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Semavi EYİCE (Emekli Öğretim Üyesi), Dr. Mehmet GENÇ (İstanbul Şehir Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Prof. Dr. Peter B. GOLDEN (Rutgers Üniversitesi, New Jersey / ABD), Prof. Dr. Sancar GULAMOV (Özbekistan Bilimler Akademisi, Taşkent / Özbekistan), Prof. Dr. Viktor G. GUZEV (Sankt-Petersburg Devlet Üniversitesi, Petersburg / Rusya Federasyonu), Prof. Dr. Emine GÜRÖY NASKALI (Emekli Öğretim Üyesi), Dr. Fahri HACILAR (Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı), Prof. Dr. Tooru HAYASHI (Tokyo Üniversitesi, Tokyo / Japonya), Prof. Dr. Darhan KIDIRALI (Uluslararası Türk Akademisi, Astana / Kazakistan), Prof. Dr. Mücteba İLGÜREL (Emekli Öğretim Üyesi), Prof. Dr. A. Emel KEFELİ (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul / Türkiye) Prof. Dr. Kadıralı KONKOBAYEV (Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek / Kırgızistan), Prof. Dr. Klaus RÖHRBORN (Emekli Öğretim Üyesi), Prof. Dr. İstván VÁSÁRY (Macar Bilimler Akademisi, Budapeşte / Macaristan), Prof. Dr. Dimitriy VASİLYEV (Rusya Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü, Moskova / Rusya Federasyonu), Prof. Dr. Elfiye YUSUPOVA (Kazan-İdil Boyu Federal Üniversitesi, Kazan, Tataristan Cumhuriyeti / Rusya Federasyonu), Prof. Dr. Mirfatih ZEKİYEV (Tataristan Bilimler Akademisi, Kazan, Tataristan Cumhuriyeti / Rusya Federasyonu)

Makale Düzenleme / Editing Articles

Arş. Gör. Dursaliye ÇAĞLAR (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Elif UZUNAĞAÇ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

İletişim Bilgileri / Contact Details

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürlüğü
/ Institute of Turkic Studies of Marmara University

Adres / Address: Göztepe Yerleşkesi, 34722, Kadıköy, İstanbul / Türkiye

Tel / Phone: +90 216 345 60 69

Faks / Fax: +90 216 336 95 91

E-Posta / E-Mail: mutad@marmara.edu.tr

Web: http://turkiyat.marmara.edu.tr/

http://dergipark.gov.tr/matad

Baskı / Printing Press: Şenyıldız Matbaacılık

Adres / Address: Gümüşsuyu Cad. Işık Sanayi Sitesi No: 19/102 Topkapı / İstanbul

Tel / Phone • Faks / Fax: +90 212 483 47 91

Sertifika No / Certificate No: 11964

Marmara Üniversitesi Yayinevi / Marmara University Press

Adres / Address: Göztepe Yerleşkesi, 34722, Kadıköy, İstanbul / Türkiye

Tel / Phone: +90 216 348 43 79

Faks / Fax: +90 216 348 43 79

E-Posta / E-Mail: yayinevi@marmara.edu.tr

MARMARA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİŐİ, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün hakemli akademik yayınıdır. Altı ayda bir yayınlanır. Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, ULRICH Global Serials Directory ve EBSCO uluslararası alan endeksi tarafından taranmaktadır. Dergide yayınlanan makalelerdeki görüşler yazarlarına aittir. Yayın Kurulu tarafından benimsendiği anlamına gelmez. Yayın Kurulu, yazının özüne dokunmaksızın gerekli yazım ve ifade değişikliklerini yapma hakkını saklı tutar. Dergiden yapılan alıntılarda kaynak göstermek mecburidir.

MARMARA UNIVERSITY JOURNAL OF TURKOLOGY is a peer-reviewed academic journal of Institute of Turkic Studies of Marmara University. The journal is a biannual publication. Marmara University Journal of Turkology is indexed by ULRICH Global Serials Directory and EBSCO International Index. All the views and opinions expressed in the articles are those of the authors and they do not necessarily reflect the views or opinions of the editor, the editorial board, or the publisher. The editorial board reserves the right to make necessary changes in spelling and phrase without changing content. The published contents in the articles cannot be used without being cited.

İçindekiler / Contents

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

İranda Haberleşme: Kaçarlar Devrine Ait Bir Menzil Defteri Communication in Persia A <i>Menzil Defter</i> in Qajar Era Samet BALTA	1
Abdullah Sur'un İktisada Dair Görüşleri Abdullah Sur's Opinions on Economic Cem ÇETİN, Mehdi GENCELİ	37
Modern Dönem Suriye ve Halep Türkmenleri Modern Period Syria and Aleppo Turkmens Ahmet Emin DAĞ	49
İlhanlılar'da Hükümrânlık Telâkkisi ve Hükümdar Algısı The Rulership Concept and the Ruler Perception in The Mongols in Iran Osman G. ÖZGÜDENLİ	73
<i>Bekoviç Gibi Kaybetmek: Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'in 1717 Hive Seferi</i> <i>Lost Like Bekovich: Alexander Bekovich Cherkassky Expedition to Khiva in 1717</i> Murat ÖZKAN	93

KİTAP TANITIMLARI / BOOK REVIEWS

İlhan Kutluer, <i>Felsefî Gök Kubbemiz</i> , İz Yayıncılık, İstanbul 2017, 176 s. (ISBN: 978-975-355-262-6). Ahmet Duran ARSLAN	113
İlyas Topsakal, <i>Sibirya Tarihi</i> , Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, 261 s. (ISBN: 978-605-155-572-0). Enver Uğur AYKOL	115
Farzaneh Doulatabadi, <i>Kaşkay Türklerinin Edebiyatı</i> , Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2017, 398 s. (ISBN: 978-975-16-3414-6). Hilal ÖZCAN	119

Ali Taştekin, *Dilde İşte Fikirde Türkçe*, Kitabevi, İstanbul 2017, 141 s. (ISBN: 978-605-9506-30-4).
Elif TAMBULUT 123

Makale Yazım Kuralları / Instructions for Authors 127

Yazarların İletişim Bilgileri / Contact Details of Authors 141

Takdim

Değerli okurlarımız, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*'nin V. Cilt, 1. Sayısı, araştırma makalesi ve kitap tanıtımı türü yazılardan oluşmaktadır.

Çem Çetin ve Mehdi Genceli'nin "Abdullah Sur'un İktisada Dair Görüşleri" adlı yazısında Sur'un iktisatla ilgili kaleme aldığı makaleler üzerinden okuma yapılarak onun iktisadi meselelere bakışı irdelenmektedir.

Osman Gazi Özgüdenli'nin "İlhanlılar'da Hükümrânlık Telâkkisi ve Hükümdar Algısı" adlı çalışmasında İlhanlı hükümrânlık telâkkisi ve hükümdar algısının Yakındoğu coğrafyasında geçirdiği dönüşümün ayrıntıları ve arka planı incelenmekte; Samet Balta tarafından kaleme alınan "İran'da Haberleşme: Kaçarlar Devrine Ait Bir Menzil Defteri" adlı makalede Mirza Taki Hân'ın emri ile hazırlanmış olan 1267/1850 tarihli *Kitâbçe-i teşhîs-i menâzil ve fersâh-ı memâlik-i mah-rûse ki çaparhâne beste mi şeved* adlı menzil defteri neşredilerek Çapar teşkilatı ile bu teşkilatın hizmet verdiği yollar hakkında bilgi verilmektedir.

Murat Özkan tarafından yazılan "*Bekoviç Gibi Kaybetmek: Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy*'in 1717 Hive Seferi" başlıklı makalede Müslüman Kabardey bir ailenin ferdi olarak dünyaya gelen, vaftiz olduktan sonra Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy adını alan Devlet Giray Mirza'nın Hive Seferi komutanı oluşu, sefer hazırlıkları ve seferin sonunda akıbeti ele alınmaktadır.

Ahmet Emin Dağ'ın "Modern Dönem Suriye ve Halep Türkmenleri" adlı çalışmasında Modern Dönem Suriyesi ve büyük bölümü Halep ve çevresinde yaşayan Türkmenler konu edilmektedir.

Ayrıca dergimizin bu sayısında Ahmet Duran Arslan'ın "*İlhan Kutluer, Felsefi Gök Kubbe-miz, İz* Yayıncılık, İstanbul 2017, 176 s. (ISBN: 978-975-355-262-6)"; Enver Uğur Aykol'un "*İlyas Topsakal, Sibiryâ Tarihi, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, 261 s. (ISBN: 978-605-155-572-0)*"; Hilal Özcan'ın "*Farzaneh Doulatabadi, Kaşkay Türklerinin Edebiyatı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2017, 398 s. (ISBN: 978-975-16-3414-6)*" ve Elif Tambulut'un "*Ali Taştekin, Dilde İşte Fikirde Türkçe, Kitabevi, İstanbul 2017, 141 s. (ISBN: 978-605-9506-30-4)*" adlı kitap tanıtım yazıları bulunmaktadır.

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan yazıların akademik çevreye ve Türklük bilimine ilgi duyan herkese yararlı olmasını dileriz. Dergimizin bu sayısına katkıda bulunan değerli akademisyenlere, makale değerlendirmelerini yapan hakemlere, yayın ve danışma kurulu üyelerine teşekkürlerimizi sunarız.

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT

İRAN'DA HABERLEŞME: KAÇARLAR DEVRİNE AİT BİR MENZİL DEFTERİ*

COMMUNICATION IN PERSIA A *MENZİL DEFTER* IN QAJAR ERA

Samet BALTA**

Öz

Varoluştan günümüze insanoğlunun birçok yöntem kullanarak haberleşmeyi sağladığı muhakkaktır. Tarihin her döneminde haberleşme sonucunda sağlanan iletişimin farklı bölgelere ulaştığı uzakları yakın ettiği görülmüştür. Böylelikle gelişen haberleşme beraberinde müesseseleşmeyi de getirmiştir. Zira konumuzu teşkil eden Çapar teşkilatı da böyle bir anlayışın ürünü olarak doğmuştur ki 1795-1925 yılları arasında İran coğrafyasında hüküm süren Kaçar hanedanlığı da tüm yazışmalarını bu teşkilat ile sağlamıştır. Çapar teşkilatı en parlak dönemini Nâsırüddin Şah'ın sadrazamı Mirza Taki Hân'ın sadareti döneminde (1848-1851) yaşamış, devamında ise İran sahasındaki mevcut çapar yolları belirlenerek, bu yollar üzerinde belirli aralıklarla tesis edilen çaparhânelerin isimleri kayıt altına alınmıştır. Böyle önemli bir müesseseyi tanıtma adına kaleme alınan bu makalede Mirza Taki Hân'ın emri ile hazırlanmış olan 1267/1850 tarihli *Kitâbçe-i teşhis-i menâzil ve fersâh-ı memâlik-i mahrûse ki çaparhâne beste mi şevved* adındaki menzil defteri neşredilerek, Çapar teşkilatı ile bu teşkilatın hizmet verdiği yollar hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çapar, Menzil, Kaçar Hanedanı, Mirza Taki Hân (Emir Kebir), Nâsırüddin Şah

Abstract

Communication has been achieved by humanity utilizing various means from the creation till today. In every era of history, different regions were touched by correspondences enabled by communication, and faraway places were made closer. Therefore, the developments in communication brought along institutionalization. Hence, the Çâpâr Institution (postal service) which constitutes our subject arose from this concept and the Qajar Dynasty which reigned in Persian geography between 1795 and 1925 used this institution for all its correspondences. The institution had the brightest period during Mirzâ Taghî Khân Amîr Kabîr (1848-1851), who was the grand vizier of Nâser-al-Dîn Shâh; during this period, the existed çâpâr roads in Persian region were assigned and the names of çâpâr houses established at certain intervals on these roads were recorded. In this article, which aims to give a detailed presentation of this highly important institution, the *menzil defter* dated 1267/1850 and prepared by the order of Mirzâ Taghî Khân Amîr Kabîr

* Bu makalenin temelini oluşturan *Kitâbçe-i teşhis-i menâzil ve fersâh-ı memâlik-i mahrûse ki çaparhâne beste mi şevved* isimindeki menzil defterinin temin edilmesini sağlayan Rahman Muştakmehr ve Prof. Dr. Mehmet Atalay'a; çalışmam esnasında fikir teâtisinde bulunduğum Dr. Öğr. Üyesi Kadir Turgut ve Aşenur Erdoğan'a; haritanın hazırlanmasındaki desteklerinden ötürü ise Arş. Gör. Mustafa Kahraman'a müteşekkirim.

** *Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Bilim Dalı, İstanbul / Türkiye, sametblt92@gmail.com*

is introduced. Also, the information regarding Ćâpâr institution and the roads on which this institution had provided service is given.

Keywords: Ćâpâr, Menzil, Qajar Dynasty, Mîrzâ Taghî Khân (Amîr Kabîr), Nâser-al-Dîn Shâh

Giriş

Ulaşım ve haberleşme her daim önemli olan iki kavramdır. Nitekim bu iki olgunun değeri ticari ve dini amaçlar doğrultusunda halkın ihtiyaçlarını karşılamaşının yanında bütün haber alma ve ulaşım faaliyetlerini üstlenmesinden de anlaşılmaktadır.¹

Tarihin en eski dönemlerinden bu yana tüm devletler – çağın şartlarına göre – ulaşım ve haberleşme teşkilatına gereken ilgiyi göstererek hâkim oldukları bölgelerdeki siyasi, askeri, ticari ve içtimai hususlardaki durumlara kısa sürede vâkıf olmak amacıyla kendi haberleşme teşkilatlarını kurmuşlardır. Öyle ki Ortaçağ Türk-İslam devletlerinde kullanılan “berîd”, Moğollar/İlhanlılar zamanında “yam”, Osmanlılarda “menzil” adı altında faaliyet gösteren haberleşme teşkilatı İran sahasında ise “çapar” ismiyle hizmet vermiştir.

İrân'da muhâbere, yani yazışma ve haberleşme maksadıyla kurulan müesseselerden biri olan çapar teşkilatının mazisi oldukça eskiye dayanmaktadır. Bu teşkilatın menşei İran'da hüküm süren Ahamenişler devrine kadar götüren araştırmacılar olduğu gibi bu kurumun Safevi Devleti'nin kurulması ile ortaya çıktığını ileri sürenler de olmuştur. Esasında tarihin her evresinde devletler ve toplumlar, bilgi ve haber alışverişi için benzeri haber alma kurumlarına ihtiyaç duymuşlardır.

Bu makalenin esas amacı 1267/1850 tarihinde İran coğrafyasında faaliyet gösteren çaparhânelerin/menzillerin kayıt altına alındığı defterin muhteviyatı üzerine olduğundan çapar teşkilatının ilk defa hangi devlet tarafından tesis edildiğine dair ortaya atılan mülâhazalar üzerinde durmayacağız.² Lakin Menzil Defteri'nin safhasına girmeden evvel berîd, yam, menzil ve çapar teşkilatlarının yapısından bahsetmekte fayda vardır.

I. Haberleşme Teşkilatına Genel Bir Bakış

Haberleşme, yani bilgi alışverişi, mesafeye ve coğrafi şartların imkânlarına göre tarih sahnesinde devamlı var olmuştur. Mesela, yüksek bir yerden ateş yakılması, duman yoluyla, aynayı güneşe tutup yansıtarak, davul ile barut kullanarak, güvercinle, kervan ile veya yolcular

1 Orhan Koloğlu, “Ulaşım ve Haberleşme”, *Osmanlı Uygurluğı*, I, haz. Halil İnalıcık – Günsel Renda, Ankara 2009, s. 443.

2 Çapar teşkilatının kökenlerine dair görüşler için bk. M. Fuad Köprülü, “Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, II, (1936), s. 27-31; Aynı müellif, “Berîd”, *İslam Ansiklopedisi* (Bundan sonra İA), II, (1961), s. 541-549; W. Floor, “Ćâpâr”, *Encyclopaedia Iranica*, IV, (1990), s. 764-768; Aynı müellif, “The Chapar-Khâna System In Qajar Iran”, *Iran Journal of the British Institute of Persian Studies*, 39, (2001), s. 257-291; Feridun Abdoli Fard, *Çaparhânehâ ve Râhhâ-i Çaparî Der İrân*, I, Tahran 1383, s. 19-24.

vâsıtasıyla, atlı haberciler ve peykler³ gibi birçok farklı yöntemler kullanılarak haberleşme sağlanmıştır.⁴ Ayrıca toplumlar, medeni gelişmişlik seviyeleri doğrultusunda daha seri bir şekilde haberleşmeyi sağlamak için devamlı yeni bir arayış içerisinde olmuşlardır.⁵

Ortaçağ Türk-İslam devletlerinde haberleşme faaliyetleri umumiyetle “berîd” teşkilatının sorumluluğunda yürütülmüştür. Posta ve istihbarat gibi vazifeleri üstlenmiş olan berîd teşkilatı; “süvari postacı”, “devlet postası”, “posta menzili”, “iki posta menzili arasındaki mesafe”, “elçi”, “ulak”, “postaya verilen yazılar ve dosyalar” ve “resmi işlerle ilgili posta” gibi çeşitli manalarda kullanılmıştır.⁶ Berîd teşkilatının, merkez ile vilayetler arasındaki haberleşmeyi tesis etmek, sultana veya hükümete ait olan hafif bazı eşyaların nakledilmesini gerçekleştirmek, resmi vazife ile bir yerden başka bir yere gönderilen memurların seyahatlerini sağlamak, vali, kadı gibi yüksek mevkilerdeki kişilerin hâl ve hareketlerini takip ederek hükümdara bildirmek esas görevleri arasında yer almaktadır.⁷ Bu teşkilatın ana görevlerinden bir diğeri ise komşu devletlerdeki hareketlilikleri kontrol ederek merkeze haber vermektir.⁸

İslam tarihine bakıldığında resmi posta teşkilatı ile ilgili ilk çalışmalar Hz. Muhammed döneminde başlamıştır.⁹ Berîd teşkilatının ilk defa sistemli ve düzenli olarak hizmet vermesi ise Emevi Devleti'nin kurucusu olan I. Muaviye döneminde gerçekleşmiştir.¹⁰ Bu teşkilat Abbasiler devrinde daha da etkin bir müesseseye dönüştürülerek hizmet vermiştir. Abbasiler zamanında berîd teşkilatı için hazineye sekiz milyon dirhem sarf edilmiş ve askeri-ticari yönden birinci derecede ehemmiyet arz eden yollar üzerinde takriben 12 veya 24 kilometrelik aralıklarla haberleşme istasyonları tesis edilmiştir.¹¹ Böylece hem ülke içerisinde hem de komşu devletler ile muhâbere sağlanmıştır.

Büyük Selçuklu Devleti'nde ise “sâhib-i haber” isimli bir görevlinin kontrolündeki haberleşme hizmetleri sayesinde ülke sınırları içerisinde meydana gelen her olay kısa sürede hükümdara duyurulmaktaydı. Lakin Selçuklu Devleti'nin kuruluş döneminde bahsedilen teşkilata gereken önem verilmediği ve sonunda kaldırıldığı anlaşılmaktadır. Sultan Alpaslan, bu teşkilatın dostunu

3 Erdoğın Merçil, “Peyk”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (bundan sonra DİA), XXXIV, (2007), s. 262-263; Zeynep Tarım, “Peyk (Osmanlılar)”, *DİA*, XXXIV, (2007), s. 263-264.

4 Samet Balta, *XVI. Yüzyılda Osmanlı-Safevî Tarihi Açısından İstanbul-Tebriz Hattı ve Anlamı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi SBE Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2017, s. 8-9.

5 M. Hüdaî Şentürk, “Osmanlılarda Haberleşme ve Menzil Teşkilatına Genel Bir Bakış”, *Türkler*, XIV, (2000), s. 446.

6 M. Fuad Köprülü, “Berîd”, s. 541; İbrahim Harekât, “Berîd”, *DİA*, V, (1992), s. 498.

7 M. Fuad Köprülü, “Berîd”, s. 453; Nesimi Yazıcı, “Klâsik İslâm Döneminde Haberleşme Kurumu İle İlgili Bazı Mülâhazalar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIX/1, (1989), s. 380.

8 Nesimi Yazıcı, “Klâsik İslâm Döneminde Haberleşme”, s. 380. Kirman Selçuklularından olan Muhammed bin Arslan Şah'ın sadece kendi ülkesinde değil aynı zamanda İsfahan ve Horasan gibi bütün civar ülkelerde casusları bulunmaktaydı. Aysel Tükel Yavuz, “Anadolu Selçuklu Dönemi Hanları ve Posta-Menzil-Derbent Teşkilatları”, *Prof. Dr. Doğan Kuban'a Armağan*, yay. haz. Zeynep Ahunbay vd., İstanbul 1996, s. 26.

9 İbrahim Harekât, “Berîd”, s. 499; Ziya Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1991, s. 273.

10 M. Fuad Köprülü, “Berîd”, s. 541; Ziya Kazıcı, *İslâm Müesseseleri*, s. 273.

11 İbrahim Harekât, “Berîd”, s. 499.

düşman, düşmanını da dost gösterebileceğinden şüphe duyarak itibar etmemiştir.¹² Sultan Alpaslan'ın ölümünden sonra Nizamü'l-Mülk'ün çabalarıyla haberleşme teşkilatı yeniden tesis edilmiş ve merkez ile vilayetler arasındaki haberleşme daha sistemli ve düzenli bir şekilde sağlanmıştır.¹³

Ortaçağın bir diğer güçlü devleti olan Moğol İmparatorluğu'nda ise haberleşme “yam” teşkilatıyla yürütülmüştür. Devletin siyasi-askeri meselelerini hızlı bir şekilde halledebilmek ve şehirlerin vaziyetini öğrenebilmek amacıyla Cengiz Han döneminde (1206-1227) devletin önemli yolları üzerinde yaklaşık bir günlük mesafede yam ismiyle posta istasyonları meydana getirilmiştir.¹⁴ Gazan Han devrine (1295-1304) geldiğinde yam teşkilatının daha aktif bir yapıda olması için bir takım önlemler alınmış ve önemli yol güzergâhları üzerindeki posta istasyonlarına yenileri eklenerek 3-4 fersenglik (yaklaşık 18-24 kilometre) mesafede bir yam kurulması istenilmiştir. Ayrıca Gazan Han devrinde siyasi ve askeri konularda önem arz eden yazışmalardaki gecikmeleri ortadan kaldırmak maksadıyla menzilde bulunan atların sayıları artırılmış ve ulağın taşıdığı mektubun menzile geç mi yoksa vaktinde mi geldiğini gösteren bazı işaretler koydurularak haberleşmede doğabilecek birtakım zorlukların önüne geçilmeye çalışılmıştır.¹⁵

Yam teşkilatı kendisinden sonra kurulacak olan devletlerin haber alma teşkilatlarının temelini oluşturması açısından da oldukça önemlidir. Nitekim Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde merkez ile taşra arasındaki irtibatı sağlayan “ulak hükmünün” temelleri de Moğollara dayanmaktadır.¹⁶ Ulak hükmünde ulak denilen posta memuru yol güzergâhı boyunca geçtiği herhangi bir yerden “devlet adına” istediği binek hayvanına el koyma yetkisine sahiptir. Lakin bu sistemde ulakların uygunsuz ve keyfi davranışlarının olması sebebiyle Lütfi Paşa, sadrazamlığı döneminde (1539-1541) bu meselenin halledilmesi için vazifelendirilmiştir.¹⁷ Lütfi Paşa, “... Fukarâyı halâs için sadâretim zamânında menzil bargirleri ba'zı kûşelerde vaz' itdim...”¹⁸ diyerek devlet nâmına menzil beygirlerinin besleneceği bir uygulamayı hayata geçirmeye çalışmıştır.

12 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, haz. Mehmet Altay Köymen, Ankara 1999, s. 51.

13 İbrahim Harekât, “Berid”, s. 499; Ali Sevim – Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara 1995, s. 510.

14 Bertold Spuler, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, çev. Cemal Köprülü, Ankara 1957, s. 459; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1988, s. 264.

15 Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s. 462-463; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 265; Osman G. Özgüdenli, *Moğol İranında Gelenek ve Değişim Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul 2009, s. 341-342.

16 Lütfi Paşa bu konuda “...anlardan sonra dahi Cengiziyân zuhûr idecek il ve gün atlarına darben ve kahren binüp adını ulak komuşlardı. Ve Osmanlı ulak zulmünde Cengizileri taklid gibi itmişlerdi...” diyerek teşkilatın kökenini açıkça ifade etmiştir. Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, Tashih ve Tahşiye ile Neşreden Ali Bey, İstanbul 1341, s. 373.

17 Ulakların ülke içindeki uygunsuz ve keyfi davranışları sebebiyle bu durum “ulak zulmü” olarak adlandırılmıştır. Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 379. Ulak zulmü o kadar ileri boyuta taşınmıştı ki Gelibolulu Mustafa Ali ulakların ulemayı küçük düşüren davranışlarda bulunduğunu hatta hakaret edip, kadıları döven ulakların da olduğunu dile getirmektedir. Faris Çerçi, “Haberleşme Hizmetleri ve Osmanlı Devleti'nde Ulak Organizasyonu (Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Bu Konudaki Görüşleri)”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20, (2003), s. 211-216.

18 *Lütfi Paşa Âsâfnâmesi (Yeni Bir Metin Tesis Denemesi)*, nşr. Mübahat S. Kütükoğlu, İstanbul 1991, s. 10.

Böylece Anadolu ve Rumeli yolları üzerinde menziller tesis edilmiş ve ulaklar her türlü ihtiyacını bu konaklardan tedarik edebilmiştir. Osmanlı menzil teşkilatına bu bağlamda bakıldığında ordunun sefer esnasında ikamet ettiği, hacı adaylarının ve seyahat amacıyla yola çıkanların geceyi geçirdikleri, devlet görevlilerinin ve elçilerin kullandığı, ticari maksatla yapılan kervan ticareti sırasında mola verilen mevkiiler ile ulak¹⁹ adıyla tanınan posta tatarlarının at değiştirdikleri ya da zorunlu hallerde kaldıkları noktalar menzil yerleri olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁰

2. Kaçarlar Döneminde Çapar Teşkilatı

Eski Türkçede “süratli gitmek”, “koşmak”, “koşturmak”, “sürmek”, “saldırmak”, “hücum etmek” ve “bir atı dört nala sürmek” manasına sahip olan çapmak sözcüğünden türeyen çapar kelimesi “devlet postası”, “süvari postacı”, “posta atı”, “çok koşan at”, “peyk”, “ulak” ve “tatar” manalarında kullanılmıştır.²¹ Çapar teşkilatı genel olarak bilgi ve haber almak, merkez ile taşradaki siyasi mahiyetteki belgelerin gönderilmesi ve devlet adamlarına ait emtihanın taşınması gibi vazifeleri uhdesinde toplamıştır.²² Bu sebeple ana ve tâli yollar üzerinde çapar, ulak, peyk ve yolcuların konaklamak için dinlendikleri ve ihtiyaçlarını karşıladıkları yerler de çaparhâne olarak adlandırılmıştır.

Çaparhâneler genellikle şehir ve kasabaların giriş veya çıkışlarındaki yol kenarlarında konumlandırılmış iken nadiren de olsa şehirlerin merkezinde de bulunabilmektedir. Çaparhânelerin birbirlerine uzaklık mesafeleri yolun durumuna göre değişkenlik göstermekle birlikte umumiyetle 6 fersah²³ olmak üzere oluşturulmuştur. Bu mesafe İran sahasının bazı

19 Devlete ait kâğıtları bir yerden başka bir yere götürüp getiren resmi memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mehmet Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, İstanbul 1972, s. 542.

20 Yusuf Halaçoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Menzil Teşkilatı ve Hakkında Bazı Mülâhazalar”, *Osmanlı Araştırmaları*, II, (1981), s. 123; Fatih Müderrisoğlu, “Menzil Kavramı ve Osmanlı Devleti’nde Menzil Yerleşimleri”, *Osmanlı*, X, (1999), s. 920; Samet Balta, *İstanbul-Tebriz Hattı ve Anlamı*, s. 12-13. Menzil teşkilatı hakkında detaylı bilgi için bk. Cemal Çetin, *Ulak Yol Durak Anadolu Yollarında Padişah Postaları (Menzilhâneler) (1690-1750)*, İstanbul 2013.

21 Ali Ekber Dehkhoda, “Çapar”, *Luğatnâme*, 10b (ج), Tahran, 1343, s. 10; Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türki*, İstanbul 2008, s. 492; W. Floor, “Çâpâr”, s. 764; *Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, I (A-G), yay. haz. Kerim Can Bayar, İstanbul 2006, s. 526-527. Ayrıca F. Köprülü, Çapar kelimesinin yukarıda izah edilen anlamlarının dışında Hunlar döneminde icat edilmiş olan “Koçbaşı” adında kullanılması kolay ve hafif bir harp aleti olduğunu söylemektedir. M. Fuad Köprülü, “Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar”, s. 27-31.

22 Ali Ekber Dehkhoda, “Çapar”, s. 10; Feridun Abdoli Fard, *Çaparhâne*, I, s. 20-23; Seyyid Ali Davud, “Çaparhânehâ-i İran Der Asr-ı Emir Kebir”, *Gozâreş-i Miras*, 42-43, (1389), s. 20; Emrullah Emimi, “Ez Çaparhâne Ta Post-i Elektronik”, *Roşd-i Amuşeş-i Tarih*, I, (1393), s. 41.

23 Kaynaklarda fersahın ölçümü mil üzerinden verilmiştir ve 1 fersah 3 mile denk gelmektedir. Lakin lugat ve metroloji ile ilgili çalışmalarda bazı farklılar mevcuttur. Mesela Muhammed Muin, 1 fersahın 5.919 metre olduğunu söylemektedir. Muhammed Muin, “Fersah”, *Ferheng-i Fârsî*, II (ج - د), Tahran 1364, s. 2517. Halil İnalıc tarafından 1 fersah 5.685 metre olarak verilmiştir. Halil İnalıc, “Osmanlı Metrolojisine Giriş”, çev. Eşref Bengi Özbilen, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 73, (1991), s. 21-50. Fakat Zeki Pakalın 3 milin 5.762 metre olduğunu ifade etmektedir. Mehmet Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, s. 609. Y. Halaçoğlu 3 mili 5.985 metre, W. Hinz ise 3 mili 6 kilometre olarak vermiştir. Walther Hinz, *İslam’da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, İstanbul 1990, s. 76; Yusuf Halaçoğlu, “Fersah”, *DİA*, XII, (1995), s. 412. Böylece bir fersahın ortalama 5,5-6 kilometre arasında bir mesafeye denk geldiğini söyleyebiliriz.

bölgelerinde kısalarak 3-5 fersaha kadar düşebildiği gibi bazı yerlerde de 7-9 fersaha kadar çıkabilmektedir.²⁴ Beygirlerin uzun mesafelerde telef olmaması için çaparhânelerin birbirlerine olan uzaklıkları kısa tutulmaya çalışmıştır. Lakin bu mesafe XIX. yüzyılda Kirman hattının Kaşan ile Yezd şehirleri arasında hizmet veren Nain-Akda çaparhânelerinde olduğu gibi 14 fersaha kadar çıkabilen istisnai örnekleri de mevcuttur.²⁵

2.1. Çapar Teşkilatının Yapısı ve Mekânsal Özellikleri

İran coğrafyasındaki tüm çaparhânelerin sorumluluğu “çaparçibaşı” denilen görevli tarafından yürütülmektedir.²⁶ Bu iş için vazifelendirilmiş kişi bizzat Şah tarafından seçilmektedir. 1266/1849 tarihinde Mirza Taki Hân'ın, nâm-ı diğer Emir Kebir'in çaparhâneleri belirli bir nizama sokması ile bu kurumun başına Şefi Hân getirilmiştir.²⁷

Çaparçibaşının bir alt derecesinde ise “naib” bulunmaktadır. Nitekim İran sahasındaki yollar kendi içerisinde belirli kısımlara ayrılmıştır ve her bir kısmın sorumluluğu naiblere aittir. Naiblerin çaparhânedeki belirli sayıda beygirin hazır halde bulundurulmasını, kılavuzların istihdam edilmesini, çaparhâneden bakım ve onarımını, çaparhânedeki bulunan yolcuların ve ulakların rahatı için uygun ortamın hazırlanmasını sağlamak gibi birtakım görevleri bulunmaktadır.²⁸ Bu vazifeleri karşılığında naiblere aylık 3-4 tümen (yıllık 35-50 tümen) arası maaş tahsis edilmiştir. Maaşlarına ilave olarak çaparhânedeki bulunan beygirler için de 10 hervarlık²⁹ yem verilmiştir.³⁰

Çaparhânelerde naibin bir alt kademesinde ise “şâkird-i çapar” veya “gulâm-ı post” adıyla kılavuzlar yer almaktadır. Kılavuzların esas vazifesi çaparhâneye gelen yolculara eşlik ederek bir sonraki posta istasyonuna varabilmeleri için onlara rehberlik etmektir. Kılavuzlar aynı zamanda yolculara kiralanmış olan beygirleri de yeniden çaparhâneye getirmekle yükümlüdür. Sayıları birkaç kişiden oluşan kılavuzlara, vazifeleri mukabilinde aylık olarak 2 tümen maaş tahsis edilmiştir.³¹

Çaparhâneler içinde barındırdığı geniş görevli kadrosu ile birlikte ulakların yolculukları süresince uğrayıp ihtiyaçlarını tedarik ettikleri, atlarını değiştirdikleri, yine seyyah ve tüccar gibi zümrelerin ihtiyaçlarını karşıladıkları bir yerdir. Bu yüzden çaparhâneler mekânsal özellikleri ile de ön plana çıkmaktadır. Öyle ki İran coğrafyasının dört bir yanına gece-gündüz kesintisiz ve zamanında hizmet verebilmesi amacıyla inşa edilen çaparhâne binalarının birçoğu benzer

24 Feridun Ademiyet, *Emir Kebir ve İran*, Tahran 1362, s. 338; W. Floor, “Çâpâr”, s. 766; Aynı müellif, “The Chapar-khâna System In Qajar”, s. 258; Feridun Abdoli Fard, *Çaparhâne*, I, s. 111.

25 Bk. Ek 1.

26 Ali Ekber Dehkhoda, “Çaparçibaşı”, *Lugatnâme*, 10b (ج), (1343), s. 10.

27 Feridun Ademiyet, *Emir Kebir*, s. 338.

28 Feridun Abdoli Fard, *Çaparhâne*, I, s. 121.

29 Hervar/Harvar, İran coğrafyasında at, sığır, katır ya da eşek yüküne karşılık kullanılan ağırlık birimi olup yaklaşık 300 kilograma denk gelmektedir. Walthar Hinz, *İslamda Ölçü*, s. 17.

30 Eugène Aubin, *İran-ı İmruz*, çev. Ali Asgar, Tahran 1362, s. 43; Feridun Abdoli Fard, *Çaparhâne*, I, s. 87, 121.

31 Eugène Aubin, *İran-ı İmruz*, s. 43.

yapıdadır.³² Bu binalar umumiyetle kare şeklindedir, ancak nadiren de olsa dikdörtgen şeklinde olabilmektedir.³³

Çaparhâne binaları, genel olarak iki ana bölümden müteşekkildir. İlk kısım insanların meskûn oldukları yerlerdir. Bunlar çaparhâne çalışanları ile ulaklar için kurulan ve genellikle 1-2 oda olacak şekilde düzenlenmiş olan bölümlerdir.³⁴ Mescit, mutfak, helâ ve hamam gibi birimler de ilk kısımda yer almaktadır. İkinci kısım yapılar ise hayvanların kaldığı ahır ile ot, saman ve çaparhânedeki konaklayan tüccarın kervanında yer alan malların saklanıldığı depo gibi birimlere ayrılmıştır.

Çaparhâne teşkilatının asli unsurlarından bir diğeri ise beygirlerdir. Nitekim posta istasyonlarında ulaşım beygirler vasıtasıyla sağlanmıştır. Ulaşımın kesintisiz olarak devam etmesi ve aksamaması için çaparhânelerde belirli sayıda beygir bulunması zorunluydu. Beygir sayısı, mevki ve çaparhânenin önemine göre değişmekle birlikte genellikle bu sayı yaklaşık 6 ile 8 arasında sınırlandırılmıştır.³⁵ 1889-1890 yılları arasında Times Gazetesi'nin muhabiri olarak İran'da bulunan George N. Curzon, her çaparhânedeki 5-6'dan fazla beygirin olmadığını, bazen bu sayının daha da az olduğunu belirtmiştir.³⁶ 1906-1907 yıllarında İran'da görevli olarak bulunan Fransız Eugène Aubin ise Ak Mezar'dan³⁷ geçerken çaparhânedeki beygir sayısını 10 olarak vermiştir.³⁸ Esasında İran coğrafyasının büyüklüğünü düşünürsek belirtilen rakamlar azdır. Çaparhânelerin kesintisiz bir şekilde hizmet sunabilmesi için bir çaparhânedeki ortalama 15-20 beygirin bulunması daha mâkuldür. Ayrıca beygirlerin sağlıklı ve çevik olması da icap etmektedir. Emir Kebir'in sadareti döneminde (1848-1851) çaparhânelerde yeniden düzenin sağlanmasıyla daha hızlı, çevik ve sağlıklı beygirler kullanılmıştır.³⁹ Lakin Emir Kebir sonrası dönemde çapar teşkilatının nizamının bozulmasıyla haberleşmede kullanılan beygirler de bakımsız kalmıştır. Teşkilatın bu vaziyeti İran'da bulunan yabancıların eserlerine de yansımıştır. XIX. yüzyılın sonlarında İran'da ikâmet eden N. Curzon ve Nâsirüddin Şah'ın hususi doktoru James C. Wills beygirlerin bakımsızlıktan dolayı güçsüz ve zayıf kaldıklarını, hatta beygirlerden bazılarının ayaklarının kırık olduğunu eserlerinde bahsetmişlerdir.⁴⁰

32 W. Floor, "The Chapar-Khâna System in Qajar", s. 263; Feridun Abdoli Fard, *Çaparhâne*, I, s. 109-110.

33 W. Floor, "The Chapar-Khâna System in Qajar", s. 263-264; Feridun Abdoli Fard, *Çaparhâne*, I, s. 109. Çaparhâne binasının yapısı için bk. Ek 5.

34 Feridun Ademiyet, *Emir Kebir*, s. 338.

35 Clement Augustus Baron De Bode, *Sefernâme-i Luristan ve Huzistan*, çev. Muhammed Hüseyin Arya, Tahran 1371, s. 27; Feridun Abdoli Fard, *Çaparhâne*, I, s. 125. W. Floor, Safeviler zamanında çaparhânedeki 30 ile 50 arasında beygir bulunduğunu söylemektedir. W. Floor, "Çâpâr", s. 766; Osmanlı Devleti'nde ise menzilhânenin önemine göre değişmekle birlikte bu sayı yaklaşık 20 ile sınırlı tutulmuştur. M. Hüdai Şentürk, "Osmanlılarda Haberleşme", s. 451; Samet Balta, *İstanbul-Tebriz Hattı ve Anlamı*, s. 31.

36 George N. Curzon, *İran ve Kazıyye-i İran*, çev. Gulamali Vahid Mazendarani, I, Tahran 1362, s. 334.

37 Kazvin-Tebriz yolunda hizmet veren bir çaparhânedir.

38 Eugène Aubin, *İran-ı İmrüz*, s. 43.

39 Feridun Abdoli Fard, *Çaparhâne*, I, s. 126.

40 George N. Curzon, *İran*, s. 334; James C. Wills, *İran Der Yek Karn-i Piş; Sefernâme-i Doktor Wills*, çev. Gulamhüseyin Karagözlü, Tahran 1368, s. 299-300.

2.2. Kaçarlar Döneminde Çapar Teşkilatını İyileştirme Çabaları

Safevi Devleti'nin 1736 yılında yıkılmasından sonra İran coğrafyasında uzun bir müddet otorite sağlanamamıştır. Kaçar Devleti'nin ilk hükümdarı Ağa Muhammed Şah (1795-1797) zamanında dahi iç siyasette kargaşanın devam etmesi ve merkezi otoritenin bir türlü tesis edilememesi sebebiyle ülke içerisindeki diğer kurumlar gibi çapar teşkilatına da gereken alâka gösterilememiş ve bu kurum tam manasıyla işlevini yerine getirememiştir.

Kaçarlar döneminde çapar teşkilatının ıslahına yönelik ilk teşebbüs Feth Ali Şah (1797-1834) tarafından olmuştur. Teşkilatın yeniden işler bir vaziyete dönüşmesi için Azerbaycan eyaletindeki saltanat naibi Abbas Mirza (1789-1833)⁴¹ ve onun veziri Mirza Ebu'l-Kâsim Kâim-i Makam da hayati bir rol üstlenmiştir.⁴² Lakin veliâht Abbas Mirza ve Feth Ali Şah'ın birer yıl arayla vefat etmesi ülkedeki ıslahat hareketlerini sekteye uğratmıştır.⁴³

Çapar teşkilatının en parlak dönemi – aynı zamanda İran'da modern anlamda reform hareketlerinin başladığı – Nâsirüddin Şah'ın (1848-1896) sadrazamı Mirza Taki Hân'ın sadaret yıllarına (1848-1851) tekabül etmektedir. Tahta oldukça genç bir yaşta çıkan Nâsirüddin Şah, Mirza Taki Hân'ın ülkeyi kurtarabileceğine inanmış ve Mirza Taki'yi “Emir Kebir” ve “Atabeg” gibi unvanlarla 22 Zilkade 1264 (20 Ekim 1848) tarihinde sadrazamlığa getirmiştir.⁴⁴ Mirza Taki Hân, reform hareketlerini sağlıklı bir şekilde uygulamak için ilk önce ülke içinde devam eden isyanları bastırmış ve merkezi otoriteyi yeniden tesis etmiştir. Mirza Taki ıslahatları için uygun bir zemin hazırladıktan sonra mali, askeri, eğitim ve sosyal alandaki reformlarını sırasıyla hayata geçirmiştir.⁴⁵

Mirza Taki Hân'ın ıslahatlarından biri de haberleşme kurumunun yeniden iyi şartlar altında hizmet vermesini sağlamaktır. Bu doğrultuda harekete geçen Taki'nin, çapar teşkilatını tanzim etmesi iki merhalede gerçekleşmiştir. Mirza Taki öncelikle mevcut durumda bulunan çaparhâne binalarını ve bu binaların hizmet verdiği yolları kademeli olarak onarım faaliyetine girişmiştir.

41 İran'daki reform hareketinin öncülerinden olan veliâht Abbas Mirza için bk. H. Busse, “Abbas Mirza”, *Encyclopaedia Iranica*, I, (1985), s. 79-84; Cihat Aydoğmuşoğlu, “Abbas Mirza (1789-1833) ve Dönemi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, IV/19, (2011), s. 127-137.

42 Feridun Ademiyyet, *Emir Kebir*, s. 337; Feridun Abdoli Fard, *Çaparhâne*, I, s. 32; Emrullah Emimi, “Ez Çaparhâne”, s. 41.

43 Bu dönemdeki teşebbüs ülke sathına yayılamamış ve daha ziyade İran'ın batı ve kuzey kesiminde uygulamaya konulabilmiştir. W. Floor, “The Chapar-Khâna System in Qajar”, s. 258.

44 Muhammed Hicazi, *Hulâsa-i Tarih-i İran Ta İnkiraz-ı Kacariyye*, Tahran 1335, s. 230; Feridun Ademiyyet, *Emir Kebir*, s. 197; Hamid Algar, “Amir Kabir”, *Encyclopaedia Iranica*, I, (1985), s. 959; Abbas İkbâl Âştîyânî, *Tarih-i Mufassal-ı İran: ez sadr-ı İslam ta inkiraz-ı Kacariyye*, haz. Muhammed Debir-i Siyaki, Tahran [t.y.], s. 823-824; Seyyid Ali Davud, *Esnâd ve Nâmehâ-yı Emir Kebir*, Tahran 1390, s. 21; Gökhan Bolat, “Mîrzâ Tâki Hân (Emir Kebir) ve Reformları (1841-1851)”, *Belleten*, LXXVII/278, (2013), s. 157-158.

45 Gençlik dönemlerinde Tiflis, Moskova, St. Petersburg, Erzurum ve İstanbul'da çeşitli vazifeler sebebiyle ikâmet eden Mirza Taki Hân, Rusya'nın devlet bürokrasisini ve aynı zamanda Osmanlı Devleti'nde yaşanan değişimin yakinen şahidi olmuştur. Mirza Taki, ülkesine dönünce İran'ı yeniden ayağa kaldırmak amacıyla benzer yapıları hayata geçirmeye çalışmıştır. Mirza Taki Hân'ın hayatı ve reformları için bk. Hamid Algar, “Amir Kabir”, s. 959-963; Yılmaz Karadeniz, *İran'da Sömürgecilik Faaliyetleri ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)*, İstanbul 2006, s. 180-183; Celal Metin, *Türk Modernleşmesi ve İran (1890-1936)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara 2006, s. 104-114; Gökhan Bolat, “Mîrzâ Tâki Hân”, s. 154-157.

Çapar teşkilatının yapısı düzenlendikten sonra ise ikinci safhaya geçilmiştir. İslahat hareketlerinin sırasıyla işlerlik kazandığı bu dönem zarfında İran üzerinde emelleri olan devletlerin gücünü kırmak isteyen Mirza Taki, yabancıların tekelinde bulunan posta teşkilatını 1850 yılının sonlarına doğru kamusallaştırmış ve bu tarihten itibaren posta ve nakliye gibi işleri İranlılar kendi ellerinde bulundurabilmişlerdir.⁴⁶ Kamusallaştırma faaliyetinin akabinde mevcut durumdaki çapar binaları daha modern bir şekilde donatılmış, ayrıca yeni çaparhâneler tesis edilerek zamanının ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir kurum haline dönüştürülmüştür. Bu yenileşme hareketi o dönem içerisinde çeşitli sebepler ile İran'da bulunan yabancıların eserlerine de yansımıştır. Mesela 1849-1853 yılları arasında İran'da İngiliz sefaret görevinde bulunan Justine Sheil'in eşi Leydi Mary Sheil, hatıratında çaparların uzun mesafeleri kısa sürede kat etmelerini şaşkınla dile getirmiştir. Hatta Muhammed Bey adında bir çaparı 800 millik mesafeyi birçok kez 1 hafta süresinde yol almasına hatıratında yer vermiştir.⁴⁷ Keza Nâsırüddin Şah'ın 1851-1860 tarihleri arasında hususi doktorluk vazifesini üstlenen Doktor Jakob Eduard Polak, ulakların 37 günlük mesafede olan Tahran-Trabzon şehirleri arasını 10 gün, 23 gün olan Tahran-Şiraz arasını ise 5 gün içerisinde kat ettiğini ifade etmiştir.⁴⁸

Üç yıl boyunca sadaret makamında kalan Mirza Taki, İran'da çapar müessesesi başta olmak üzere birçok alanda önemli reformlar gerçekleştirmiştir. Lakin Mirza Taki Hân'ın 20 Muharrem 1268 (15 Kasım 1851)'de⁴⁹ sadrazamlık görevinden alınmasından sonra çapar müessesesine gereken ihtimam gösterilmemiş ve bir müddet sonra işlevini yerine getiremez bir kurum haline dönüşmüştür. Çapar teşkilatını tekrardan canlandırmak için birçok kez çaba sarf edildiyse de muvaffak olunamamıştır. 1288/1872⁵⁰ yılında Mirza Ali Hân'ın bu teşkilatı ayağa kaldırmak için görevlendirilmesi ve Mirza Hüseyin Hân Sipehsâlâr'ın sadaret makamına gelmesi ile bu teşkilat bir kez daha Mirza Taki Hân dönemindeki gibi etkili bir hal almıştır.⁵¹ 1292/1875-76 yılında Avusturyalı danışman ve posta uzmanı Mösyö Gustav Riederer'in istihdam edilmesiyle de çapar teşkilatının bünyesinde birtakım değişiklikler yapılmıştır.⁵² Nihai olarak 1297/1879-80 yılında posta nazırlığının tesis edilmesi ile bütün çaparhâneler bu bakanlığın bünyesinde hizmet vermiş ve H. 1366 tarihinde bu teşkilat ortadan kaldırılmıştır.⁵³

46 Feridun Abdoli Fard, *Çaparhâne*, I, s. 36; Emrullah Emîni, "Ez Çaparhâne", s. 43-44.

47 Leydi Mary Sheil, *Hatırat-ı Leydi Sheil*, çev. Hüseyin Ebuturabi, Tahran 1368, s. 44.

48 Jakob Eduard Polak, *Sefernâme-i Polak*, çev. Keykavus Cihandari, Tahran 1368, s. 308.

49 Muhammed Hicazi, *Hulâsa-i Tarih-i İran*, s. 232; Feridun Ademiyet, *Emir Kebir*, s. 22; Hamid Algar, "Amir Kabir", s. 962; krş. Seyyid Ali Davud, *Emir Kebir*, s. 21; Gökhan Bolat, "Mîrzâ Tâki Hân", s. 174.

50 Krş. W. Floor, "Çâpâr", s. 767; Yılmaz Karadeniz, *Kaçar Döneminde İran (1795-1925) İdari, Askeri, Sosyal Yapı ve Toplumsal Hareketler*, İstanbul 2013, s. 56.

51 Feridun Abdoli Fard, *Çaparhâne*, I, s. 38.

52 W. Floor, "Çâpâr", s. 767; Feridun Abdoli Fard, *Çaparhâne*, I, s. 38.

53 Feridun Abdoli Fard, *Çaparhâne*, I, s. 38.

3. 1850 Tarihli Menzil Defteri'nin Muhtevası

Emir Kebir'in sadareti döneminde İran'da köklü bir reform hareketine girildiğini yukarıda dile getirmiştik. Emir Kebir zamanında devletin diğer kurumlarında olduğu gibi haberleşme teşkilatında da gözle görülür bir değişim yaşanmıştır. Nitekim bu çalışmamızın esas konusunu oluşturan Menzil Defteri de yukarıda bahsedilen kamusallaştırma işleminin neticesinde Mirza Taki Hân'in emriyle kaleme alınmıştır.

Gülüstan Sarayı'ndan, Sâzmân-ı İsnâd ve Kitâbhâne-i Milli-yi İran'a nakledilen ve Mecmua-i Büyut-i Saltanatı Albüm 242'de yer alan Menzil Defteri, *Kitâbçe-i teşhîs-i menâzil ve fersah-ı memâlik-i mahrûse ki çaparhâne beste mi şevved* adıyla kaydedilmiştir.⁵⁴ Gurre-i Safer 1267 (6 Aralık 1850) tarihli bu defter 11 sayfadan oluşmaktadır. Ayrıca defter, şikeste nesta'lik (kırık nesta'lik) hattı ile aslan motifli soğuk damgalı filigranlı kağıt üzerine kaleme alınmıştır.

Nizamnâme şeklinde tedvin edilen Menzil Defteri'nde ülke içerisindeki çapar yolları, bu yollar üzerinde faaliyet gösteren çaparhânelerin isimleri, çaparhânelerin birbirlerine olan uzaklıkları, çaparhâne vazifeli görevlilerin isimleri ve beygirleri kiralama ücreti yazılmıştır.⁵⁵ Deftere göre beygirlerin kiralama ücreti fersah üzerinden hesaplanmıştır. Kiralanan beygirlerin ücreti her fersah için 10 şâhî⁵⁶ olarak belirlenmiştir.⁵⁷ Menzil Defteri'nde her güzergâh ve güzergâhı oluşturan ara yollarda, kiralanan beygirlerin ücretinin toplamda ne kadar bir meblağa tekabül ettiği ile ilgili kısımlar siyakat hattı ile yazılmıştır.

Menzil Defteri'nde Azerbaycan, Horasan, Gilan, Mazenderan ve Ester-âbâd, Kirman, Kirmanşâhân, Fars, Irak ve Darü'l-merz hattı olmak üzere toplam 9 güzergâh bulunmaktadır.⁵⁸ Defterdeki tüm güzergâhlar Kaçar Devleti'nin başkenti Tahran esas alınarak hazırlanmıştır. Menzil Defteri'ne göre İran coğrafyasının tamamında 127 menzil mevcuttur. Aynı şekilde deftere göre bütün menzillerin toplam mesafesi ise 835 fersah'tır.⁵⁹ Oysa Menzil Defteri'ndeki 9 güzergâh tek tek hesap edildiğinde toplam 183 menzil ve 1218 fersahlık bir haberleşme ağı karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca 9 hattın içerisinde yer alan Darü'l-merz hattı (20 menzil/125 fersah) ile Irak (36 menzil/253 fersah) güzergâhlarının sadece toplam menzil sayısı ile mesafesi verilmiş, ancak teferruatına değinilmemiştir.⁶⁰ Bahsi geçen bu iki hattın çeşitli sebeplerden dolayı hayata geçirilemediğini kabul edersek toplamda 127 menzil, 840 fersahlık bir yol ağı elde etmiş oluyoruz. Elde edilen bu rakamlar Menzil Defteri'nde verilen toplam sayılar ile mukayese edildiğinde daha uygundur.

54 *Kitâbçe-i teşhîs-i menâzil ve fersah-ı memâlik-i mahrûse ki çaparhâne beste mi şevved*, Mecmua-i Büyut-i Saltanatı Albüm 242, Belge no: 7274/295.

55 Menzil Defteri'nin tamamı için bk. Ek 1.

56 Kaçarlar döneminde kullanılan para birimidir.

57 Menzil Defteri, s. 2

58 Bk. Harita 1.

59 Menzil Defteri, s. 2.

60 Menzil Defteri, s. 6-7. Çaparların gidiş ve dönüş tarihlerinin verildiği kısımda Irak ve Dârü'l-merz hatlarına yer verilmemesi bu güzergâhların planlandığını, fakat çeşitli nedenlerden dolayı hayata geçirilemediği anlaşılmaktadır. Menzil Defteri, s. 10.

Çapar teşkilatı, devlete ait resmi haber veya emirlerin hızlı ve güvenli bir şekilde yerine ulaştırılmasının yanında tüccar, ordu mensubu ve reâyânın mektuplarını da mühürlü ve sorunsuz bir şekilde sahiplerine ulaştırmıştır.⁶¹ Menzil Defteri'nde bulunan her bir hat için muayyen günler tespit edilmiş ve belirlenmiş günlerde başkent Tahran'dan hareket edilerek ilgili şehirlere hüküm ve mektuplar çaparlar vasıtasıyla taşınmıştır. Azerbaycan, Kirmanşâhân, Gilan, Horasan, Mazenderan-Ester-âbâd ve Fars hatlarındaki çaparlar her ayın ilk ve 15. günü dönüşleri için ise her ayın 14. ve 29. günü olmak üzere iki defa yolculuk yapmaktadır. Kirman hattının mesafesinin diğer hatlara nazaran daha uzun olması hasebiyle çaparlar gidiş istikameti için her ayın 5. günü, dönüş istikametinde ise her ayın 25. günü olmak üzere sadece bir defa yolculuk yapmaktadır.⁶²

Menzil Defteri'nde İran'ın önemli şehirlerinin evsafını tanıtıcı bazı ifadeler de yer verilmiştir. Mesela tüm haberleşme rotalarının başlangıç noktası olan başkent Tahran için "hilafet merkezi" anlamını taşıyan "dârü'l-hilâfe" kullanılmıştır. Tebriz, Kazvin ve İsfahan gibi İran merkezli kurulan birçok devlete başkentlik yapmış olan bu şehirler için "saltanat merkezi" manasındaki "dârü's-saltana" ifadesi zikredilmiştir. Horasan bölgesinin son durağı olan ve Şiiler için kutsal addedilen İmâm Rıza'nın türbesinin yer aldığı Meşhed için "arz-ı akdes", yani "mukaddes toprak" tabirine yer verilmiştir. İran'ın güney bölgesinde yer alan Şiraz şehri için "ilim merkezi" anlamındaki "dârü'l-ilm", Kirman hattının en önemli iki şehri olan Yezd için "dârü'l-'ibâd", Kirman şehri için ise "dârü'l-amân" ifadesi kullanılmıştır.

3.1. Azerbaycan Hattı

Menzil Defteri'nde bahsi geçen ilk güzergâh Azerbaycan hattıdır. Genel bir tabirle İran'ın kuzeybatı kesiminde kalan bölgeleri kapsayan bu saha Azerbaycan olarak nitelendirilmektedir. Azerbaycan güzergâhı Tahran-Tebriz ve Tebriz-Sınır hattı olmak üzere iki ayrı yol üzerine teşkil edilmiştir.

171 fersahlık Azerbaycan hattının ilk ayağını oluşturan Tahran-Tebriz kısmı 15 menzilden müteşekkildir. 94 fersahlık Tahran-Tebriz hattı; Tahran-Kazvin, Kazvin-Zencan ve Zencan-Tebriz olmak üzere 3 ayrı kısımdan oluşmaktadır. Tahran-Kazvin arası 4 menzil 24 fersah, Kazvin-Zencan arası 4 menzil 26 fersah, Zencan-Tebriz arası ise 7 menzil 44 fersahtır.

Azerbaycan bölgesinin en önemli şehirlerinden biri olan Tebriz, İran'ın Anadolu'ya ve Avrupa'ya açılan kapısı konumundadır.⁶³ Tebriz şehrine varılmasının akabinde Azerbaycan hattı Tebriz-Diyadin (Osmanlı sınırı) ve Tebriz-Kenâr-ı Aras (Rusya sınırı) olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Tebriz-Diyadin arası 7 menzil 54 fersah, Tebriz-Kenâr-ı Aras arası ise 4 menzil 23 fersahtır.

61 Menzil Defteri, s. 10.

62 Menzil Defteri, s. 10.

63 Samet Balta, *İstanbul-Tebriz Hattı ve Anlamı*, s. 269.

Tablo 1. Azerbaycan Hattı Menzilleri

Bölge	Menzil Adı	Mesafe (Fersah)	Ücret (Dinar)	Toplam
Tahran-Kazvin	Süleymaniye	7	3500	24 fersah 12000 dinar
	Sunkur-âbâd	4	2000	
	Seferhâce	6	3000	
	Kazvin	7	3500	
Kazvin-Zencan	Siyadehen	5	2500	26 fersah 13000 dinar
	Hurremdere	7	3500	
	Sultaniye	8	4000	
	Zencan	6	3000	
Zencan-Tebriz	Bağ	6	3000	44 fersah 22000 dinar
	Ak-kend	7	3500	
	Miyâ nec	6	3000	
	Türkmân	6	3000	
	Tikmedaş	8	4000	
	Sadâbâd	7	3500	
	Tebriz	4	2000	
Tebriz-Kenâr-1 Aras	Sufiyan	6	3000	23 fersah 11500 dinar
	Merend	5	2500	
	Gerger	8	4000	
	Kenâr-1 Aras	4	2000	
Tebriz-Diyadin	Şebüster	8	4000	54 fersah 27000 dinar
	Tesuc	7	3500	
	Hoy	10	5000	
	Zahir-âbâd	6	3000	
	Karîni	7	3500	
	Ovacık	8	4000	
	Diyadin	8	4000	

3.2. Horasan Hattı

Menzil Defteri'ndeki ikinci rota Horasan hattıdır. Farsçada “hûr” ile “âsân” kelimelerinin bir araya gelmesiyle oluşan Horasan adı “güneşin doğduğu yer” ve “güneş ülkesi” anlamlarını taşımaktadır.⁶⁴ Geniş bir coğrafyayı kapasan Horasan'ın sınırları kuzeyde Hârizm, doğuda Fâris, batıda Mâverâünnehir, güneyde ise Sistan ve Hind toprakları ile çevrilidir.⁶⁵

Tarihi İpek yolunun Horasan bölgesinden geçmesi nedeniyle Horasan hattı asırlarca önemini kaybetmeden koruyabilmiştir. Söz konusu olan bu hat, tarihin çeşitli dönemlerinde “Şâhrâh-ı

64 Osman Çetin, “Horasan”, *DİA*, XVIII, (1998), s. 234; Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, İstanbul 2012, s. 15.

65 Recep Uslu, *Horasan Tarihi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi SBE İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Bursa 1997, s. 26; Cihan Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 15.

şark”, “Şâhrâh-ı Horâsân”, “Şâhrâh-ı bozorg” ve “Şâhrâh-ı ‘azîm” gibi isimler ile anılmıştır.⁶⁶ Kaçarlar döneminde başkent Tahran'dan başlayan bu güzergâhın rotası Simnân, Bistâm, Sebzevar, Nişabur ve Meşhed gibi şehirlerden geçerek İran'ın kuzeydoğu bölgesine kadar uzanmaktadır.

Horasan güzergâhında toplam 22 menzil hizmet sunmaktadır. Tahran-Simnân, Simnân-Bistâm ve Bistâm-Meşhed olmak üzere 3 kısma bölünen bu yolun toplam mesafesi ise 147 fersah'tır. Tahran-Simnân arası 6 menzil 39 fersah, Simnân-Bistâm arası 7 menzil 45 fersah, Bistâm-Meşhed arası ise 9 menzil 63 fersah olmak üzere vücuda getirilmiştir.

Tablo 2. *Horasan Hattı Menzilleri*

Bölge	Menzil Adı	Mesafe (Fersah)	Ücret (Dinar)	Toplam
Tahran-Simnân	Kebûd-günbed	7	3500	39 fersah 19500 dinar
	Eyvân-ı keyf	6	3000	
	Kışlak	6	3000	
	Deh-nemek	7	3500	
	Lâscerd	8	4000	
	Simnân	5	2500	
Simnân-Bistâm	Âhvân	6	3000	45 fersah 22500 dinar
	Kûşe	6	3000	
	Dâmgân	6	3000	
	Deh-molla	6	3000	
	Bedeşt	5	2500	
	Miyâmey	10	5000	
	Miyândeşt	6	3000	
Bistâm-Meşhed	Abbas-âbâd	7	3500	63 fersah 31500 dinar
	Mezinân	7	3500	
	Mehr	6	3000	
	Sebzevâr	7	3500	
	Zaferânî	7	3500	
	Nişabur	10	5000	
	Kademgâh	6	3000	
	Şerif-âbâd	7	3500	
	Meşhed	6	3000	

3.3. Gilan Hattı

Antikçağda “Gil”, Arap kaynaklarında “Cil” veya “Cilân” ve Türkçede “Geylân” olarak telaffuz edilen Gilan, İran'ın kuzey bölgesinde yer almaktadır.⁶⁷ Başkent Tahran'ın kuzeybatısında

66 Rızakulu Hân Hidayet, *Sefâretnâme-i Harezmi*, haz. Ali Husuri, Tahran 1356, s. 135; Feridun Abdoli Fard, *Çaparhâne*, II, s. 375.

67 Tahsin Yazıcı, “Gilan”, *DİA*, XIV, (1996), s. 68.

bulunan Gilan'ın; doğusunda Mazenderan, batısında Doğu Azerbaycan, kuzeyinde Hazar denizi ve güneyinde Azerbaycan hattının önemli şehirlerinden Zencan yer almaktadır.

Gilan hattı İran'ın kuzey bölgesi ile irtibatın sağlanmasında önemli bir vazife üstlenmiştir. Bu hat özellikle erken dönemlerden itibaren İran ile Rusya arasındaki ticarete kullanılan işlek bir güzergâh olmuştur. Bu ehemmiyetini Nâsîrüddîn Şah'ın saltanatının (1848-1896) ortalarına kadar muhafaza edebilmeyi başarmıştır.⁶⁸

Menzil Defteri'nin en kısa güzergâhı olan Gilan hattı toplamda 54 fersahtan oluşmaktadır. 9 menzilin hizmet verdiği bu hat, Tahran-Kazvin ve Kazvin-Gilan olmak üzere 2 kısımdan meydana gelmiştir. İlk kısımda yer alan Tahran-Kazvin arası 4 menzil 24 fersah, ikinci kısmı oluşturan Kazvin-Gilan arası ise 5 menzil 30 fersah olarak belirlenmiştir.

Tablo 3. *Gilan Hattı Menzilleri*

Bölge	Menzil Adı	Mesafe (Fersah)	Ücret (Dinar)	Toplam
Tahran-Kazvin	Kerec	7	3500	24 fersah 12000 dinar
	Sunkur-âbâd	4	2000	
	Seferhâce	6	3000	
	Kazvin	7	3500	
Kazvin-Gilan	Horzen	6	3000	30 fersah 15000 dinar
	Mencil	6	3000	
	Rüstem-âbâd	6	3000	
	İmâm-zâde Hâşim	6	3000	
	Reşt	6	3000	

3.4. Mazenderan ve Ester-âbâd Hattı

Gilan hattından sonra Menzil Defteri'nin en kısa rotası Mazenderan ve Ester-âbâd hattıdır. Çeşitli kaynaklarda “Tapuristân” ve “Taberistân” olarak isimlendirilmiş olan bu bölge XIII. yüzyıldan itibaren Mazenderan olarak adlandırılmıştır.⁶⁹ Merkezi Sârî olan Mazenderan bölgesinin kuzeyinde Hazar denizi, güneyinde Tahran, batısında Gilan ve doğusunda Horasan eyaleti yer almaktadır.

Mazenderan ve Ester-âbad hattının önemi Safevi hükümdarı Şah I. Abbas (1587-1629) zamanına kadar uzanmaktadır. Şah I. Abbas Gilan, Mazenderan, Ester-âbâd ve Hazar Denizi'nin kıyısında bulunan diğer yerleşim yerlerinin ticarete aktif bir rol üstlenmesi amacıyla yolların vaziyetine itina göstermiştir. Safeviler döneminde başkent İsfahan ile doğrudan bağlantıları bulunan bu güzergâhlara taş döşenmiştir.⁷⁰ Nitekim hicri 1300 tarihinde ikinci defa Horasan'a

68 Feridun Abdoli Fard, *Çaparhâne*, II, s. 253-258.

69 Osman G. Özgüdenli, “Taberistan”, *DİA*, XXXIX, (2010), s. 322.

70 Safeviler döneminde bu yolların kullanımı için bk. Feridun Abdoli Fard, *Çaparhâne*, II, s. 339-342.

doğru yolculuk yapan Nâsırüddîn Şah, Serâbendân-Firûzkûh arasında seyahatine devam ederken bu yolun bânisinin Safevi hükümdarı Şah I. Abbas'ın olduğunu dile getirmiştir.⁷¹

Toplamda 11 menzilin faaliyet gösterdiği bu güzergâh, Tahran-Sârî ve Sârî-Ester-âbâd olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Hattın birinci bölümü olan Tahran-Sârî arası 7 menzil 46 fersahtır. Sârî'den sonra Ester-âbâd'a kadar uzanan ikinci bölüm ise 4 menzil 25 fersahtan meydana getirilmiştir.

Tablo 4. Mazenderan ve Ester-âbâd Hattı Menzilleri

Bölge	Menzil Adı	Mesafe (Fersah)	Ücret (Dinar)	Toplam
Tahran-Sârî	Estelek	6	3000	46 fersah 23000 dinar
	Serâbendân	8	4000	
	Firûzkûh	8	4000	
	Serhadd-i Rubât	6	3000	
	Zirâb	6	3000	
	Şirgâh	6	3000	
	Sârî	6	3000	
Sârî-Ester-âbâd	Eşref	6	3000	25 fersah 12500 dinar
	Kürd Mahalle	7	3500	
	Çoban Kendi	6	3000	
	Ester-âbâd	6	3000	

3.5. Kirman Hattı

Menzil Defteri'nin en uzun güzergâhı olan Kirman hattı, İran'ın güneydoğu bölgesine diyagonal bir şekilde uzanmaktadır. Günümüzde Deşt-i Lût çölünün güneybatısında yer alan Kirman eyaletinin doğusunda Belucistân ve Sistân, batısında Fars bölgesi, kuzeyinde Horasan ve güneyinde Fars (Basra) ve Umân körfezleri yer almaktadır.⁷²

Kirman bölgesi yukarıda bahsettiğimiz jeopolitik konumu itibariyle deniz ve kara ulaşımında önemli bir yer tutmaktadır. Bahsedilen bu hat Hindistan'a kadar uzanan ticaret ve hac yolu ile doğrudan bağlantılıdır. Kara yolunun dışından deniz yolu ile Hürmüz ve Bender Abbas'a gelen emtianın İran'ın iç bölgelerine dağıtımı bu hat üzerinden yapılmaktadır.

Kirman hattı Tahran-Kum, Kum-Kaşan, Kaşan-Yezd ve Yezd-Kirman olmak üzere 4 kısımdan oluşmaktadır. Kaşan şehriden sonra İran'ın güneydoğu bölgesine doğru inen bu hat Nain ve Yezd gibi şehirlerden geçerek Kirman bölgesine varmaktadır.

71 Nâsırüddîn Şah, *Sefernâme-i Horasan*, Tahran 1361, s. 26.

72 J. H. Kramers, "Kirman", *İA*, VI, (1967), s. 815-816; Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, İstanbul 1980, s. 1.

Toplamda 24 menzilin bulunduğu Kirman hattı 180 fersaktır. Tahran-Kum arası 4 menzil 22 fersah, Kum-Kaşan arası 3 menzil 16 fersah, Kaşan-Yezd arası 10 menzil 75 fersah ve Yezd-Kirman arası ise 7 menzil 67 fersaktır.

Tablo 5. Kirman Hattı Menzilleri

Bölge	Menzil Adı	Mesafe (Fersah)	Ücret (Dinar)	Toplam
Tahran-Kum	Kenâr Gerd	6	3000	22 fersah 11000 dinar
	Havz	6	3000	
	Pol	6	3000	
	Kum	4	2000	
Kum-Kaşan	Pâsangân	4	2000	16 fersah 8000 dinar
	Sensen	6	3000	
	Kaşan	6	3000	
Kaşan-Yezd	Ebüzey-âbâd	6	3000	75 fersah 37500 dinar
	Hâlid-âbâd	6	3000	
	Mağar	5	2500	
	Erdistân	5	2500	
	Çokend	4	2000	
	Neyestâne	7	3500	
	Nain	7	3500	
	Akda	14	7000	
	Meybüd	10	5000	
Yezd	11	5500		
Yezd-Kirman	Ser-yezd	8	4000	67 fersah 335000 dinar
	Kirmanşâhân	9	4500	
	Enâr	11	5500	
	Kûşkek	9	4500	
	Kale-i Aka	8	4000	
	Kebüterhân	8	4000	
	Kirman	14	7000	

3.6. Kirmanşâh Hattı

Zağros dağlarının kuzeybatı yamacında kurulan Kirmanşâh bölgesi, coğrafya eserlerinde “Kirmîsîn” veya “Kirmâsîn” şeklinde geçmektedir.⁷³ Günümüzde İrak’a sınır olan Kirmanşâh bölgesi başkent Tahran’ın güneybatısında yer almaktadır.

⁷³ Hamdullâh el-Kazvîni, *Nüzhëtü'l-Kulûb*, haz. Muhammed Debîr-i Siyâki, Tahran 1336, s. 128 ve Ebü'l-Fida, *Takvimü'l-Büldan*, haz. Abdülmuhammed Ayeti, Tahran 1970, s. 478-479'dan naklen Marcel Bazın, “Kirmanşâh”, *DİA*, XXVI, (2002), s. 66-67.

Tahran-Kirmanşâhân yolu İran'ın batı bölgesindeki en eski yollardan biridir. Bahsedilen bu hat jeopolitik konumu itibarıyla dini ve ticari yönden bir köprü vazifesi görmüştür.⁷⁴ Kirmanşâhân hattı, İran'ın kuzeydoğu bölgesinden başkent Tahran'a kadar uzanan Horasan hattı ile İranlı hacıların hac zamanı en çok tercih ettikleri Bağdat yolu, nâm-1 diğer Cebel yolunu birbirine bağlayan bir güzergâhtır. Böylece Mezopotamya, İran ve İç Asya coğrafyaları arasında daimi olarak dini, ticari ve kültürel akış da sağlanmıştır.

76 fersahlık bu hat Tahran-Hemedan ve Hemedan-Kirmanşâhân olmak üzere 2 kısımdan meydana gelmektedir. Tahran-Hemedan arası 7 menzil 46 fersah, Hemedan-Kirmanşâhân arası ise 5 menzil 30 fersah olmak üzere oluşturulmuştur.

Tablo 6. *Kirmanşâhân Hattı Menzilleri*

Bölge	Menzil Adı	Mesafe (Fersah)	Ücret (Dinar)	Toplam
Tahran-Hemedan	Rubât-ı kerim	7	3500	46 fersah 23000 dinar
	Hân-âbâd	8	4000	
	Küşkek	7	3500	
	Nâverân	7	3500	
	Reze	8	4000	
	Milâcerd	4	2000	
	Hemedan	5	2500	
Hemedan-Kirmanşâhân	Sâdâbâd	6	3000	30 fersah 15000 dinar
	Kengâver	5	2500	
	Sahne	6	3000	
	Bisütun	7	3500	
	Kirmanşâhân	6	3000	

3.7. Fars Hattı

Fars kelimesi, Pars sözcüğünün Arapçalaşmış halidir. Merkezi Şiraz olan Fars eyaletinin güneyinde Basra körfezi, doğusunda Kirman, kuzeyinde İsfahan ve Horasan, batısında ise Hûzistân yer almaktadır.⁷⁵

Şâhrâh-ı bozorg-ı Fars olarak bilinen Fars hattı (Tahran-Şiraz) tarihin çeşitli dönemlerinde bazı değişiklikler yaşasa da daima önemini muhafaza edebilmiştir. Şiraz kentinde son bulan bu hat devamında Basra Körfezi'nin önemli şehirlerinden olan Bûşehr'e kadar uzanabilmektedir. Hindistan coğrafyasından gelen çeşitli metâlar Bûşehr limanına boşaltılıp devamında Şiraz üzerinden tüm İran'a dağıtımı yapılmıştır.⁷⁶

74 Esra Doğan, "Osmanlı-İran Hac Yolları Sisteminde Fonksiyonları Yönüyle Konya-İlgın ve Kirmanşâh-Sahne Menzilleri", *I. Ulusal İlgın Sempozyumu*, ed. Ali Boran vd., Konya 2012, s. 276.

75 Cevad Heyet, "Fars", *DİA*, XII, (1995), s. 174.

76 Feridun Abdoli Fard, *Çaparhâne*, II, s. 449-451.

141 fersahlık Fars hattında toplam 23 menzil yer almaktadır. Bahsedilen bu hat Tahran-Kum, Kum-Kaşan, Kaşan-İsfahan ve İsfahan-Şiraz olmak üzere 4 kısımdan meydana gelmiştir. Tahran-İsfahan arasındaki “Tahran-Kum” ve “Kum-Kaşan” yolu Kirman hattı ile aynı rotayı takip etmektedir.⁷⁷ Kaşandan sonra İsfahan’a kadar olan 27 fersahlık sahada 4 menzil bulunmaktadır. Hattın kalan kısmını oluşturan 76 fersahlık İsfahan-Şiraz yolculuğunda ise 12 menzil yer almaktadır.

Tablo 7. *Fars Hattı Menzilleri*

Bölge	Menzil Adı	Mesafe (Fersah)	Ücret (Dinar)	Toplam
Tahran-Kum	Kenâr Gerd	6	3000	22 fersah 11000 dinar
	Havz	6	3000	
	Pol	6	3000	
	Kum	4	2000	
Kum-Kaşan	Pâsangân	4	2000	16 fersah 8000 dinar
	Sensen	6	3000	
	Kaşan	6	3000	
Kaşan-İsfahan	Kehrûd	6	3000	27 fersah 13500 dinar
	Soh	5	2500	
	Mûrçehort	7	3500	
	İsfahan	9	4500	
İsfahan-Şiraz	Mehyâr	9	4500	76 fersah 38000 dinar
	Kumşe	4	2000	
	Maksud Beg	4	2000	
	İzedhâst	6	3000	
	Şulekistân	6	3000	
	Surmek	9	4500	
	Hânehoreh	7	3500	
	Dehbid	6	3000	
	Meşhed Murgâb	6	3000	
	Seyyidân	7	3500	
	Zerkân	7	3500	
	Şiraz	5	2500	

Sonuç

İnsanoğlu bilgi ve haber alışverişi için çeşitli yöntemlere başvurmuş ve bu doğrultuda kurumlar tesis etmiştir. Bu maksatla meydana getirilen müesseselerden biri de yukarıda bahsettiğimiz çapar teşkilatıdır. Nitekim bir asırdan uzun bir müddet İran coğrafyasında hüküm süren Kaçar hanedanlığı da haberleşme düzenini çapar kurumu ile sağlamıştır.

Kaçarlar döneminde çapar teşkilatı ile ilgili ilk düzenlemeler Feth Ali Şah ve oğlu veliaht Abbas Mirza tarafından gerçekleştirilmek istenirse de bu kurum esasında Nâsırüddin Şah'ın zamanında en parlak dönemini geçirmiştir. Özellikle Mirza Taki Hân'ın sadareti zamanında mevcut çapar yollarında birtakım düzenlemeler yapılmış, akabinde bu yollara yeni çapar güzergâhları eklenerek daha geniş bir haberleşme ağı elde edilmiştir. Ayrıca Mirza Taki devrinde çaparhâne binalarında iyileştirme yapılarak çağın şartlarına uygun bir hale getirilmiştir.

Mirza Taki Hân döneminde bu kurumun nihai şeklini almasıyla İran sahasındaki çapar yolları ve bu yollar üzerinde faaliyet gösteren çaparhânelerin isimleri kayıt altına alınmıştır. *Kitâbçe-i teşhis-i menâzil ve fersah-ı memâlik-i mahrûse ki çaparhâne beste mi şevved* adıyla kayıt altına alınan gurre-i Safer 1267 (6 Aralık 1850) tarihli bu Menzil Defteri sayesinde Kaçarlar dönemindeki İran yol sistemine vâkıf oluyoruz.

Toplamda 127 menzilin hizmet verdiği bu deftere göre İran coğrafyasında Azerbaycan, Horasan, Gilan, Kirman, Kirmanşâhân, Fars ve Mazenderan-Ester-âbâd hattı olmak üzere 7 aktif güzergâh bulunmaktadır. Bu güzergâhların toplam mesafesi ise 840 fersaktır.

Sonuç olarak XIX. yüzyılda İran yol ağının durumu hakkında oldukça önemli bir konuma sahip olan bu defter sayesinde İrandaki ana güzergâhlar ile bu güzergâhlar üzerinden hizmet veren haberleşme istasyonları tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynağı

Kitâbçe-i teşhîs-i menâzil ve fersah-ı memâlik-i mahrûse ki çaparhâne beste mi şevad, Mecmua-i Büyüt-i Saltanatı Albüm 242, Belge no: 7274/295.

Kaynak Eserler

- Aubin, Eugène, *İran-ı İmrüz*, çev. Ali Asgar, Tahran 1362.
- Binder, Henry, *Sefernâme-i Henry Binder: Kürdistan-ı Beynü'n-nehreyn ve İran*, çev. Kerametullah Efser, Tahran 1370.
- Bode, Clement Augustus, *Sefernâme-i Luristan ve Huzistan*, çev. Muhammed Hüseyin Arya, Tahran 1371.
- Curzon, George N., *İran ve Kazıyye-i İran*, çev. Gulamali Vahid Mazendarani, I, Tahran 1362.
- Ebü'l-Fida, *Takvimü'l-Büldan*, haz. Abdülmuhammed Ayeti, Tahran 1970.
- Hamdullâh el-Kazvîni, *Nüzhëtü'l-Kulûb*, haz. Muhammed Debîr-i Siyâki, Tahran 1336.
- Hidayet, Rızakulu Hân, *Sefâretnâme-i Harezmi*, haz. Ali Husuri, Tahran 1356.
- Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, Tashih ve Tahşiye ile Neşreden Ali Bey, İstanbul 1341.
- _____, *Lütfi Paşa Âsafnâmesi (Yeni Bir Metin Tesis Denemesi)*, nşr. Mübahat S. Kütükoğlu, İstanbul 1991.
- Nâsirüddîn Şah, *Sefernâme-i Horasan*, Tahran 1361.
- Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, haz. Mehmet Altay Köymen, Ankara 1999.
- Polak, Jakob Eduard, *Sefernâme-i Polak*, çev. Keykavus Cihandari, Tahran 1368.
- Sheil, Leydi Mary, *Hatırat-ı Leydi Sheil*, çev. Hüseyin Ebuturabi, Tahran 1368.
- Wills, James C., *İran Der Yek Karn-i Piş: Sefernâme-i Doktor Wills*, çev. Gulamhüseyin Karagözlü, Tahran 1368.

Araştırma ve İncelemeler

- Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, I (A-G), yay. haz. Kerim Can Bayar, İstanbul 2006.
- Ademiyet, Feridun, *Emir Kebir ve İran*, Tahran 1362.
- Algar, Hamid, "Amir Kabir", *Encyclopaedia Iranica*, I, (1985), s. 959-963.
- Aydoğmuşoğlu, Cihat, "Abbas Mirza (1789-1833) ve Dönemi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, IV/19, (2011), s. 127-137.
- Balta, Samet, *XVI. Yüzyılda Osmanlı-Safevî Tarihi Açısından İstanbul-Tebriz Hattı ve Anlamı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi SBE Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2017.
- Bazın, Mercel, "Kırmanşah", *DİA*, XXVI, (2002), s. 66-67.
- Bolat, Gökhan, "Mîrzâ Tâki Hân (Emîr Kebîr) ve Reformları (1841-1851)", *Belleten*, LXXVII/278, (2013), s. 151-181.
- Busse, H., "Abbas Mirza", *Encyclopaedia Iranica*, I, (1985), s. 79-84.
- Çerçi, Faris, "Haberleşme Hizmetleri ve Osmanlı Devleti'nde Ulak Organizasyonu (Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Bu Konudaki Görüşleri)", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Dergisi*, 20, (2003), s. 190-221.
- Çetin, Cemal, *Ulak Yol Durak Anadolu Yollarında Padişah Postaları (Menzilhâneler) (1690-1750)*, İstanbul 2013.
- Çetin, Osman, "Horasan", *DİA*, XVIII, (1998), s. 234-241.

- Davud, Seyyid Ali, "Çaparhânehâ-i İran Der Asr-ı Emir Kebir", *Gozâreş-i Miras*, 42-43, Tahran 1389, s. 20-25.
- _____, *Esnâd ve Nâme-hâ-yı Emir Kebir*, Tahran 1390.
- Dehkhoda, Ali Ekber, "Çapar", *Lugatnâme*, C. 10b (ج), Tahran 1343, s. 10.
- _____, "Çaparcıbaşı", *Lugatnâme*, C. 10b (ج), Tahran 1343, s. 10.
- _____, "Zencan", *Lugatnâme*, C. 16b (j), Tahran 1349, s. 474.
- Doğan, Esra, "Osmanlı-İran Hac Yolları Sisteminde Fonksiyonları Yönüyle Konya-İlgın ve Kirmanşah-Sahne Menzilleri", *I. Ulusal İlgın Sempozyumu*, ed. Ali Boran vd., Konya 2012, s. 269-286.
- Emini, Emrullah, "Ez Çaparhâne Ta Post-i Elektronikî", *Roşd-i Amuzeş-i Tarih*, 1, (1393), s. 41-45.
- Fard, Feridun Abdoli, *Çaparhânehâ ve Râhhâ-i Çaparî Der İran*, C. I-II, Tahran 1383.
- Floor, W., "Çâpâr", *Encyclopaedia Iranica*, IV, (1990), s. 764-768.
- _____, "The Chapar-Khâna System In Qajar Iran", *Iran Journal of the British Institute of Persian Studies*, 39, (2001), s. 257-291.
- Halaçoğlu, Yusuf, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilatı ve Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Osmanlı Araştırmaları*, II, (1981), s. 123-132.
- _____, "Fersah", *DİA*, XII, (1995), s. 412.
- Harekât, İbrahim, "Berid", *DİA*, V, (1992), s. 498-501.
- Hey'et, Cevad, "Fars", *DİA*, XII, (1995), s. 174-176.
- Hinz, Walter, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, İstanbul 1990.
- Hicazi, Muhammed, *Hulâsa-i Tarih-i İran Ta İnkiraz-ı Kaçariyye*, Tahran 1335.
- Âştîyânî, Abbas İkbâl, *Tarih-i Mufassal-ı İran: ez sadr-ı İslam ta inkiraz-ı Kacariyye*, haz. Muhammed Debir-i Siyaki, Tahran [t.y.].
- İnalcık, Halil, "Osmanlı Metrolojisine Giriş", çev. Eşref Bengi Özbilen, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 73, (1991), s. 21-50.
- Karadeniz, Yılmaz, *İran'da Sömürgecilik Faaliyetleri ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)*, İstanbul 2006.
- _____, *Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925) İdari, Askeri, Sosyal Yapı ve Toplumsal Hareketler*, İstanbul 2013.
- Kazıcı, Ziya, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1991.
- Koloğlu, Orhan, "Ulaşım ve Haberleşme", *Osmanlı Uygarlığı*, I, haz. Halil İnalcık – Günsel Renda, Ankara 2009, s. 442-455.
- Köprülü, M. Fuad, "Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, II, (1936), s. 17-32.
- _____, "Berid", *İA*, II, (1961), s. 541-549.
- Kramers, J. H., "Kirman", *İA*, VI, (1967), s. 815-821.
- Metin, Celal, *Türk Modernleşmesi ve İran (1890-1936)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara 2006.
- Merçil, Erdoğan, *Kirman Selçukluları*, İstanbul 1980.
- _____, "Peyk", *DİA*, XXXIV, (2007), s. 262-263.
- Muin, Muhammed, "Fersah", *Ferheng-i Fârsî*, II (ق - د), Tahran 1364, s. 2517.
- Müderrişoğlu, Fatih, "Menzil Kavramı ve Osmanlı Devleti'nde Menzil Yerleşimleri", *Osmanlı*, X, 1999, s. 920-926.

- Özgüdenli, Osman G., *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul 2009.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I-III, İstanbul 1972.
- Piyadeoğlu, Cihan, *Güneş Ülkesi Horasan*, İstanbul 2012.
- Spuler, Bertold, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, çev. Cemal Köprülü, Ankara 1957.
- Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 2008.
- Sevim, Ali – Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara 1995.
- Şentürk, M. Hüdayi, “Osmanlılarda Haberleşme ve Menzil Teşkilâtına Genel Bir Bakış”, *Türkler*, XIV, (2000), s. 446-461.
- Tarım, Zeynep, “Peyk (Osmanlılar)”, *DİA*, XXXIV, (2007), s. 263-264.
- Tükel Yavuz, Aysıl, “Anadolu Selçuklu Dönemi Hanları ve Posta-Menzil-Derbent Teşkilatları”, *Prof. Dr. Doğan Kuban’a Armağan*, yay. haz. Zeynep Ahunbay vd., İstanbul 1996, s. 25-38.
- Uslu, Recep, *Horasan Tarihi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi SBE İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Bursa 1997.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1988.
- Yazıcı, Nesimi, “Klâsik İslâm Döneminde Haberleşme Kurumu İle İlgili Bazı Mülâhazalar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIX/1, (1989), s. 377-386.
- Yazıcı, Tahsin, “Gilan”, *DİA*, XIV, (1996), s. 68-69.

Ek I. Kitâbçe-i teşhîs-i menâzil ve fersah-ı memâlik-i mahrûse ki çaparhâne beste mi şevêd,
Mecmua-i Büyut-i Saltanatı Albüm 242, Belge no: 7274/295⁷⁸

[s. 2] Çün intizâm-ı emr-i çaparhânehâ-i memâlik-i mahrûse-i pâdişâhi ez levâzım-ı mehâm-ı mülkiye bûd, li-hâzâ der gur-re-i şeh-r-i saferü'l-muzaffer sene 1267 [6 Aralık 1850] mutâbık-ı it il kitâbçe-i düstürü'l-âmelî berây-ı çaparbaşı ve mütereddîdîn nüvişte ve fersah u menâzil ve ta'yîn-i kirâye-i esb der ân münderic şode est ki ez karâr yek re's esb der fersahî deh şâhi kirâye bedehend ve eğer çaparhâ behahend şâkird-i çapar hem-râh berdârend nîz bâyed ez karâr fersahî deh şâhi kirâye-i esb şâkird-i çapar bedehend ve der her çaparhâne ki esb migirend kirâye-i ân râ bâyed der hemân menzil be-zâbit-ı çapar bedehend ve ihrâcât-ı çapar-ı dahli be-fersahî deh şâhi nedâred, pây-i hod-i çapar est, meblağ-ı mezbûr mahsûs-ı kirâye-i yek esb est, mibâyed çaparbaşı ve mütereddîdîn ez hemân karâr refâtâr u ma'mûl dâšte tehallûf nenümâyend. E'am ez çapar-ı devlet-i 'aliyye ve çapar-ı sefârethânehâ ve hükkâm-ı vilâyet ve tüccâr ve gayrehû küllen be-hemîn karâr refâtâr nümâyend. Mukarrer ânki mebâyed çaparbaşı der her yek ez menâzil-i esb-i koçak-ı hûb be-kadr-i kifâf bebended ki çapar-ı devletî ve sefârethânehâ ve gayrehû der 'arz-ı râh mu'attel neşevend ve der 'uhde şînâsed. Harrehû fi gur-re-i şeh-r-i saferü'l-muzaffer sene 1267.	
Kitâbçe-i teşhîs-i menâzil ve fersah-ı memâlik-i mahrûse ki çaparhâne beste mi şevêd	
127 menzil mukarrerren 835 ⁷⁹ fersah, [bir fersah için] 500 [dinar] ⁸⁰ [Toplam] 417.500 ⁸¹ [dinar]	
[Hatt-ı] Âzerbâycân	
26 menzil mukarrerren 171 Fersah, 500 [dinar] [Toplam] 85.500 [dinar]	
[Menzil Konakları]	[Menzil Sayısı/Mesafe]
Ez Dârü'l-hilâfe-i Tahran ilâ Dârü's-saltana-i Tebrîz [Ana Hat]	15 Menzil mukarrerren 94 fersah, 500 [dinar] [Toplam] 47.000 [dinar]
[s. 3] Ez Dârü'l-hilâfe-i Tahran ilâ Kazvîn	4 menzil mukarrerren 24 fersah, 500 [dinar]
Ez Tahran ilâ Süleymâniye	7 fersah
Ez Süleymâniye ilâ Sunkur-âbâd	4 fersah
Ez Sunkur-âbâd ilâ Seferh ^v âce	6 fersah
Ez Seferh ^v âce ilâ Kazvîn	7 fersah
	[Toplam] 12.000 [dinar]
Ez Dârü's-saltana-i Kazvîn ilâ Zencân	4 menzil mukarrerren 26 fersah, 500 [dinar]
Ez Kazvîn ilâ Siyadehen ⁸²	5 fersah
Ez Siyadehen ilâ Hurremdere	7 fersah
Ez Hurremdere ilâ Sultânîye	8 fersah

78 Menzil Defteri neşredilirken gerekli görülen yerlere köşeli parantez [ ] ile tarafımızdan eklemeler yapılmıştır. Okunamayan yerler için üç nokta (...), okunmasından şüphe duyulan kelimeler için (?) ve birden fazla okunma ihtimali bulunan kelimeler de / işaretiyle gösterilmiştir.

79 Defterdeki menzillerin birbirlerine olan mesafelerini tek tek hesap ettiğimizde toplam 840 fersaha denk gelmektedir.

80 Kiralanan beygirler için bir fersahta 10 şâhi alınmıştır. Menzil Defteri, s. 2. 10 şâhi ise 500 dinara denk gelmektedir. W. Floor, "The Chapar-Khâna System in Qajar", s. 262.

81 Toplam meblağ 835 fersah üzerinden hesaplanmıştır. Eğer 840 fersahtan hesaplırsak yekûn 420.000 dinara denk gelmektedir.

82 Günümüzde burası Takistan'dır.

Ez Sultânîye ilâ Zencân	6 fersah
	[Toplam] 13.000 [dinar]
Ez Zencân ilâ Dârü's-saltana-i Tebrîz	7 menzil mukarrerren 44 fersah, 500 [dinar]
Ez Zencân ilâ Bağ	6 fersah
Ez Bağ ilâ Ak-kend	7 fersah
Ez Ak-kend ilâ Miyâne ⁸³	6 fersah
Ez Miyâne ilâ Türkmân	6 fersah
Ez Türkmân ilâ Tikmedaş [Dikmetaş]	8 fersah
Ez Tikmedaş ilâ Sa'd-âbâd	7 fersah
Ez Sa'd-âbâd ilâ Tebrîz	4 fersah
	[Toplam] 22.000 [dinar]
[s. 4] Ez Dârü's-saltana-i Tebrîz ilâ Serhadd-i Devleteyn [Ana Hat]	11 menzil mukarrerren 77 fersah, 500 [dinar] [Toplam] 38.500 [dinar]
Ez Tebrîz ilâ Kenâr-ı Aras	4 menzil mukarrerren 23 fersah, 500 [dinar]
Ez Tebrîz ilâ Süfîyân	6 fersah
Ez Süfîyân ilâ Merend	5 fersah
Ez Merend ilâ Gerger	8 fersah
Ez Gerger ilâ Kenâr-ı Aras	4 fersah
	[Toplam] 11.500 [dinar]
Ez Tebrîz ilâ Diyadin	7 menzil mukarrerren 54 fersah, 500 [dinar]
Ez Tebrîz ilâ Şebüster	8 fersah
Ez Şebüster ilâ Tesûc	7 fersah
Ez Tesûc ilâ Hoy	10 fersah
Ez Hoy ilâ Zahîr-âbâd	6 fersah
Ez Zahîr-âbâd ilâ Karîni	7 fersah
Ez Karîni ilâ Ovacık	8 fersah
Ez Ovacık ilâ Diyadin	8 fersah
	[Toplam] 27.000 [dinar]
[Hatt-ı] Horâsân	
22 menzil mukarrerren 147 fersah, 500 [dinar] [Toplam] 73.500 [dinar]	
[Menzil Konakları]	[Menzil Sayısı/Mesafe]
Ez Dârü'l-hilâfe [-i Tahran] ilâ Belde-i Simnân	6 menzil mukarrerren 39 fersah, 500 [dinar]
Ez Tahran ilâ Kebûd-günbed	7 fersah
Ez Kebûd-günbed ilâ Eyvân-ı keyf	6 fersah
Ez Eyvân-ı keyf ilâ Kışlak ⁸⁴	6 fersah
Ez Kışlak ilâ Deh-nemek	7 fersah

83 Günümüzde burası Miyâne olarak bilinmektedir.

84 Günümüzde burası Germsâr olarak geçmektedir. Feridun Abdoli Fard, *Çaparhâne*, II, s. 407.

Ez Deh-nemek ilâ Lâscred	8 fersah
Ez Lâscred ilâ Simnân	5 fersah
	[Toplam] 19.500 [dinar]
[s. 5] Ez Belde-i Simnân ilâ Bistâm	7 menzil mukarrerren 45 fersah, 500 [dinar]
Ez Simnân ilâ Âhvân	6 fersah
Ez Âhvân ilâ Kûşe	6 fersah
Ez Kûşe ilâ Dâmgân	6 fersah
Ez Dâmgân ilâ Deh-molla	6 fersah
Ez Deh-molla ilâ Bedeşt	5 fersah
Ez Bedeşt ilâ Miyâmey	10 fersah
Ez Miyâmey ilâ Miyândeşt	6 fersah
	[Toplam] 22.500 [dinar]
Ez Bistâm ilâ Arz-ı Akdes [Meşhed]	9 menzil mukarrerren 63 fersah, 500 [dinar]
Ez Miyândeşt ilâ 'Abbâs-âbâd	7 fersah
Ez 'Abbâs-âbâd ilâ Mezinân	7 fersah
Ez Mezinân ilâ Mehr	6 fersah
Ez Mehr ilâ Sebzevâr	7 fersah
Ez Sebzevâr ilâ Zaferânî	7 fersah
Ez Zaferânî ilâ Nişâbur	10 fersah
Ez Nişâbur ilâ Kademgâh	6 fersah
Ez Kademgâh ilâ Şerif-âbâd	7 fersah
Ez Şerif-âbâd ilâ Meşhed	6 fersah
	[Toplam] 31.500 [dinar]

[Hatt-ı] Dârü'l-merz ⁸⁵
20 menzil mukarrerren 125 fersah, 500 [dinar] [Toplam] 62.500 [dinar]

[s. 6] [Hatt-ı] Gilân	
9 menzil mukarrerren 54 fersah, 500 [dinar] [Toplam] 27.000 [dinar]	
[Menzil Konakları]	[Menzil Sayısı/Mesafe]
Ez Dârü'l-hilâfe [-i Tahran] ilâ Kazvîn	4 menzil mukarrerren 24 fersah, 500 [dinar]
Ez Dârü'l-hilâfe [-i Tahran] ilâ Kerec	7 fersah
Ez Kerec ilâ Sunkur-âbâd	4 fersah
Ez Sunkur-âbâd ilâ Seferh ^y âce	6 fersah
Ez Seferh ^y âce ilâ Kazvîn	7 fersah
	[Toplam] 12.000 [dinar]

85 Bu hatta yer alan menzillerin isimleri yazılmamıştır. Ayrıca ulakların gidiş ve dönüş kısımlarının verildiği kısımda bu hatta yer verilmemesi bu güzergâhın hayata geçirilemediğini gösterir. Bk. Menzil Defteri, s. 10.

Ez Kazvîn ilâ Gilân	5 menzil mukarrerren 30 fersah, 500 [dinar]
Ez Kazvîn ilâ Horzen	6 fersah
Ez Horzen ilâ Mencil	6 fersah
Ez Mencil ilâ Rüstem-âbâd	6 fersah
Ez Rüstem-âbâd ilâ İmâm-zâde Hâşim	6 fersah
Ez İmâm-zâde Hâşim ilâ Reşt	6 fersah
	[Toplam] 15.000 [dinar]

[Hatt-ı] Mâzenderân ve Ester-âbâd	
11 menzil mukarrerren 71 fersah, 500 [dinar] [Toplam] 35.500 [dinar]	
[Menzil Konakları]	[Menzil Sayısı/Mesafe]
Ez Dârü'l-hilâfe [-i Tahran] ilâ Sârî	7 menzil mukarrerren 46 fersah, 500 [dinar]
Ez Dârü'l-hilâfe [-i Tahran] ilâ Estelek	6 fersah
Ez Estelek ilâ Serâbendân	8 fersah
Ez Serâbendân ilâ Firûzkûh	8 fersah
Ez Firûzkûh ilâ Serhadd-i Rubât	6 fersah
Ez Serhadd-i Rubât ilâ Zirâb	6 fersah
Ez Zirâb ilâ Şîrgâh	6 fersah
Ez Şîrgâh ilâ Sârî ⁸⁶	6 fersah
	[Toplam] 23.000 [dinar]
[s. 7] Ez Sârî ilâ Ester-âbâd	4 menzil mukarrerren 25 fersah, 500 [dinar]
Ez Sârî ilâ Eşref	6 fersah
Ez Eşref ilâ Kürd Mahalle	7 fersah
Ez Kürd Mahalle ilâ Çopan [Çoban] Kendi	6 fersah
Ez Çopan [Çoban] Kendi ilâ Ester-âbâd	6 fersah
	[Toplam] 12.500 [dinar]

[Hatt-ı] 'Irâk ⁸⁷	
36 menzil mukarrerren 253 fersah, 500 [dinar] [Toplam] 126.500 [dinar]	

[Hatt-ı] Kirmân
----

86 Der-kenâr kısmında "Nedared" yazılmıştır. Muhtemelen Sârî'den sonra bir menzil daha planlanmış, fakat sonradan vazgeçilmiştir.

87 Bu hatta yer alan menzillerin isimleri yazılmamıştır. Ayrıca ulakların gidiş ve dönüş kısımlarının verildiği kısımda bu hatta yer verilmemesi bu güzergâhın hayata geçirilemediğini gösterir. Bk. Menzil Defteri, s. 10.

24 menzil mukarrerren 177 ⁸⁸ fersah, 500 [dinar] [Toplam] 88.500 ⁸⁹ [dinar]	
[Menzil Konakları]	[Menzil Sayısı/Mesafe]
Ez Dârü'l-hilâfe [-i Tahran] ilâ Kum	4 menzil mukarrerren 22 fersah, 500 [dinar]
Ez Tahran ilâ Kenâr Gerd	6 fersah
Ez Kenâr Gerd ilâ Havz	6 fersah
Ez Havz ilâ Pol	6 fersah
Ez Pol ilâ Kum	4 fersah
	[Toplam] 11.000 [dinar]
Ez Kum ilâ Kâşân	3 menzil mukarrerren 16 fersah, 500 [dinar]
Ez Kum ilâ Pâsangân	4 fersah
Ez Pâsangân ilâ Sensen	6 fersah
Ez Sensen ilâ Kâşân	6 fersah
	[Toplam] 8.000 [dinar]
Ez Kâşân ilâ Dârü'l-'ibâd-ı Yezd	10 menzil mukarrerren 72 fersah ⁹⁰ , 500 [dinar]
Ez Kâşân ilâ Ebûzeyd-âbâd	6 fersah
Ez Ebûzeyd-âbâd ilâ Hâlid-âbâd	6 fersah
Ez Hâlid-âbâd ilâ Magâr	5 fersah
Ez Magâr ilâ Erdistân	5 fersah
[s. 8] Ez Erdistân ilâ Çokend	4 fersah
Ez Çokend ilâ Neyestâne	7 fersah
Ez Neyestâne ilâ Nâin	7 fersah
Ez Nâin ilâ Akda	14 fersah
Ez Akda ilâ Meybüd	10 fersah
Ez Meybüd ilâ Yezd	11 fersah
	[Toplam] 37.500 [dinar]
Ez Dârü'l-'ibâd-ı Yezd ilâ Dârü'l-amân-ı Kirmân	7 menzil mukarrerren 67 fersah, 500 [dinar]
Ez Yezd ilâ Ser-yezd	8 fersah
Ez Ser-yezd ilâ Kirmânşâhân	9 fersah
[s. 8] Ez Kirmânşâhân ilâ Enâr	11 fersah
Ez Enâr ilâ Kûşkek	9 fersah
Ez Kûşkek ilâ Kale-i Aka	8 fersah
Ez Kale-i Aka ilâ Kebûterhân	8 fersah
Ez Kebûterhân ilâ Kirmân	14 fersah
	[Toplam] 33.500 [dinar]

88 Kirman hattının toplam mesafesi 180 fersahtır.

89 Yekûn 90.000 dinardır.

90 Menzil Defteri'nde Kaşan-Yezd arası toplam 72 fersah olarak verilmiş, fakat zikredilen yerlerin toplamı 75 fersahtır. Nitekim Kaşan-Yezd arası toplam meblağın yazıldığı kısım da 75 fersah üzerinden hesaplanmıştır.

[Hatt-1] Kirmânşâhân	
12 menzil mukarreren 76 fersah, 500 [dinar] [Toplam] 38.000 [dinar]	
[Menzil Konakları]	[Menzil Sayısı/Mesafe]
Ez Dârü'l-hilâfe [-i Tahran] ilâ Hemedân	7 menzil mukarreren 46 fersah, 500 [dinar]
Ez Tahran ilâ Rubât-ı kerim	7 fersah
Ez Rubât-ı kerim ilâ Hân-âbâd	8 fersah
Ez Hân-âbâd ilâ Kûşkek	7 fersah
Ez Kûşkek ilâ Nâverân	7 fersah
Ez Nâverân ilâ Reze	8 fersah
Ez Reze ilâ Milâcerd	4 fersah
Ez Milâcerd ilâ Hemedân	5 fersah
	[Toplam] 23.000 [dinar]
Ez Hemedân ilâ Kirmânşâhân	5 menzil mukarreren 30 fersah, 500 [dinar]
Ez Hemedân ilâ Sa'd-âbâd	6 fersah
Ez Sa'd-âbâd ilâ Kengâver	5 fersah
Ez Kengâver ilâ Sahne	6 fersah
Ez Sahne ilâ Bisütûn	7 fersah
Ez Bisütûn ilâ Kirmânşâhân	6 fersah
	[Toplam] 15.000 [dinar]

[s. 9] [Hatt-1] Fars	
23 menzil mukarreren 141 fersah, 500 [dinar] [Toplam] 70.500 [dinar]	
[Menzil Konakları]	[Menzil Sayısı/Mesafe]
Ez Dârü'l-hilâfe [-i Tahran] ilâ Dârü's-saltana-i İsfahân	11 menzil mukarreren 65 fersah, 500 [dinar] [Toplam] 32.500 [dinar]
Ez Dârü'l-hilâfe [-i Tahran] ilâ Kâşân mutâbık-ı cüzv-i kabl ⁹¹	7 menzil mukarreren 38 fersah, 500 [dinar]
Ez Dârü'l-hilâfe [-i Tahran] ilâ Kum	4 menzil mukarreren 22 fersah, 500 [dinar]
Ez Kum ilâ Kâşân	3 menzil mukarreren 16 fersah, 500 [dinar]
	[Toplam] 19.000 [dinar]
Ez Kâşân ilâ Dârü's-saltana-i İsfahân	4 menzil mukarreren 27 fersah, 500 [dinar]
Ez Kâşân ilâ Kehrûd	6 fersah
Ez Kehrûd ilâ Soh	5 fersah
Ez Soh ilâ Mürçhort	7 fersah

91 Tahran-Kaşan arasındaki güzergâh Kirman hattı ile aynıdır. Bk. Menzil Defteri, s. 7.

Ez Mürçehort ilâ İsfahân	9 fersah
	[Toplam] 13.500 [dinar]
Dârü's-saltana-i İsfahân ilâ Dârü'l-'ilm-i Şiraz	12 menzil mukarrerem 76 fersah, 500 [dinar]
Ez İsfahân ilâ Mehyâr	9 fersah
Ez Mehyâr ilâ Kumşe ⁹²	4 fersah
Ez Kumşe ilâ Maksûd Beg	4 fersah
Ez Maksûd Beg ilâ İzedhâst	6 fersah
Ez İzedhâst ilâ Şûlekistân	6 fersah
Ez Şûlekistân ilâ Sûrmek	9 fersah
Ez Sûrmek ilâ Hânehoreh	7 fersah
Ez Hânehoreh ilâ Dehbid [Safaşehr]	6 fersah
Ez Dehbid ilâ Meşhed Murgâb	6 fersah
Ez Meşhed Murgâb ilâ Seyyidân	7 fersah
Ez Seyyidân ilâ Zerkân	7 fersah
Ez Zerkân ilâ Şiraz	5 fersah
	[Toplam] 38.000 [dinar]

[s. 10] Karârdâd-ı devlet-i 'aliyye in est ki rûzî râ berây-ı borden-i ahkâm ve nüvişteçât-ı memâlik-i mahrûse-i pâ-dişâhî mu'ayyen nümâyend ki her kes ez tüccâr ve sipâhî ve ra'iyet behâhed kâgez-i hod râ be-çapar bedehed, rûz-ı refte-i çapar müşahhas başed. Li-hâzâ ez karâr-ı tafsil karâr dadim ki der rûz-ı mu'ayyen-i çapar be-vilâyet-i mah-sûsa bereved ve nüvişteçât-ı merdum râ der kemâl-i dorosti beresâned ve cevâbi ki ez âncâ midehend ser be-mühr bedün-ı 'ayb u naks be-sâhibân-ı kâgez beresâned.

Âzerbâycan	mâhî dü rûz bâyed bereved ve beâyed			
	haraket-i çapar		vurûd [-1 be-dârü'l-hilâfe [-i Tahrân]	
	gurre	15	14 çehârdehom	29

Kirmânşâhân	mâhî dü rûz [bâyed bereved ve beâyed]			
	haraket [-i çapar]		vurûd [-1 be-dârü'l-hilâfe-i Tahrân]	
	gurre	15	14 çehârdehom	29

Gilân	mâhî dü rûz [bâyed bereved ve beâyed]			
	haraket [-i çapar]		vurûd [-1 be-dârü'l-hilâfe-i Tahrân]	
	gurre	15	14 çehârdehom	29

Kirmân	mâhî yek rûz [bâyed bereved ve beâyed]			
	haraket [-i çapar]		vurûd [-1 be-dârü'l-hilâfe-i Tahrân]	
	5		25	

Horâsân	mâhî dü rûz [bâyed bereved ve beâyed]			
	haraket [-i çapar]		vurûd [-1 be-dârü'l-hilâfe-i Tahrân]	
	gurre	15	14 çehârdehom	29

92 Günümüzde burası Şahrızadır.

Fârs	mâhî dü rûz [bâyed bereved ve beâyed]			
	haraket [-i çapar]		vurûd [-i be-dârü'l-hilâfe-i Tahran]	
	gurre	15	14 çehârdehom	29

Mâzenderân ve Ester-âbâd	mâhî dü rûz [bâyed bereved ve beâyed]			
	haraket [-i çapar]		vurûd [-i be-dârü'l-hilâfe-i Tahran]	
	gurre	15	14 çehârdehom	29

[s. 11] Esâmi-i zâbitân-ı çaparhâne-i mübâreke
Âzerbâyçân be-‘uhde-i İbrâhim Hân nâib, 18 menzil, dü menzil est, 9 nefer Yusuf Bey, İsmâ’il Bey, Kerîm Bey, ‘Ali ‘Asker Bey, Samed Bey, Rızâ Bey, Baht‘âli(?) Bey, ‘Ali Ekber Bey, Rızâkulu Bey.
Dârü'l-hilâfe-i Tahran ve menâzil-i müte‘allike be-‘uhde-i Muhammed Bey nâib, 8 menzil mukarrerren, 4 nefer Takî Bey, Muhammed Hasan Bey, Nûrullah Bey, Receb ‘Ali Bey.
Ez Dârü'l-hilâfe [-i Tahran] ilâ Kum be-‘uhde-i Allahyâr Bey, 4 menzil mukarrerren, 2 nefer Behrâm Bey, Kadîr Bey.
Dârü'l-‘ilm-i Şîraz be-‘uhde-i Hüdâmurâd Bey nâib, 4 menzil mukarrerren, 4 nefer Muhammed Hasan Bey, Gulâm Hüseyin Bey, Sefer ‘Ali Bey, Nevrûz ‘Ali Bey.
Şahrûd ve Bistâm be-‘uhde-i Muhammed Takî Bey nâib, 4 menzil mukarrerren, 2 nefer İbrâhim Bey, ‘Ali Ekber Bey.
Kazvîn ve Reşt be-‘uhde-i Muhammed Bey nâib, 8 menzil mukarrerren, 4 nefer Ferruh Bey, Nevrûz Bey, Bâbâ Bey, Kerîm Bey.
Ez Dârü'l-hilâfe-i Tahran ilâ belde-i Hemedân be-‘uhde-i Selîm Bey nâib 6 menzil mukarrerren, 3 nefer Kerîm Bey, Şâhseverân Bey, Muhammed Rahim Bey.
Ez Kum ilâ Kâşân ve Netanz(?) be-‘uhde-i ‘Ali Merdân Bey nâib, 6 menzil mukarrerren, 3 nefer Sohrâb Bey, Ferruh Bey, Hüseyin Bey.
Dârü'l-amân-ı Kirmân be-‘uhde-i Akalar(?) Bey nâib, 14 menzil mukarrerren, 7 nefer Rüstem Bey, Nurullah Bey, ‘Ali Ekber Bey, Ferruh Bey, Aslan Hân Bey, Hâtem Bey, Ayn‘Ali Bey.
Horâsân be-‘uhde-i İbrâhim Bey nâib, 10 menzil mukarrerren, 4 nefer Nasrullah Bey, ‘Ali Rızâ Bey, Kerîm Bey, Mevla Bey.
Hamse ⁹³ be-‘uhde-i Bala Bey nâib, 4 menzil mukarrerren, 2 nefer Takî Bey, Bâkır Bey.
Ez Hemedân ilâ Kirmânşâhân be-‘uhde-i Muhammed Hasan Bey, 5 menzil mukarrerren, 2 nefer ‘İbâdullah Bey, Muhammed Hüseyin Bey.

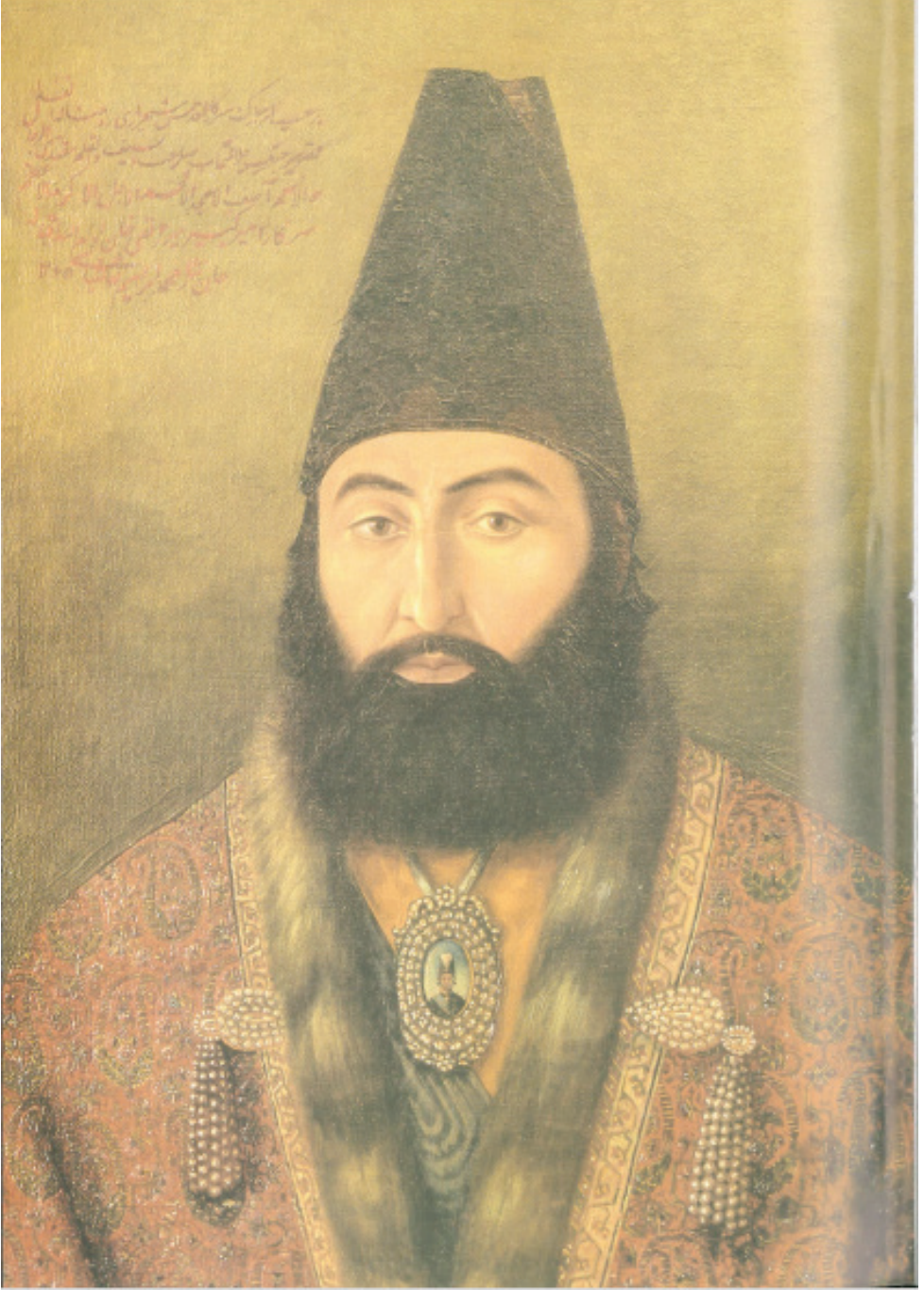
Dârü's-saltana-i İsfahân be-'uhde-i Haydar Bey nâib, 8 menzil mukarrerren, 4 nefer Sultân Murâd Bey, Mevla Bey, 'Ali Hân Bey, Habîbullah Bey.
Simnân ve Dâmgân be-'uhde-i Muhammed Rahim Bey nâib, 7 menzil mukarrerren, zâbit 3 nefer 'Aynullah Bey, İsmâ'il Bey, 'Ali Muhammed Bey.
Dârü'l-merz-i Mâzenderân ve Ester-âbâd be-'uhde-i Mehdîkulu Bey nâib, 5 nefer ⁹⁴ 'Ali Bey, Yârmuhammed Bey, Hüdâdâd Bey, Zeynel Bey, Hüseyin 'Ali Bey.

93 Hamse olarak bahsedilen yer Zencan bölgesidir. Ali Ekber Dehkhoda, "Zencan", *Lugatnâme*, C. 16b (j), Tahran 1349, s. 474.

94 Menzil sayısı yazılmamıştır.

Ek 3. Mirza Taki Hân

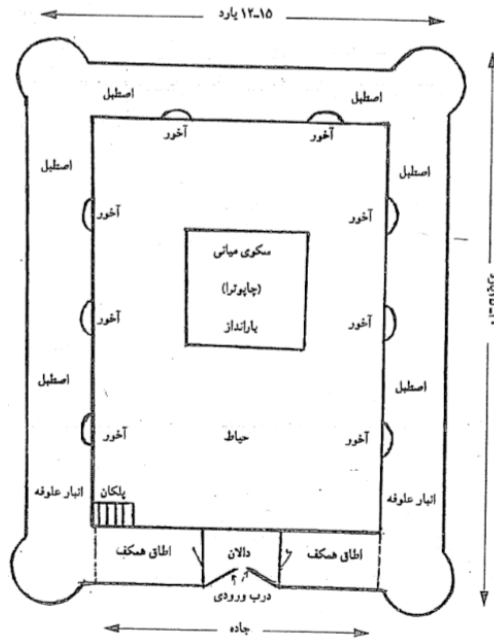
Kaynak: Seyyid Ali Davud, *Esnâd ve Nâmeihâ-yı Emir Kebir*, Tahran 1390, s. 19.

Ek 4. Çaparıcı

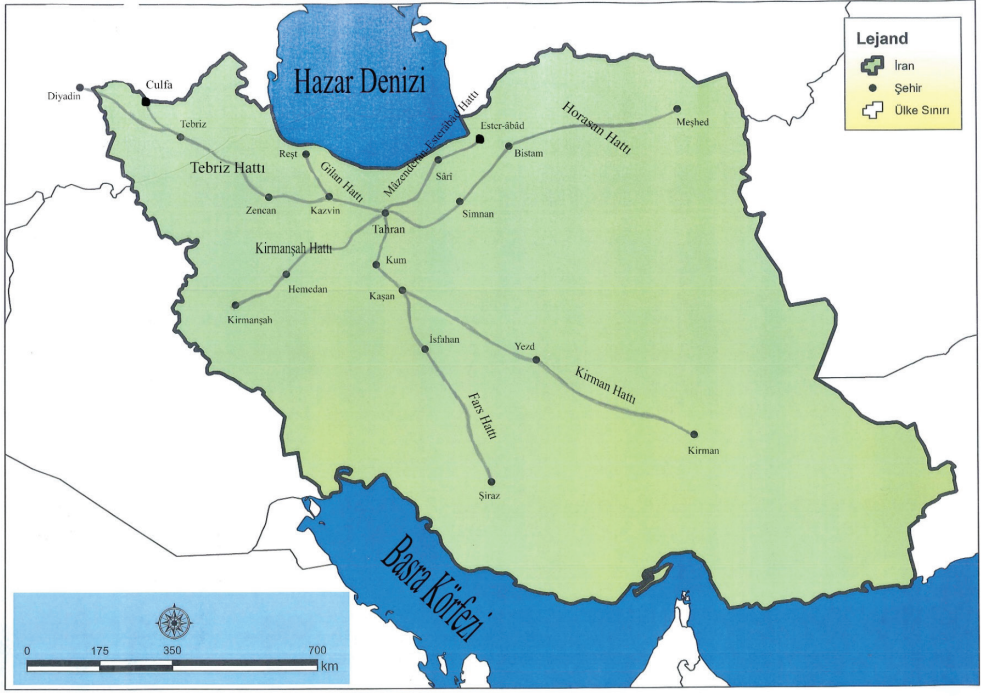
Kaynak: Henry Binder, *Sefernâme-i Henry Binder: Kürdistan-ı Beynü'n-nehreyn ve İran*, çev. Kerametullah Efser, Tahran 1370, s. 64.

Ek 5. Çaparhâne Binası

Kaynak: Feridun Abdoli Fard, *Çaparhânehâ ve Râhhâ-i Çaparî Der İran*, I, Tahran 1383, s. 120.

Harita 1. Menzil Defteri'ne göre İran'daki haberleşme güzergâhları

ABDULLAH SUR'UN İKTİSADA DAİR GÖRÜŞLERİ

ABDULLAH SUR'S OPINIONS ON ECONOMIC

Cem ÇETİN*
Mehdi GENCELİ**

Öz

Abdullah Sur (1882-1912), Azerbaycan Türklerinden olup edebi tenkit alanında yoğun çaba sarf etmiş yazarlardandır. *Şark-ı Rus* gazetesinde başlayan yazarlık hayatı boyunca zamanının temel meseleleri ve bu bağlamda iktisadi konular ile de ilgilenerek önemli tespit ve önerilerde bulunmuştur. Bu çalışmada Abdullah Sur'un iktisatla ilgili kaleme aldığı makaleler üzerinden bir okuma geliştirmek suretiyle iktisadi meselelere bakışı irdelenmiştir. Yazar iktisadi problemlere kurumsal bir bakış açısıyla yaklaşmış ve bu bağlamda, zihniyetin iktisadi uygulamalara etkisine işaret etmiştir. "Merkantilist" bir yaklaşım olan kıymetli maden biriktirme anlayışının iktisadi kalkınmayı sağlamayacağına değinmesi, aydınların siyasi meselelerle olduğu kadar iktisadi konularla da ilgilenmeleri gerektiğini öne sürmesi, sorunların temelindeki zihni arka plandan hareketle gelişme ve kalkınma için temel şart olarak gördüğü eğitimin önemini vurgulaması, iktisadi kalkınmada (ziraat ve sanayi faaliyetler için) organizasyonların önemine işaret etmesi, çalışkan olmanın, devletten önce, bireylerin özelliği olduğunu Japon örneğiyle savunması, yanlış kader telakkisi, çalışmanın adeta yerilmesi ve iktisadi hayatta doğru olmayan davranışlar sergilenmesinin kalkınmanın önündeki en önemli engel olduğunu belirtmesi, Sur'un fikirlerini orijinal kılan hususlardır.

Anahtar Kelimeler: Abdullah Sur, Azerbaycan Türkleri, iktisadi görüş, kurumsalcılık

Abstract

Abdullah Sur (1882-1912), the Azerbaijani Turks, was one of the writers who made a great effort in the field of literary criticism. Throughout his life of authorship that started in the *Şark-ı Rus* Journal, he made important determinations and proposals by dealing with the main issues of the time and also the economic issues in this context. In this study, Abdullah Sur's view of economic issues was examined by developing a reading upon his articles which he wrote on economics.

The author approached the economic problems with an institutional point of view and in this context; he pointed to the effect of the mentality on economic practices. The followings make his ideas original: pointing out that precious metal accumulation which is a "mercantilist" approach will not provide economic development; suggesting that intellectuals should deal with economic issues as well as political issues; emphasizing the importance of education as a basic condition for improvement and development by acting in the mental background at the base of the problems; pointing out the importance of organizations in economic development (for agriculture and industrial activities); defending that being industrious, before the state, is the characteristic

* Dr., Marmara Üniversitesi İç Denetim Birimi Başkanlığı, İstanbul / Türkiye, cem.cetin@marmara.edu.tr

** Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul / Türkiye, mehdi.genceli@marmara.edu.tr

of the individual by exemplifying the people of Japan; Remarking that the notion of wrong fate, vilification of work and exhibiting inaccurate behaviours in economic life are the most important obstacles in the development.

Keywords: Abdullah Sur, Azerbaijan Turks, economic view, institutionalism

Giriş

On dokuzuncu yüzyılın son çeyreği Azerbaycan tarihinin en hareketli dönemleri arasında yer almaktadır. Çarlık Rusya 1813-1828 yılları arasında Güney Kafkasya'yı işgal ettikten sonra karşılaştığı Azerbaycan topraklarına gayrimüslimleri yerleştirmeye başlamıştı. Bu durum üzerine yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ruslara karşı ortaya çıkan mücadele ve eğitim seferberliği, Azerbaycan'daki milli birlik ruhunu geliştirmişti. Dönem içinde ana dilinde ilk gazetenin yayımlanması (1875), okul sayısının artması ve milli tiyatrunun açılması bu bağlamda belirtilebilecek önemli kırılma noktalarıdır. Milli uyanış hareketinde aydınlar önemli rol üstlenmişlerdi. Matbuatın gücünü arkalarına alarak gazete ve cemiyetlerde boy gösteren dönem aydınları, bir milletin var olmasında siyasi, edebi, toplumsal ve iktisadi yönlerin birbirlerini tamamlayan faktörler olduğu gerçeğinden hareketle her sahada fikir beyan etmeye çalışmışlardır.

Dönemin aydınlardan biri olan Muhammedzade Abdullah Tevfik (Sur), edebiyat eleştirmeni olmakla birlikte milli uyanış bağlamında, çeşitli konularda görüş ortaya koymuştur. Gence'de dünyaya gelen Abdullah Sur, ilk tahsilini tamamladığı Mekteb-i Hayriye'de genç yaşta (1898'de) öğretmenlik yapmaya başlamış, edebiyat alanındaki bilgisi ve muhakeme yeteneği ile ilim mahfillerince tanınır hale gelmiştir. 1903 yılında Tiflis'te Türkçe çıkan *Şark-ı Rus* gazetesinde başladığı yazarlık hayatı, Bakü'deki çeşitli gazetelerde sürmüştür. Zamanının sorunlarına olan ilgisi, yazarı topluma hizmet etmeye yönlendirmiştir.

Otuz sene gibi kısa bir yaşama sığdırdığı entelektüel derinliği ile öne çıkan Abdullah Sur, zamanının iktisadi sorunlarını başarılı bir şekilde okuyarak bunlara ilişkin çözüm önerilerinde bulunmuştur. Fizyokratlardan liberalizme iktisat biliminin yaşadığı dönüşüm hakkında bilgi sahibi olan yazarın, amaçsız ve yatırıma yönelmeyen tasarrufların topluma bir fayda sağlamayacağına değinmesi, iktisadi yaşamda organizasyonların önemini fark etmesi ve iktisadi davranışın, zihniyetin dışavurumu olduğundan hareketle eğitime önem verışı ile topluma ışık tutmaya çalışır. Yerleşik batıl inançlarla geleneklerin, ilerleme önünde oluşturduğu engelleri farklı ülke ve toplumlarla mukayeseler yaparak kurumsalcı bir bakış açısıyla ortaya koyar. İktisadi kalkınmada ilkeli ve standart davranışlar geliştirmenin önemine işaret etmesi de altı çizilmesi gereken bir diğer noktadır.

I. Abdullah Sur'a göre İktisadın Önemi

Milli uyanış hareketinde siyasi, edebi, toplumsal ve iktisadi yönlerin birbirlerini tamamlayan olgular olduğu gerçeğinden hareket eden Abdullah Sur, *İrşad* gazetesinde kaleme aldığı

makalelerinde iktisadın önemine değindiği teorik olarak nitelendirilebilecek konuların yanı sıra, zirai ve sanayi üretimin geliştirilmesine ilişkin öneriler içeren pratik konulara da yer vermiştir.

İktisadi konuların siyasi, toplumsal ve edebi konular kadar önemli olduğunu vurgulayan Abdullah Sur, gazete ve dergi başlıklarının altında yer alan “siyasî, edebî, iktisadî, içtimai” ifadesine dikkat çekmekte ve bu konulardan biri olan iktisadın içinin doldurulamadığını belirtmektedir. Eli kalem tutanlar, toplumsal sorunları ele almak yerine “Devlet Dumasına, Cuhud yağmasına, Ermeni müdafaasına koşuşturmaktadırlar, bunlarla uğraşmaktadırlar.” Bunlar gerekli olmakla birlikte zamanın tamamını bunlara ayırmak yanlıştır. Yazar buradan hareketle iktisat ilminin kendine göre “pek mühim ve zarurî bulunan meselelerini perişan ve iptidaî ahvâl-i ictimâiyenin vicdanî bir mecburiyeti” olarak ele alır. Uzmanı olmadığı ve kendi ifadesi ile yüzlerce mâ-fevkinde olan bu konuları ele alma sebebinin ise vatan hizmeti olarak açıklar: “İctisâren yalan yanlış birtakım yazılar karalıyoruz ki iktidar ashabı muharrirlerimiz, muallimlerimiz görsünler, bil-mecburiye bizim sehivlerimizi yüzümüze çırpınsınlar, bizi intikâd etsinler ki ortaya da hakikat çıksın, milletimiz istifade etsin. Bu tarik ile intikâda dahi alışalım.”¹

Konuya iktisadın temelinde yer alan emek kanunuyla giriş yapan Abdullah Sur, bu kanuna uymayanların aç ve sefil kalarak yok olup gideceklerine, üstelik zararın bireysel kalmayarak “bütün efrâd-ı millete, bütün heyet-i beşeriyeye de îrâs-ı mazarrat edeceğine” işaret eder. “Sefil ve mahvolan milletler hep bu yüzden helâkete uğradılar. Bilakis çalışanlar daima kazandılar.” İktisat ilmi herkesi ve bilhassa işçi ve sanatkârları² ilgilendirmektedir. Bu ilimden mahrum olan işçi sürekli geçim gücünü yaşarken, sanatkâr da uğraşısının karşılığını alamayacaktır. Ticaretle uğraşanlar için de durum farklı olmayıp tacir çalışkan bile olsa, eğer iktisat ilminden yoksunsa sermayesi katırkuyruğu gibi ne artacak ne azalacaktır. Abdullah Sur, okurlarını amaçsız ve yatırıma yönelmeyen tasarrufun toplum için zararlı etkileri olduğu hususunda uyarır. Bu durumu zengin sanılan “hanımlar, hanım kızlar varsınlar baştan ayağa kadar kızıl gümüşe, la'l ü cevahirata gark olsunlar. İlm-i servet-i milel bilenler nezdinde aldandıklarını ispattan başka bir şey kazanamazlar” şeklinde çarpıcı bir şekilde ifade etmektedir. Yazar, serveti kıymetli maden stoku ile özdeş sanan [merkantilist] anlayışın önceleri Avrupa'da da mevcutken sonraları Quesnay'in öncülüğünde fizyokratların bu yanlış düzeltmeleri ve ardından da Adam Smith ile iktisadın önemli bir ilim haline geldiğine işaret eder.³

Abdullah Sur, iktisadi girişimin milli yükselişteki önemini Vladikafkas seyahati sırasında gözlemlemiştir. Vladikafkas'ın ticareti, Avrupalı zanaatları Kafkasya ve Zakafkasya'nın diğer yerlerinde olduğu üzere Ermeniler ve müttefik taifeler elindedir. Bunun sonucunda da en güzel yerlerdeki ev, mağaza ve dükkânlar Ermenilere aitken, ağır ve düşük zanaatlarla ilgilenen Müslümanlar adeta onlara muhtaç bir hayat sürmektedirler. Bu durumun ortaya çıkmasında Ermenilerin ilim ve Rusça öğrenmelerinin önemi büyüktür. Müslümanlar ise bu konuda oldukça

1 Abdullah Sur, “İktisad Âleminden”, *İrşad*, No 216, 14 Eylül 1906.

2 Sanat ve sanatkâr denildiğinde zanaat ve zanaatkâr denilmek isteniyor.

3 Abdullah Sur, “İktisad Âleminden”, *İrşad*, No 216, 14 Eylül 1906.

geri durumdadırlar. Ayrıca Ermeniler ticarete dürüst davranışlar sergilerken, Müslümanlar kısa görüşlü, günü kurtarmaya yönelik hileci bir tutum içindedirler. Bu durumun köklerinde eğitimsizlik hastalığı olduğundan tedavisi de okula önem vermekten geçmektedir.⁴

2. Abdullah Sur'un Ziraat Hakkında Görüşleri

Abdullah Sur ziraatla ilgili olarak en önemli problemleri çiftçilerin toplumda önemsenmeyişleri, cahil ve fakir olmaları ve tarım arazilerinin elden çıkarılması olarak sıralar. Ona göre Kafkasya ikliminin uygun ve her türlü ürünü yetiştirmeye müsait bir toprağı olmasına rağmen belirtilen engeller sebebiyle bu imkânlardan yeterince istifade edilememektedir. Çiftçilerin cahil ve fakir olmaları ve ayrıca organize olamamaları sonucunda kazandıkları para faizcilerin cebine girmektedir. Aynı şekilde eski usul yöntem ve alet-edevat kullanımı sonucunda verimlilik artırılmamaktadır. Bundan daha kötüsü “cahil toprak sahiplerinin geleceğı düşünmeden menfaat-ı milliye ve faide-i ictimâiyeyi nazar-ı mülâhazaya almaksızın Ermeni, Rus ve sair Avrupalı paralarına kapılarak mülkünü satmalarıdır. Bunlar adeta menfaat-i ictimaiye-i milliyesini paraya kurban ediyor(lar)”. Eğer durum böyle devam ederse yakın bir gelecekte çiftçilerin kendi topraklarında rençper konumuna düşmeleri işten değildir. Ziraata gereken önemi vermek gerekmektedir. Keza bir milletin gücünü oluşturan dört husustan (ziraat, sınaat, ticaret, ulûm ve fûnun) biri ziraattır.⁵

Ziraat dünyamızın en önemli problemlerinden biri organize olamamaktır. Oysa bir elden ses çıkmayacağı gibi bir cemiyet olmadan başarılı olma ihtimali de yoktur. “Himmetü'r-ricâl takla'u'l-cibâl”, yani kişilerin inhimmeti dağları koparır, hadis-i şerifi⁶ bağlamında derhal harekete geçerek zirai örgütlenme sağlanmalıdır. Bu tür meslek örgütleri, üyelerinin çıkarlarını savunması ve hükümetle iletişimlerinin sağlanması açısından önemli işlevler ifa eder. Organize olamayan milletler (ve de meslekler) sözlerini ve taleplerini doğru bir şekilde yansıtamazlar. Bunun bir örneğı geçen yıl temsilciler aracılığıyla Kafkasya Cânîşinine [vekiline] verilen arzuhallerden bir sonuç alınamamasında yaşanmıştır. Nitekim bu arzuhallerde, toprakların çiftçilere verilmesine, Kafkasya'ya muhacir yerleştirilmemesine, köylülere balık avı vs. izinlerinin verilmesine ve Dağıstan, Batum, Kars, Zagatal taraflarında emlak ve arazi hukukunun usul ve nizam altına alınmasına ilişkin talepler bulunmaktaydı. Ancak bu taleplerin hiçbiri yerine getirilmediğı gibi şu an tam tersine yirmi bin Rus muhacirin Kafkasya'nın Karadeniz sahilinde iskânı söz konusudur. Aynı şekilde yerel yönetim kurumlarına ilişkin talepler de karşılanmamıştır.⁷

Abdullah Sur, cemiyetlerin teşekkülünden maksadının politik değil doğrudan iktisadi olduğunu “bizim de ziraat cemiyeti olsaydı hasret ve arzusunda buldukları temin-i maişet, terfi-i hâl meseleleri şimdiye kadar çoktan hallolunmuştu” diyerek belirtir. Yazar daha sonra

4 Abdullah Tefik, “Vladikafkas'ta Beş Saat”, *İrşad*, No 152, 29 Haziran 1906.

5 Abdullah Sur, “Ekinçilere Ait”, *İrşad*, No 117, 17 Mayıs 1906.

6 Yazarın hadis olduğunu belirttiğı bu söz, bir Arap vecizesidir.

7 Abdullah Sur, “Ekinçilere Ait”, *İrşad*, No 117, Bakü 17 Mayıs 1906.

konuyu eğitime getirir. Bir milletin kadınları ve köylüleri yeterince eğitilmemişlerse o milletin gelişmesi zordur. Çiftçiler kendi hallerine bırakılırlarsa, yine cehalet ve gaflette kalacaklar, eski tarz yöntem ve alet-edevat ile üretim yapmaya devam edeceklerdir. Üstelik faizcilerin insafına bırakılacaklardır. Bu noktadan sonra Abdullah Sur, soruna ilişkin önerilerini sıralamaya başlar. Mevcut sermayedar ve toprak sahiplerinden – ki bunların Müslüman olmak kaynaklı güzel hasletleri bu doğrultuda bir itici güç oluşturacaktır – oluşan bir ziraat cemiyeti kurulabilir. Kurulan bu organizasyon ilk olarak Kafkasya Müslümanlarına mahsus bir ziraat bankası açmalıdır. Böylelikle çiftçiler faizcilerin elinden kurtulacaklar, topraklarını satmak zorunda kalmayacaklardır. Kurulacak organizasyonun bir diğer önemli misyonu eğitimidir. Bu bağlamda ihtiyaç duyulan ziraat merkezlerinde tedricen birer rüşdî ziraat mektebi açılmalıdır. Ayrıca uygun olan yerde de bir âli ziraat mektebi açılması, okullardaki teorik eğitimleri destekleyici mahiyette büyük ve mükemmel numune çiftlikleri kurulması gerekmektedir. Bedava ve yatılı olacak okullara köylü ve çiftçi çocukları alınacak, buralarda ziraata dair bilgi verilecektir.⁸

Ziraat cemiyetinin bir diğer önemli görevi de modern yöntemlere ve alet-edevata geçişi temin etmektir. Almanya, Fransa, Amerika gibi ülkelerde tarım bu şekilde ilerlemiş, çiftçiler daha az emekle daha büyük verim elde etmişlerdir. Aynı şekilde seyahatnamelerden anlaşıldığına göre, iklimi ziraata elverişli olmayan Japonlar “ahalisi çalışkan olduğu için (ahali deniyor, hükümet denmiyor)” topraklarını tarıma elverişli hâle getirmişlerdir. Japonların bir diğer özelliği zirai faaliyette aile halkını istihdam etmeleridir. Yani bizim çiftçiler gibi sucular, biçiciler, rençperler, harmançılar, aylıkçılar, korucular, araçlar tutmaz, Almanlara benzer şekilde lüzum görülmedikçe dışarıdan işçi çalıştırmazlar. Bugün Osmanlı Devleti de rüşdî, idadi, âli ziraat mektepleri, ziraat bankası, ziraat ruznameleri, ziraat risale-i mevkutaları ile ziraatı geliştirmeye yönelmiştir. Osmanlı Devleti'nin bütün iptidaî köy okullarında bir seneden beri ziraat fenni dersi verilmekte, Avrupa ve Amerikadan yeni usul ziraat alet-edevatı getirilmektedir. Hatta Trabzon civarında bir kimyevî gübre fabrikası bile açılmıştır. Dolayısıyla ziraata önem vermeli, bir an evvel ziraat cemiyeti, ziraat bankası ve ziraat makinaları temin edilmelidir.⁹

Abdullah Sur, zaman zaman yaptığı yolculuklar sırasında araziden yeterince istifade edilemediğini gözlemlemiş ve buna ilişkin değerlendirmelerde bulunmuştur. Yazara göre uçsuz bucaksız arazilerin ıslah edilemeyeşi önemli bir konudur.

Düşünüyordum: Şu bataklıklar niçin kurutulmuyor, mümkün değil ya? Hayır, mümkün imiş! Baş koşan yok imiş! Şu kadar güzel toprakları faydasız eden hep ilimsizlik, himmetsizlik imiş! Zaten biz Müslümanların hâli böyledir. Elimizde bir miktar toprak olunca, biraz ilim alınca, ilk âzûkamızı [azığümüzü] tedarik edince atalet bizi basar bu kaderciliğe kanaat ederiz.¹⁰

Hâlbuki böyle araziler Avrupalıların ya da komşularımızın elinde olsaydı ilme, ziraat ve ticarete ilgileri olduğundan derhal ıslah edilirlerdi. Mesela Gürcüler, Avrupai yöntemlerle ziraat yaptıkları,

8 Abdullah Sur, “Ekinçilere Ait”, *İrşad*, No 119, Bakü 22 Mayıs 1906.

9 Abdullah Sur, “Ekinçilere Ait”, *İrşad*, No 119, Bakü 22 Mayıs 1906.

10 Abdullah Sur, “Yol Mektupları”, *İrşad*, No 66, Bakü 13 Mart 1906.

çalışkan oldukları, boş uğraşlardan uzak durdukları ve azimli olduklarından dolayı ziraattan gereği gibi faydalanırlar. Ayrıca Gürcülerin ileri gelenleri de, meşhur ediplerinden müteveffa Aleksandr Kazik'in Darülfünunda eğitimini tamamladıktan sonra yaptığı gibi, köylülerle birlikte yaşamakta, onların da gelişmesi için kendilerine örnek olmaktadır. Ermenilerde de durum farklı değilken, Kafkasya'da cahil ve kimsesiz kalan sadece Müslüman çiftçilerdir. Çiftçilere yol gösteren liderler olmadığından çabalar boşa gitmekte, üretim miktarı günden güne azalmakta ve ironik bir şekilde "bereket" asrında "bereketsizlikten" şikâyet eder hale gelinmektedir. Zirai üretimde modern makineler kullanılmadığı ve üretime koşulan hayvanlardan gereği gibi yararlanılmadığından zaten düşük olan hasılat, çalıştırdığı işçilere ödediği ücret, devlete verdiği vergi ve sermayedara ödediği faizden sonra bütütünü azalmaktadır. Burada görev çiftçilerden çok aydınlara düşmektedir. Çiftçi, bu durumdan kurtulma yollarını bilmemekle birlikte kendisine yol gösterenlerin sözünü dinlemeye de açıktır. Dolayısıyla aydınlara çiftçileri yönlendirmesi gerekmektedir.¹¹

3. Abdullah Sur'un Sanayi Hakkında Görüşleri

Abdullah Sur, zirai üretimin ardından sanayi konusunu ele alır. Yazara göre Kafkasya Müslümanlarının sanayisi yetersiz ve geridir. Modern sanayi mevcut olmayıp kuyumculuk, duvarcılık, dülgerlik, demircilik, çilingirlik, tenekçilik gibi klasik sanatlar söz konusudur. Dolayısıyla medeniyetten istifade etmek isteyen Müslümanlar, bu mal ve hizmetleri mecburen "kabiliyetli, doğru sözlü, hoş ahlâklı" yabancılardan tedarik etmektedirler. Bu da onları zenginleştirirken Müslümanları fakirleştirmektedir.

Organizasyonel anlamda her sanat sınıfının bir ustabaşısı vardır. Ustabaşının görevi devletle sanatkârlar arasında iletişimi kurmak ve esnafın kurallara uygun bir şekilde çalışmasını sağlamaktır. Sanatkârların böyle bir sisteme sahip oluşları birlik ve beraberliği sağlamada etkili, dolayısıyla da olumlu bir yöndür. Buna karşılık sanatkârların olumsuz olarak nitelenebilecek ve dolayısıyla değiştirilmesi gereken özellikleri de vardır. Bu bağlamda gözlemlenen en kötü özellikler, kaliteli üretim yapmama, kısa görüşlü olduğundan müşteri memnuniyetini önemsememe olarak öne çıkar. Bu davranışların sonucunda ortaya çıkan kârsızlığın suçunu da "bereket göğe çekilmiştir" şeklinde kadere atarlar. Hâlbuki asıl suç kendilerindedir ve problemin kökünde cehalet yatmaktadır.¹²

Abdullah Sur, kaderi yanlış yorumlayan dinî anlayışın karşısındadır. Ona göre gerçekte İslam ile medeniyet aynı anlama gelmektedir. Özü itibarıyla İslam, ilmin kadrini bilmeyi, okuma yazma öğrenmeyi, adaleti, mürüvvet sahibi olmayı, çalışkanlığı salık vermektedir.¹³ Buna karşılık Gençeliler için çocuğuna sanat öğretmek amacıyla sanatkâr yanına koymak, okula göndermek

11 Abdullah Sur, "Yol Mektupları", *İrşad*, No 66, 13 Mart 1906.

12 Abdullah Sur, "Ehl-i Sanaiye Ait-I", *İrşad*, No 139, 14 Haziran 1906.

13 Abdullah Sur, "Din-i İslam Terakkiyata Mâni Değildir", *Şark-ı Rus*, No 33, 18 Haziran 1903.

adeta ayıp karşılanmaktadır. Aynı şekilde cebinde parası olmadığı halde gösteriş niyetiyle giyinmek, işsiz gezmek ayıp karşılanmazken çalışıp para kazanmak, kimseye muhtaç olmamak kınanmaktadır. Bu durum, bilinç düzeyinin düşük olması ve okumamanın bir sonucudur ve hayatın iktisat dışı alanlarında da gözlenmektedir. Örneğin hacca gidenler arasında bu ibadetin amaçlarını, mukaddes niyetlerini ve ruhanî hikmetlerini anlamaktan uzak olanlar mevcuttur.¹⁴

Müslümanların durumuna karşılık komşu milletler, örneğin Gürcüler, okumaya duyarlıdırlar. Her Gürcü'nün evinde Gürcüce yazılmış kitaplardan oluşan özel bir kütüphane bulunmaktadır. Tiflis'teki "Gürcü Şirket-i Tab'iye'si, Kafkasyadaki en büyük matbaalardan olup burada 275'ten fazla kişi çalışmakta ve yılda bir milyon manatın üstünde hâsılât elde edilmektedir. Gürcülerin kitaba olan düşkünlükleri bizzat Gürcü bir gezici kitap satıcısı tarafından "Bugün Pazar günü iki üç saatin zarfında Gürcü kentçilerine 30 manatlıktan ziyadelik kitap satmışım lakin Türkçe 15 kapiklik yeni çap olunmuş [basılmış] bir risaleyi üç haftadır ki gezdiriyorum, bir soran bile yok. Özüm teklif ediyorum, göz kuyruğu ile de bakmıyorlar. Acaba ruznamesiz nasıl (nece) yaşıyorlar?" şeklinde şaşkınlıkla ifade edilmektedir.¹⁵

Kalkınmak için tek yol ilimde ileri gitmektir. İlimde ilerleyerek zengin ve refah içinde yaşayan dünya milletlerini takip etmek gerekmektedir. Çünkü içinde bulunulan zaman ilim ve hüner zamanıdır. "Cehalet pençesinde ezilip pûç ü zâyi olduğumuz daha yeter." Bu bağlamda topyekûn bir kalkınma için özellikle çocuklara yönelik okulların açılarak sanat öğretilmesi, hayır cemiyetlerinin dışında yardımlaşma organizasyonlarının [sosyal güvenlik kurumu] kurulması, kütüphanelerin açılması, bilimsel eserler kaleme alınması ve tercümelerin yapılması yazarca belirtilen en mühim önerilerdir. Ayrıca dürüst olmaya ve batıl itikatlar ile fitneler içeren düşüncelerden kurtulma konusunda gayretli olmaya ihtiyaç vardır. Bu kalkınma hareketinin gerek duyduğu finansmanı karşılama konusunda ise milletin duyarlı olması gerekmektedir. Nasıl ki başka milletler bu uğurda fedakârlıktan kaçınmadırlarsa Müslümanlar da elini taşın altına koymalıdır. Bu konuda en güzel örnek, ömrünün sonuna kadar dine hizmet edip bu yolda canını ve malını ortaya koyan, Peygamber Efendimizdir. Fiilen olduğu kadar zihnen de bir aydınlanma geçirmek, kalkınma için kaçınılmazdır. Bu bağlamda tıpkı Avrupa toplumlarının geri kalmalarına neden olarak papazlara fazla salahiyet vermelerini görüp bu durumu değiştirdikleri gibi, Müslüman milletlerin de batıl inançlardan ve "mollayım diyerek ortalığa çıkmış cahillerin sözlerine bakma" hastalığından kurtulması gerekmektedir.¹⁶ Aslında bu sorunlar sadece Kafkasyadakiler için değil tüm Müslümanlar için mevcuttur. Nitekim Trablus'taki Arap okullarında öğrencilere dini ilimler verilmekle birlikte dünyevî ilim ve fen öğretilmediğinden halk, düşmanın göz boyacılığına

14 Abdullah Sur, "Ekseriyet Üzere Gence Ahalisi", *Şark-ı Rus*, No 20, 18 Mayıs 1903.

15 Abdullah Sur, "Kafkasyada Komşularımızdan Gürcülerin Maarif ve Edebiyatına Bir Nazar", *Hayat*, No 72, 24 Eylül 1905.

16 Abdullah Sur, "Ay Müselman Kardeşler!", *Şark-ı Rus*, No 35, 22 Haziran 1903; Abdullah Sur, kaleme aldığı manzum bir hikâyede dünyevi menfaat peşinde koşan din adamlarını Molla Naki karakterinde somutlaştırarak tenkit etmiştir. Abdullah Sur, "Bir Mollanın Hayatı", *Terakki*, No 198, 2 Şubat 1909; No 199, 4 Şubat 1909; No 205, 10 Eylül 1909; No 208, 14 Eylül 1909.

kolayca aldanmaktadır. Örneğin vatanlarını işgal eden düşman, kurban bayramında top attığı, kurban kestiği için hoşlarına gider, onlara dost gözüyle bakarlar!¹⁷

Kafkasyalı Müslüman esnaf iki nedenden ötürü genellikle eğitimsizdir. Birinci neden sanatın babadan oğula geçmesidir. Bunun sonucu olarak çocuklar okula gönderilmek yerine bir an evvel bir sanat öğrensin diye işe gönderilmektedir. “Zavallı çocuklar, pederin vuku-ı vefatı ile onun sermayesine, servetine sahip olarak atadan kalma müşterilerini memnun etmeye, bir parça “çörek parası” çıkarmaya sa’y ve telaş ve her şeyden kat’-i alâka ederler.” İkinci neden sanatkârların genellikle fakir çocuklardan oluşmasıdır. “Millî sanayi mekteplerimiz, cemiyet-i Hayriyelerimiz olmadığı, Rus mekteplerine dahi – neden dolayı ise – rağbetsiz olduğumuz için zavallı yetim ve kimsesiz, fakir evlâd-ı vatan, o sebatlı, uslu kıvılcımlar, o Müslüman-Türk parçaları sefaletlere, rezaletlere dalmayıp bir işle, bir sanatla iştigale girişmek arzusuna düşerler.” Böylelikle bir sanata başlayan çocuklar işe gidip geldikleri bir kısır döngüden ibaret olan ve öğrenmeye imkân tanımayan bir hayat gailesi içinde yuvarlanırlar gider.¹⁸

Oysaki okullarda verilecek eğitim, hayat için ciddi tecrübeyi içerdiğinden çok önemlidir. Çocuklara verilmesi gereken değerler okullar aracılığıyla sistematik olarak kazandırılabilir. Bu bağlamda örneğin Amerika’da çocuklar okula başladıklarında çevreye zarar vermeyeceklerine ve kirletmeyeceklerine, herkese saygılı davranacaklarına, yardımsever olacaklarına, hırsızlık yapmayacaklarına ve vatanlarını seveceklerine dair ant içmektedirler.¹⁹

Sanatkârlar çalışkan ve kanaatkâr olmakla birlikte rekabet kavramından habersiz ve yetersiz sermayeleri olması nedeniyle emeklerinin karşılığını tam olarak alamamaktadırlar. Bizim sanatkârların rekabetten anladığı tek şey kapı komşusunun müşterisini el ve göz hareketleri ile ayartmaktan ibarettir. Yine sanat okulları olmadığından çıraklar ustaları tarafından donanımlı olarak yetiştirilmek yerine adeta bir esir gibi şahsi işlere koşulmaktadır. Ayrıca sanatkârlarımız herhangi bir çalışma standardına sahip değildir. Çalışma, paydos saatleri, mal ve hizmet fiyatları belirli değildir ve genellikle sipariş usulü çalışılmaktadırlar. Sanatkârlarla ilgili tespitlerinin ardından Abdullah Sur, çözüm önerilerini sıralamaya başlar. Zamanımızda sanayiyle uğraşanların biri maddi diğeri manevi olmak üzere iki sermayesinin olması gerekmektedir. Maddi sermaye, sağlık dâhil, fiziki varlıklardan ibarettir. Manevi sermaye ise ilim, fen, sebat, doğruluk, emek, gayret ve güzel ahlaktan oluşur ki bunlar olmazsa hiçbir sanat ilerleyemez, kesb-i nefaset edemez. Bunun sonucunda servet azalır ve gelişme kaydedilemez. Bu duruma düşmemek için sanatkârların mutlaka ilim sahibi olmaları gerekir. Bu bizzat zanaat ehlinin dikkat etmesi gereken bir husustur.²⁰

Şimdi esnafımıza hitaben söyleyebiliriz. Erbâb-ı sanayi, ey servet-i umumiye menâbii efendiler! O azametli, dehşetli, cesim Türk evlâdının âlem-i cihangîrânde kol çala çala, kanlara bulaşa bulaşa, ter döke döke, âlemi titrete titrete, uykuları kaçırta kaçırta geceli gündüzlü çalışan

17 Abdullah Sur, “Arap Millî Mekteplerinin Hâli”, *Mekteb*, No 3, 24 Aralık 1911.

18 Abdullah Sur, “Ehl-i Sanaiye Ait-I”, *İrşad*, No 139, 14 Haziran 1906.

19 Abdullah Sur, “Amerika’da Mektepliler Andı”, *Mekteb*, No 4, 7 Ocak 1912.

20 Abdullah Sur, “Ehl-i Sanaiye Ait-II”, *İrşad*, No 141, 16 Haziran 1906.

ve nihayette yorulmuş kollarını koynuna koyarak horultularla uykuya tutulmuş milletinizi bîdâr etmek için kol çalanlara siz dahi iştirak etmek istediğiniz anlaşılıyor, değil mi? Zaten milletin esbâb-ı terakkiyatından birisi dahi sizin iştirakinizin hüsn-i tesiri olmalıdır.²¹

İktisadi zihniyeti ortaya koyan en önemli hususlardan biri ilkelere uygun hareket etmektir. Bugün Gence ahali için bunu söylemek güçtür. Nitekim resmi tatil günleri konusunda bile henüz bir birliklilik yoktur. Örneğin dinlerine uygun bir şekilde Hristiyanlar Pazar, Yahudiler Cumartesi günü tatil yaparlarken, Genceli esnaf Müslüman olduğu halde Cuma günü ve hatta “iki üç kapıklık bir nef’-i maddî” uğruna bayram günlerinde dahi dükkânlarını açıp İslamiyet’i tahkir etmektedir.²²

İktisat ilmine göre manevi sermayesi olmayan bir milletin maddi sermayesi de artmaz ve kaynakları yavaş yavaş tükenmeye yüz tutar. Bu durum bizdeki sanayinin geri kalmışlığını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bizde manevi sermayenin olmaması sanayimizi maddi sermayeden de mahrum etmektedir.²³

Abdullah Sur’a göre sanayi kalkınmanın yolu öncelikle ciddiyetten ve organize olmaktan geçmektedir. Bu bağlamda işe ustabaşların seçiminden başlanılmalıdır. Ustabaşlar akıllı ve hürmetli kimselerden seçilmeli ve yanlarına iki aza ile bir kâtip görevlendirilmelidir. Ustabaşının başkanlığındaki bu organizasyon esnafın bütün muhakeme ve denetimlerinde görevli kılınmalıdır. Bugün Türkiye’de lonca adı verilen organizasyonlar bu bağlamda çalışmaktadır. Her esnaf grubunun bir loncası olmaktan başka ayrıca tüm lonca ustabaşlarının bir araya gelerek oluşturdukları, ticaret odaları ile sanayi bankalarının görevlerini icra edecek bir üst organizasyonları olmalıdır. Loncalar üyelerden topladıkları aidatları ile birer orta sandığı ve avarız vakfı [adeta bir sigorta] kurmalıdır. Organizasyonların idaresine katılım (kalfa ve çırakların da katılacakları) seçimle ve üç sene için olmalıdır. Bu yapıların kurulması sonucunda şehir esnafı bir vücudun organları gibi mükemmel bir işbirliği içinde çalışacaklar, kendilerine yönelik tehlikeleri birlikte ortadan kaldıracaklardır.²⁴

Organizasyonların bir milletin ilmi ilerlemesindeki örneğini komşularımız Gürcülerde gözlemlemek mümkündür. Gürcülerin kurduğu “Neşr-i Sevad” cemiyeti açtığı ve finanse ettiği kütüphane ve okullarla okuryazar sayısının artmasında önemli rol oynamıştır.²⁵ Amerika ve Rusya’da organizasyonel faaliyetlerin çocukluk çağından başlatılması yine bu bağlamda değerlendirilebilir. Belirtilen ülkelerde açılan, yönetimlerini de kendilerinin yaptıkları, çocuklar kulübündeki etkinlikler sayesinde öğrenciler hem hayata hazır hale gelmekte hem de bu tür bir terbiye aldıkları için büyüdüklerinde örgütlü toplumlara yabancı olmamaktadırlar.²⁶

21 Abdullah Sur, “Ehl-i Sanaiye Ait-II”, *İrşad*, No 141, 16 Haziran 1906.

22 Abdullah Sur, “Gence ve Gencililerin Mezhebi”, *Şark-ı Rus*, No 21, 21 Mayıs 1903.

23 Abdullah Sur, “Ehl-i Sanaiye Ait-II”, *İrşad*, No 141, 16 Haziran 1906.

24 Abdullah Sur, “Ehl-i Sanaiye Ait-III”, *İrşad*, No 143, 19 Haziran 1906.

25 Abdullah Sur, “Kafkasya’da Komşularımızdan Gürcülerin Maarif ve Edebiyatına Bir Nazar”, *Hayat*, No 72, 24 Eylül 1905.

26 Abdullah Sur, “Uşaklar Kulübü”, *Mekteb*, No 5, 21 Ocak 1912.

Loncaların en önemli görevleri üyelerinin ve sanayinin gelişme yollarını aramak, bulmak, sanatkârları teşvik etmek, sergi vb. faaliyetler düzenlemek, kurallara uymayanları cezalandırmak, vergilerin toplanmasını gözlemlemektir. Bunların yanı sıra loncalar, şehirde olmayan zanaat mekânları açmak, başka yerlerden yetenekli ustaları getirmek, çıraqları eğitimleri için civar bölgelere göndermek ve loncanın mal varlığını idare etmek gibi görevler de ifa ederler. Ayrıca çıraqların ve çalışanların haklarının korunması, dükkânların ve üretimin kamu sağlığına uygun halde bulundurulması da loncaların görevlerindedir.²⁷

Loncaların yardım sandıklarında topladıkları paraları, özellikle çıraqlarla fakir esnaf çocuklarının devam edecekleri sanayi eğitimine sarf etmesi gerekmektedir. Ustaların, bedava olacak, bu okullara devam edebilmesi için çıraqlarına günde üç saat izin vermesi uygun olacaktır. Okullarda temel bilgiler, sanayi tarihi, iktisat dersleri okutulmalı ve ayrıca kurulacak sanayi şubelerinde her sınıftan bir usta ücret almaksızın günde iki saat pratik eğitim vermeye mecbur tutulmalıdır. “Mezkûr mektebin yetime hanım kızlara mahsus bir şubesi dahi olsaydı pek münasip olurdu.” Eğitimin ardından yardım sandığında toplanan paralardan muhtaç esnaf ailelerine maddi yardımda bulunulmalı ve vefat etmiş üyelerin çocuklarına eğitimini tamamladıktan sonra işe atılması için gerek duyduğu sermaye, yardım olarak verilmelidir. Loncaların önemli bir görevi üyelerini aydınlatma olduğundan; ayda bir esnafın katılımıyla iktisat, ahlak ve sanayi tarihi hakkında konuşmalar yapılmalıdır. Yine bu bağlamda, Umum Kafkas Müslüman esnafının merkezi cemiyeti kurulmuş olsaydı, mesleki bir dergi çıkarılması çok faydalı olurdu.²⁸

Dile getirdiği önerilerinin her yerde aynı şekilde hayata geçirilmesinin mümkün olmadığını bilincinde olan Abdullah Sur, yere ve koşullara göre hareket edilmesinin isabetli olacağını, ancak ne olursa olsun bir an evvel işe başlanması gerektiğini “hayâlât ile bir semere hâsıl olmaz, ciddiyet lazımdır. Cenab-ı Hak cümlemizi irşadıyla muvaffak buyursun” sözleriyle vurgular.²⁹

Abdullah Sur, serveti arttıran unsurlardan biri olan sanatın daha nitelikli hale getirilmesinin önemine dikkat çekmiştir. Üretim, kaliteli ve ucuz bir şekilde yapılabilirse alıcı bulmakta zorluk çekilmeyecektir. Konunun bir diğer yönü bilinmeyen sanatların öğrenilmesidir. Bunlar ya sanayi okullarında ya da çırak olarak doğrudan işi yaparak öğrenilebilecektir. Ancak mevcut sanayi okullarının Rusça eğitim vermesi dolayısıyla bunlardan istifade edilememektedir. Çıraklık süreci ise Gürcistan’da sanayinin olmayışı, Ermenilerin Türkleri çırak olarak istememeleri, Rusya’nın da ahlaken uymaması nedeniyle problemden uzak değildir. Bu bağlamda yapılabilecek şey her esnaf grubunun seçeceği çıraqları, masrafları orta sandığından karşılanmak üzere, sanat öğrenmek için İstanbul’a göndermesidir. Böylelikle en çok ihtiyaç duyulan terzilik, kunduracılık, berberlik, ciltçilik, dizgicilik, marangozluk, mefruşatçılık, arabacılık gibi sanatların öğrenilmesi mümkün

27 Abdullah Sur, “Ehl-i Sanaiye Ait-III”, *İrşâd*, No 143, 19 Haziran 1906.

28 Abdullah Sur, “Ehl-i Sanaiye Ait-III”, *İrşâd*, No 143, 19 Haziran 1906.

29 Abdullah Sur, “Ehl-i Sanaiye Ait-III”, *İrşâd*, No 143, 19 Haziran 1906

hale gelecektir. Yazar, tecrübesinden hareketle İstanbul'a gideceklere kendisinin de yardımcı olabileceğini belirtir.³⁰

Bakü seyahati sırasında Abdullah Sur, şehir halkının iktisadi yaşamını gözlemlemiş ve sadece Bakü Müslümanlarının çeşitli şirketleri olup, ticaretle iştigal etmelerinden dolayı diğer milletlerle baş edebileceğini belirtmiştir. Burada da toprak verimsiz olduğundan zirai faaliyetler çok azdır. Yazar, Bakülüleri ticari anlamda beğenmekle birlikte İran kültürü etkisi altında kalmaları nedeniyle de eleştirmektedir.³¹

Sonuç

Gence'de dünyaya gelen Abdullah Sur, çok genç yaşta edebiyat alanındaki bilgisi ve muhakeme yeteneği ile ilim mahfillerince tanınır hale gelmiştir. 1903 yılında başladığı yazarlık hayatı, kısa olan ömrünün sonuna dek sürmüştür. Derin bir entelektüel birikim sahibi ve aslen bir edebiyat tenkitçisi olan yazar, zamanının iktisadi sorunları üzerinde de durarak bunlara ilişkin önemli tespit ve önerilerde bulunmuştur. Makalelerinden hareketle iktisat bilimi konusunda bilgi sahibi olduğunu anladığımız Abdullah Sur'un, yatırıma yönelmeyen tasarrufların topluma bir fayda sağlamayacağına değinmesi, organizasyonların ve ilkeli davranışların iktisadi yaşamdaki önemine işaret etmesi dikkat çekicidir. Yine bu bağlamda, kurumsal bir bakış açısıyla iktisadın bir zihniyet meselesi oluşunu, farklı ülke ve toplumlardan örnekler vererek açıklayan yazar, yerleşik batıl inançların ve geleneklerin ilerlemenin önündeki en önemli engeller olduğuna, bu sorunun ise ancak eğitimle çözülebileceğine işaret ederek toplumuna ışık tutmaya çalışmıştır.

30 Abdullah Sur, "Bir Davet", *İrşad*, No 225, 25 Eylül 1906

31 Abdullah Tevfik, "Bakü'de Yedi Gün", *İrşad*, No 134, 3 Haziran 1906.

KAYNAKÇA

- Abdullah Sur, "Ay Müselman Kardeşler", *Şark-ı Rus*, No 35, 22 Haziran 1903, Tiflis.
- Abdullah Sur, "Bakü'de Yedi Gün", *İrşad*, No 134, 3 Haziran 1906, Bakü.
- Abdullah Sur, "Bir Davet", *İrşad*, No 225, 25 Eylül 1906, Bakü.
- Abdullah Sur, "Bir Mollanın Hayatı", *Terakki*, No 198, 2 Şubat 1909; No 199, 4 Şubat 1909; No 205, 10 Eylül 1909; No 208, 14 Eylül 1909, Bakü.
- Abdullah Sur, "Ehl-i Sanaiye Ait-I", *İrşad*, No 139, 14 Haziran 1906, Bakü.
- Abdullah Sur, "Ehl-i Sanaiye Ait-II", *İrşad*, No 141, 16 Haziran 1906, Bakü.
- Abdullah Sur, "Ehl-i Sanaiye Ait-III", *İrşad*, No 143, 19 Haziran 1906, Bakü.
- Abdullah Sur, "Ekincilere Ait-I", *İrşad*, No 117, 17 Mayıs 1906, Bakü.
- Abdullah Sur, "Ekincilere Ait-II", *İrşad*, No 119, 22 Mayıs 1906, Bakü.
- Abdullah Sur, "İktisad Âleminden", *İrşad*, No 216, 14 Eylül 1906, Bakü.
- Abdullah Sur, "Kafkasyada Komşularımızdan Gürcülerin Maarif ve Edebiyatına Bir Nazar", *Hayat*, No 72, 24 Eylül 1905, Bakü.
- Abdullah Sur, "Vladikafkas'ta Beş Saat", *İrşad*, No 152, 29 Haziran 1906, Bakü.
- Abdullah Sur, "Yol Mektupları", *İrşad*, No 66, 13 Mart 1906, Bakü.
- Abdullah Tevfik, "Amerikada Mektepliler Andı", *Mekteb*, No 4, 7 Ocak 1912, Bakü.
- Abdullah Tevfik, "Arap Milli Mekteplerinin Hâli", *Mekteb*, No 3, 24 Aralık 1911, Bakü.
- Abdullah Tevfik, "Din-i İslam Terakkiyata Mâni Değildir", *Şark-ı Rus*, No 33, 18 Haziran 1903, Tiflis.
- Abdullah Tevfik, "Ekseriyet Üzere Gence Ahalisi", *Şark-ı Rus*, No 20, 18 Mayıs 1903, Tiflis.
- Abdullah Tevfik, "Gence ve Gencililerin Mezhebi", *Şark-ı Rus*, No 21, 21 Mayıs 1903, Tiflis.

MODERN DÖNEM SURIYE VE HALEP TÜRKMENLERİ*

MODERN PERIOD SYRIA AND ALEPPO TURKMENS

Ahmet Emin DAĞ**

Öz

Suriye coğrafyasına yerleşmeleri üzerinden bin yılı aşkın bir süre geçmiş olan Türkmenler, tarihsel süreç içinde köklü izler bırakmış bir topluluktur. Büyük bölümü Halep ve çevresinde yaşayan Türkmenler, modern dönemle birlikte büyük bir dönüşüm geçirmiştir. Osmanlının yıkılışı ve Modern Suriye'nin ortaya çıkışındaki çalkantılı süreç boyunca yaşanan toplumsal kırılmalar bağımsızlık sonrasında tüm siyasal ve toplumsal yapının oluşumunda belirgin izler bırakmıştır. Bu izlerin öne çıkan özelliği ise Suriye toplumunu oluşturan tüm etnik ve mezhebi unsurlar arasındaki ilişkilerde gözlenmektedir. Fransız manda idaresi altında ötekileştirilen Türkmen topluluğu, 1946 sonrasındaki ulus inşa sürecinde Suriye'deki milliyetçi Arap iktidarları için de çok sevimli görünmüyordu. Varlığı bin yılı aşan Türkmenlerin yeni devletin inşa sürecinde oynayabileceği olumlu rolleri görmezden gelen bu yaklaşım, yakın döneme kadar varlığını korudu. Türkiye-Suriye ilişkilerinden de etkilenen Türkmenler, siyasal çalkantılarla dolu bir ülkede yaşamının getirdiği sıkıntılarla baş etmeye çalışırken, varlığını hep koruma mücadelesi vermiştir. Bugün bu büyük kültürel miras, Arap Baharı ile birlikte yeni bir dönemin eşliğinde bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Suriye, Suriye Türkmenleri, Halep, Halep Türkmenleri

Abstract

The Turkmen, who have been living in the Syrian geography for over a thousand years, are a community that has left deep-rooted traces in the historical process. The Turkmen, who mostly live in and around Aleppo, have undergone a great transformation with modern times. The collapse of the Ottomans and the social turmoil during the turbulent process of the emergence of modern Syria left marked marks in the formation of all political and social structures after independence. The distinguishing feature of these traces is observed in the relations between all ethnic and sectarian elements forming the Syrian society. The Turkmen community, customized under the French mandate, did not look very charming for the nationalist Arab rulings in Syria during the post-1946 nation building process. However, this approach, from the fact that the Turkmens whose existence was over a thousand years did not see the positive role they could play in the construction of the new state, maintained its existence as much as the recent period. Turkmen are affected by the Turkey-Syria relations, brought to live in a country filled with political turmoil while trying to cope with adversity, it gave the fight to protect the assets. Today this great cultural heritage is on the verge of a new era with the Arab Spring.

Keywords: Syria, Syrian Turkmens, Aleppo, Aleppo Turkmens

* Bu makale, tarafımdan hazırlanan *Halep Türkmenleri 1918-2008* (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2010) isimli doktora tezinden türetilmiştir.

** Dr., *İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi (İnsamer)*, İstanbul / Türkiye, ahmetemindag@gmail.com

Giriş

Türklerin Suriye başta olmak üzere Ortadoğu coğrafyasına yerleşmeleri, bin yıldan daha uzun bir süre öncesinde kölemen ya da ücretli asker olarak Bağdat'taki Abbasi halifesinin ordularına alınmaları ile başlamıştı. Bu süreçte bölgeye Kayıglı, Kıpçaklı, Karluklu, Azgıçoğlu, Yamakoğlu ve daha sonradan da Oğuzlar ve Tokuzoğuzlar'ın başını çektiği bir Türkmen akışı yoğun olarak yaşandı. Abbasiler döneminde (750-1258) başlayan bu göçlerde binlerce Türk savaşçı, kendi komutanlarının liderliğinde Suriye başta olmak üzere Ortadoğu'nun birçok bölgesine yerleşmişti.¹

Türkmen yerleşimi döneminde bugünkü Suriye coğrafyasına gelişlerini üç büyük dalga halinde incelemek mümkündür: Türk komutanların XI. yüzyılda Kuzey Suriye'ye girişinden Selçuklu Sultanı Melikşah'ın saltanatının ikinci yarısına kadarki dönem Türk iskânının birinci dalgasını oluştururken,² XIII. yüzyılda Moğol istilası nedeniyle Türkistan, Horasan ve Anadolu'dan göç ederek gelen yerleşimcilerin bölgeye iskân edilmeleri ikinci dalgayı getirdi.³ Bölgenin XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin denetimine geçmesi ardından iskân edilen boyların yerleşme süreçleri de Türkmen varlığının üçüncü aşamasını başlattı.⁴

İstikrarlı biçimde geçen 500 yıllık Osmanlı hâkimiyeti boyunca bölgedeki Türkmenlerin varlığı, imparatorluğun Ortadoğu'daki egemenliği ve güvenliği bakımından önemli bir unsur olarak görülmüştü. Ancak Osmanlı ordularının Birinci Dünya Savaşı ile birlikte bölgeden çekilmek zorunda kalmasıyla Türkmenlerin bir kısmı Anadolu'ya dönmekle birlikte, Suriye coğrafyasında önemli oranda bir Türkmen topluluğu da kalmıştı. Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiliz ve Fransızlar tarafından çizilen Ortadoğu'nun paylaşım haritalarına göre, Suriye Türkmenlerinin yaşadığı bölgeler Fransızların denetimine bırakılmıştı.⁵

Anadolu'da Milli Mücadele'nin başlamasıyla (1918-1919) birlikte, Suriye'nin kuzeyindeki Türkmenler de yerel direniş grupları oluşturmuştu. Bunlar içinde Halep'teki Türklerin kurduğu cemiyet, oynadığı rol itibarıyla en önemlisiydi ve Suriye'deki diğer cemiyetleri yönlendiren bir konumda bulunuyordu.⁶

1 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, 2. bs., İstanbul 1983, s. 141-147; Mehmet Azimli, "Abbasiler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu: Hassa Ordusu", *Türkler*, ed. H. Celal Güzel, K. Çiçek ve S. Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C IV, s. 364.

2 Ali Sevim, "Kuzey Suriye'de Görülen İlk Türk Emiri Han Oğlu Harun", *Bellekten*, XLIII, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1979, s. 365-380.

3 Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1970, s. 144.

4 İlhan Şahin, "XVI. Asırda Halep Türkmenleri", *İ.Ü. Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1982, S 12, s. 693; Işıl Bostancı, *Halep Türkmenleri (Boy ve Oymaklar)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1998, s. 43.

5 Ömer Osman Umar, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2004, s. 346; C. G. Smith, "The Emergence of the Middle East", *Journal of Contemporary History*, Vol. 3, No 3, The Middle East (Jul. 1968) Thousand Oaks, LA, USA, s. 3-17; Jan Karl Tanenbaum, "France and the Arab Middle East, 1914-1920", *Transactions of American Philosophical Society, New Series*, Vol. 68, No 7, Philadelphia 1978, s. 1-50.

6 *Türk İstiklal Harbinde Güney Cephesi*, Genel Kurmay Başkanlığı, Ankara 1966, s. 21; Salahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987, s. 189-202.

Yukarıda bahsedilen mücadeleye rağmen, TBMM hükümeti ile Fransa arasındaki resmi müzakereler bir sonuca ulaşmamıştı. 20 Ekim 1921 tarihinde Fransa ile yapılan Ankara Antlaşması uyarınca Hatay hariç Türkiye'nin güney sınırları tespit edilirken Türkmenlerin yoğun olarak yaşadığı Halep ve çevresi ise Fransa işgali altındaki Suriye'ye bırakıldı.⁷ 20 Kasım 1922'de başlayan Lozan Konferansı'nda da Halep kenti ile Türkmenleri, geri dönülemeyecek biçimde sınırın öbür yanında kalmış oldu. Ankara İtilafnamesi'nin 8. maddesini oluşturan Türkiye-Suriye sınırı, Lozan Anlaşması'nın 3. maddesinde düzenlenmiştir.⁸ Bu önemli toprak parçası ve bir kısım Türkmen topluluğunun Fransa işgalindeki Suriye'ye bırakılması, TBMM'deki tartışmalarda müzakere heyetine karşı yoğun eleştirilere neden olduysa da sonuç değişmemiştir.⁹

I. Modern Döneme Geçişte Türkmenler

Böylece Suriye tarafında kalan Türkmenler için Fransız işgali altında yeni bir dönem başlamış oluyordu. Ülkeye hâkim olan Fransız manda idaresi, Suriye'yi kontrol altında tutabilmek için ülkeyi etnik ve mezhebi temelde bölüp, Sünnileri Halep ve Şam, Hristiyanları Lübnan, Alevi ve Dürzi bölgelerini de ayrı ayrı devletçikler haline getirdi.¹⁰ Ama 1920'de kurulan bu düzen, milliyetçilerin baskısı sebebiyle fazla uzun sürmedi. Nitekim 1922'de Halep ve Şam devletleri birleşerek Suriye Federasyonu'nu kurdular. Alevi bölgesi 1930, Dürzi bölgesi de 1936'ya kadar muhtariyetlerini korudular.¹¹

Manda idaresinin başlamasıyla birlikte farklı etnik yapıların bulunduğu bölgelerin otonom yapılara ayrılması, Arap çoğunluk ile Arap olmayan diğer etnik gruplar arasında bir gerilimi başlatmakta gecikmedi. Suriye'nin yeni demografisini oluşturan bu yapı ve etnik unsurlar, manda idaresi bakımından büyük önem taşıyordu.¹² Ülkenin oluşumu eskiye giden kozmopolit yapısı ve imparatorluk döneminden miras alınan toplumsal iç içe geçmişlik; Arap, Türk, Çerkez ve Kürt gibi farklı unsurları bir arada tutabilmişti. Ama Fransız manda yönetimi, farklı etnik unsurların liderlerine sunduğu cazip iktidar avantajları ile onları birbirlerine ve milliyetçilere karşı kullanma ve böylece güçlerini kırma taktiğini uygulamayı planlamıştır.¹³

7 İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları*, Türk Tarih Kurum, Ankara 1989, s. 50-60.

8 *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar Belgeler*, Kolektif (çev. Seha L. Meray), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1993, C V, s. 29.

9 *TBMM Gizli Celse Zabıtları 17 Mart 1337 (1921) – 25 Şubat 1337 (1922)*, İşbankası Yayınları, İstanbul 1999, I, s. 205-209; III, s. 1150-1250.

10 Itamar Rabinovich, "The Compact Minorities and the Syrian State, 1918-45", *Journal of Contemporary History*, Vol 14, 1979, s. 696-698.

11 Zafer Kaya, *Suriye'de Türk Varlığı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), A.Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1987, s. 58.

12 Philip Khoury, "Factionalism among Syrian Nationalists during the French Mandate", *International Journal of Middle East Studies (IJMES)*, Vol. 13, No 4, (Nov. 1981), s. 441-469; Velid Muallim, *Suriye 1918-1958 – el-Tahaddi ve el-Muvacehe*, Turas Publish, Şam 1995, s. 47.

13 Martin Thomas, *The French Empire between the Wars: Imperialism, Politics and Society*, Manchester University, 2005, s. 223; Moshe Maoz, "Syria: Creating a National Community", *Ethnic Conflict and International Politics in the Middle East*, ed. Leonard Binder, University of Florida, 1999, s. 77-91.

Bu dönemde Fransızların Türkmenlere olumsuz bir gözle bakması için iki önemli nedenleri bulunuyordu: Öncelikle Fransızlar Türkiye'ye rağmen Türkmenlerin sadakatlerini kazanamayacaklarını ve Türkmenleri kendi politikaları lehine kullanamayacaklarını anlamıştı. İkincisi ise Türkmenlerin mezhebî yapısıyla ilgilidir. Şöyle ki yukarıda da işaret edildiği gibi Fransızlar oluşturmak istedikleri yeni düzende Alevi ve Sünni kesimleri farklı sınırlara bölmeyi amaçlamıştı. Bu bölünmede Türkmenlerin tamamına yakınının Sünni olması, manda idaresinin hedeflediği çok parçalı yapıya hizmet etmek yerine, bilakis Türkmenlerin dini olarak kendilerine daha yakın hissettikleri Sünni Arap çoğunluk ile birlikte hareket edeceklerini göstermişti. Böylece Fransa'nın "böl, parçala, yönet" siyasetinde Türkmenler, dini ve etnik aidiyet olarak işbirliği listesinin başında değildi.¹⁴

Fransız işgalindeki Suriye ile Türkiye sınırının belirlenmesi sonrasında yaşanan demografik değişime de yansıyan bu olumsuz imaj, tüm manda idaresi boyunca inişli-çıkışlı bir seyir izleyerek sürecektir. Ancak iki taraf arasında aşılabilir tel örgü ve duvar olmadığı için, Türkiye'deki etnik kardeşleri ile köklü bir ayrılma olarak algılanmamış, köyler arasındaki geçişler gevşek kontroller sayesinde devam etmiştir. 1920'lerden sonra Suriye tarafında yeni köyler ve yerleşim birimleri kurulurken, buralara çok sayıda Arap, Kürt ve Hristiyan göçmen de yerleştirildi. O kadar ki 1920 ile 1954 arasında bu şekilde kurulan köy sayısı 2 bini aşmıştı.¹⁵

Bu dönemdeki demografik duruma bakıldığında, Türkmenlerin sayısal olarak Fransızları ürkütecek boyutta olmadığı anlaşılmaktadır. Osmanlı idaresinin bittiği, ama henüz Fransız manda idaresinin başlamadığı 1918-1920 tarihleri arasında Suriye'nin nüfusu yaklaşık 2 milyon 700 bin idi.¹⁶ Kısa bir süre sonra başlayan Fransız işgali altındaki tüm Suriye'nin 1921 yılı itibarıyla nüfusu ise 1,5 milyona düşmüştü.¹⁷ Bu rakamlar içinde etnik ve mezhebî dağılım net olarak bilinmemektedir. Ancak etnik unsurların da belirlendiği ve toplam nüfusun yaklaşık 2 milyon düzeyinde olduğu 1925 sayımına göre, işgal altındaki Suriye'de tüm Sünnilerin oranı % 56,7 olarak tespit edilmişti. Bunlar içinde etnik olarak % 38,2 ile Araplar en büyük kısmı oluştururken, kalan 18,5'lik kısmı Türk, Kürt ve Çerkez topluluklar oluşturuyordu. Bunun içinde Türkmenlerin oranı ise % 1,9 olarak kayıtlara geçmiştir. 1925 ile 1930 yılları arasındaki rakamlara göre, bu nüfus içinde % 8,9 ile etnik dağılımları zikredilmeyen göçebeliler önemli bir grubu oluşturuyordu.¹⁸ Bu göçerlerin bir bölümü de Türkmen olduğundan, Suriye manda idaresinin 2 milyona yaklaşan nüfusu içinde Türkmen nüfusunun % 2 düzeyinde, yani 50.000'den daha aşağı olmadığı anlaşılmaktadır.

14 N. E. Bou-Nacklie, "Les Troupes Speciales: Religious and Ethnic Recruitment, 1916-46", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 25, No 4, (Nov. 1993), s. 645-660.

15 Norman N. Lewis, *The Frontier of Settlement in Syria, 1800-1950*, International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-), Vol 31, No 1, (Jan. 1955), New Jersey, USA, s. 48-60.

16 *Les Frontières de la Syrie Moderne*, Syria, Institut Francais du Proche-Orient T. 4, Fasc. 1, (1923), s. 81-83.

17 Onn Winckler, *Demographic Developments and Population Policies in Ba'athist Syria*, Sussex Academic Press, Brighton 1998, s. xi; Hanna Batatu, *Syria's Peasantry, the Descendants of Its Lesser Rural Notables, and Their Politics*, Princeton University Press, Princeton 1999, s. 5.

18 N. E. Bou-Nacklie, "Les Troupes Speciales: Religious and Ethnic Recruitment, 1916-46", s. 651.

1930'lu yıllarda Suriye'deki Arap olmayan Sünnilerin oranı % 7,7'ye gerilemişti. Bu azalmada, farklı ülkelere göçlerin ve Türkmenler açısından bakılınca da Anadolu'ya geri dönüşlerin etkisi olduğu tahmin edilmektedir. Aynı dönemde, örneğin Türkmenlerin boşalttığı Halep'in nüfusunda gözle görülür bir artış olması, bölgede Arap yerleşiminin arttığını göstermektedir.¹⁹ Nitekim Fransız manda idaresi altında iken Türkmenlerin yoğun olduğu Halep'in nüfusu 2,5 kat artış göstermiş ve 1943 yılında kent merkezinin nüfusu 320.000'e yükselmişti.²⁰

Bu tür demografik değişimler sürerken, Manda idaresinin öncelik verdiği konulardan biri de, bölgedeki göçerleri yerleşik hayata geçirmektir.²¹ İki savaş arası dönemde başlayan modernleşme hamleleri, değişik etnik ve dini gruplar arasındaki etkileşimi de önemli ölçüde değiştirmeye başladı. Seyahat imkânlarının artması, komşu ülkelere gidişlerin görece kolaylaşması, pazar ekonomisinin gelişmesi, köylerden büyük kentlere göçün yoğunlaşması gibi olgular, dar kapsamlı toplumsal ilişkileri ve cemaatsel bağları çözmeye başlarken, yeni sosyal yapılanmaların oluşumuna da zemin hazırlamıştır.²²

1930'ların sonuna doğru Türkiye ile Suriye arasında yeni bir gerilim başlıyordu. Her ne kadar Türkiye Suriye'nin bağımsızlığını prensipte desteklese de, Hatay'ın anavatanla birleşmesi süreci Ankara ile Şam'daki idare arasında ilişkilerin en önemli pürüzünü oluşturuyordu. Bu dönem gerilen ilişkilerden dolayı yaşanan asayiş olayları ve can güvenliği sebebiyle yüzlerce kişi daha Türkiye'ye sığındı.²³

Aslında bu dönemde, Halep başta olmak üzere, tüm Kuzey Suriye'deki Türkmen azınlık, karmaşık bir nüfuz mücadelesinin tam ortasında kalmıştı. Şöyle ki Suriye'nin bağımsızlığını isteyen Arap milliyetçilerle uğraşan Fransa, kuzeyde bir de Türk unsurların talepleri ile baş etmek durumunda görünüyordu. Diğer yandan Ankara yönetimi de, sadece bölgedeki Türk unsurlarla değil, aynı zamanda Arap milliyetçilerle de ilişkilerini dengeli bir şekilde yürütmeye çalışıyordu. Öte yanda ise Türkiye'yi kendi yanından uzaklaştırmak istemeyen Fransa, Suriye'deki Türk kökenli azınlık ile Arap milliyetçiler arasında bir denge tutturmaya çalışıyordu. Suriye'deki Arap milliyetçiler ise, 1933 yılı gibi erken bir dönemde Türkiye ile Fransa'nın, Türklerin yoğun olarak bulunduğu Hatay ve Halep'in Türkiye'ye katılması konusunda kendi aralarında anlaşmalarını düşünüyordu.²⁴

Söz konusu dönemde, aslında Halep'teki Türkmenler ile Türkiye arasında yakınlaşma yok değildi. Hatay'ın bağımsızlık süreci ve Türkiye'nin ilgisi kısa süre de olsa Halep'teki Türkler

19 Philip Khoury, *The Politics of Nationalism; Syria and the French Mandate, 1920-1936*, Princeton University Press, 1987, s. 67-68.

20 Martin Thomas, *The French Empire between the Wars: Imperialism, Politics and Society*, s. 218.

21 Philip Khoury, "The Tribal Shaykh, French Tribal Policy, and the Nationalist Movement in Syria between Two World Wars", *Middle Eastern Studies*, Vol. 18, No 2, (Apr. 1982), s. 180-193.

22 Albert Hourani, *Syria and Lebanon: a Political Essay*, Oxford University, 1968, s. 59, 86.

23 Ömer Osman Umar, *Türkiye-Suriye İlişkileri (1918-1940)*, s. 197-201. Hatay'la ilgili gelişmeler üzerine Suriye hükümetinin teşviki ile tüm kentlerde gösteriler yapılmıştı. Muhammet Fuad Ayntabi, *Haleb fi Miete Amin 1850-1950*, Halep 1993, III, s. 201.

24 Martin Thomas, *The French Empire between the Wars: Imperialism, Politics and Society*, s. 223.

arasında umut doğuruyordu.²⁵ Hatay'ın anavatanla birleşmesi sonrasında bir kısım Arap asıllı grupların göç ederek Suriye tarafında kalmayı tercih etmeleri üzerine, mevcut yönetim bunların önemli bir bölümünü Halep ve çevresine yerleştirmiştir. Bu gelişme sonrasında kentteki Arapçılık siyaseti ivme kazanırken, Hatay'ı bir anlamda kaybetmiş olmanın öfkesi, Halep'teki Türk azınlığa karşı olumsuz bir tutumla kendini hissettirmişti. Ayrıca yayılan haberlerde, Türkiye'nin Halep'i de işgal edeceği yaygarası ile bu ülkedeki Türkler adeta hedef gösteriliyordu.²⁶

Aslında Halep bölgesindeki Türkler, bağımsızlık süreci sırasında Antakya'daki direnişe maddi ve manevi olarak destek olmuşlardı.²⁷ Ama bu destek onların doğrudan Türkiye ile ortak hareket ettikleri anlamına gelmediği gibi, bilakis irredentist bir duygudaşlık olarak anlaşılmalıdır. Bu nedenle yine de gerek manda idaresi ve gerekse milliyetçi Arap hükümeti nezdinde Suriye'nin kuzeyindeki Türkmenler, ikili ilişkilerde hep bir güvensizlik unsuru olmayı sürdürdü.²⁸

Değişen uluslar arası ve bölgesel dengeler nedeniyle Türkiye ile Halep'teki Türkmen azınlık arasında II. Dünya Savaşı koşullarında yeni bir yakınlaşma fırsatı doğmuştu. Türkiye'yi bir şekilde yanlarında görmek isteyen Fransa ve müttefiklerinin planlarından biri de, Türkiye'nin Halep dahil tüm Kuzey Suriye'yi alması idi. Aslında yıllar önce Misak-ı Milli sınırları içinde bulunan Halep'in ana yurda katılması, Türkiye'nin de soğuk bakacağı bir seçenek değildi. Hatta 1941 yılında Halep'teki Türk kökenli gruplar ayaklanarak, kaleye Türk bayrağı çekmişler ve Türkiye'ye katılma isteklerini ortaya koymuşlardı.²⁹

Yukarıdaki gelişmelere rağmen Ankara yönetimi, fırsat gibi görünen, ama birçok riskler barındıran bu seçeneklere soğuk görünüyordu. Bu dönemde Türkiye'nin savaşa girmesi konusunda Müttefikler tarafından yürütülen yoğun temaslar, Ankara hükümetinin tereddütleri sebebiyle hep sürüncemede kalmıştı. Nihayetinde Haziran 1941'de müttefiklerin Suriye'yi işgal etmeleri, Halep'in ve dolayısıyla Türkmenlerin Türkiye'yle birleşmesini öngören bu tür seçenekleri gündemden düşürdü.³⁰

2. Bağımsız Suriye Dönemi ve Türkmenler

Modern Suriye devletinin sivil ve asker yönetici sınıfının niteliğini belirleyen Fransız manda idaresi olmuştur. Fransızlar, kendi idareleri altında örgütledikleri kimi azınlık gruplarını eğitim

25 Mehmet Akif Okur, "Fransız Manda Yönetimi Döneminde Suriye", *Ortadoğu Siyasetinde Suriye*, ed. Türel Yılmaz – Mehmet Şahin, Platin Yayınları, Ankara 2004, s. 24-25.

26 "60 Bin Kişilik Ordumuz Hatay ve Halep'i İşgal Edecekmış", *İkdam Gazetesi*, 4 Nisan 1939.

27 Ömer Osman Umar, "Suriye Türkleri", *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel vd., Ankara 2002, XX, s. 594-602.

28 Avedis K. Sanjian, "The Sanjak of Alexandretta (Hatay): Its Impact on Turkish-Syrian Relations (1939-1956)", *Middle East Journal*, Middle East Institute, Vol. 10, No 4, (Autumn 1956), s. 379-394.

29 Ömer Osman Umar, "Suriye Türkleri", s. 594-602; Y. Olmert, "Britain, Turkey and the Levant Question during the Second World War", *Middle Eastern Studies (MES)*, Vol. 23, No 4, (Oct. 1987), s. 437-452.

30 Ahmet Şükrü Esmer, "Savaş İçinde Türk Diplomasisi (1939-1945)", *Çağdaş Türk Diplomasisi*, ed. İsmail Soysal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 343; Mehmet Akif Okur, "Fransız Manda Yönetimi Döneminde Suriye", *Ortadoğu Siyasetinde Suriye*, ed. T. Yılmaz – M. Şahin, Platin Yayınları, Ankara 2004, s. 26.

ve kadrolaşma süreçlerinden geçirip, böylece gelecekte işbirliği yapacakları bürokrasinin de temelini atmışlardı. Doğal olarak Türkmenler, Sünni kimlikleri ve Türkiye ile yakın etnik bir azınlık olmaları sebebiyle işbirliği listesine dahil edilmemişti. Yeni yapılanma daha çok heteredoks dini azınlıkları kapsıyordu.³¹ Bağımsızlık sonrası dönemde ise, taşra kökenli bu azınlık grupların, özellikle 1960'lı yılların başından itibaren yükselişleri hız kazandı. Ancak bu kez de yeni dönemin mezhebe dayalı azınlık iktidarları, Türkmenleri Sünni olmalarından dolayı çoğunluk kitlesi içinde “karşı” tarafta saymıştır.³²

Suriye anayasasınının 26. maddesi, hiçbir etnik ayrım gözetmeden tüm vatandaşlar arasında tam bir eşitlik öngörse de bağımsızlık sonrası ulus inşası sürecinde tüm etnik grupları ortak bir ulus bilincine entegre etmek amacıyla asimilasyon programı yürütüldü. Nitekim Hatay'ın Türkiye'ye katılmasına kadar Halep'te Türkçe bir gazete dahi yayınlanıyordu. 1939'dan sonra bu tür gazeteler kapatılırken, siyasi baskılar artmış, 1950'lerin sonundan itibaren de Türkçe konuşmak bile yasaklanmıştır. Bu süreçte yeni bir ulus inşası adına atılan adımlardan biri de, her etnik grubun parlamentoda temsiline imkân veren uygulamanın kaldırılması olmuştur.³³

Sözü edilen dönemde, çoğu etnik grup için, kolektif bir azınlık bilincinden daha çok halen dini motiflerle desteklenmiş yerel aşiret bağlılıkları önemini koruyordu.³⁴ Bu nedenle Suriye'de yönetici elitin giriştiği en önemli sosyal proje, ulus inşası sürecinde karşılımları çıkan yerel bağlılığı ve geleneksel kurumları yok etmek olmuştur. Türkmen azınlığın da sıkı sıkıya bağlı olduğu bu yerel sadakatler, Baasçı yönetimin en önemli hedeflerinden biri haline gelmiştir. Arap olmayan azınlıklar, Araplaşmayı kabul ettikleri takdirde Baas Partisi'ne alınabildikleri için, Arabizme aykırı görülen her türlü tez bastırılıyordu. Bu nedenle de Türklerin içinde bulunduğu etnik azınlıklar, kültürel açıdan çok belirgin olmasa bile, siyasi açıdan ayrımcılığa maruz bırakıldı.³⁵

1960'ların ilk yarısından itibaren ideolojik eğitimin yanı sıra, bunu güçlendirmede kullanılan yöntemlerden biri de kent bilincini yerleştirmeye çalışmak olmuştur. Türkmenler, otoritenin merkezileştirilmesi sürecinde ikna edilecek gruplardan biri olmadıkları gibi, siyasal anlamda

31 Hanna Batatu, “Some Observations on the Social Roots of Syria's Ruling, Military Group and the Causes for Its Dominance”, *Middle East Journal*, Vol. 35, No 3, (Summer 1981), s. 331-344; Bu dönem ve sonrasında Suriye'deki toplum yapısıyla ilgili bk. Richard T. Antoun – Donald Quataert, *Syria: Society, Culture, and Polity*, State University of New York, Binghamton 1991, s. 1-12; Derek Hopwood, *Syria 1945-1986*, Routledge Publish, New York-London 1988, s. 166-182.

32 Nikolaos Van Dam, “Minorities and Political Elites in Iraq and Syria”, *Sociology of 'Developing Societies' The Middle East*, ed. Talal Asad ve Roger Owen, Macmillan, New York 1983, s. 138; Pierre Rondot, “Minorities in Arab Orient Today”, ed. Jacob M. Landau, *Man, State and Society in the Contemporary Middle East*, Routledge, New York 1972, s. 267-281.

33 Moshe Maoz, “Syria: Creating a National Community”, s. 83. Bu uygulamaların oluşturduğu huzursuzluk, 1950'ler boyunca Halep'ten Türk asıllı ailelerin Türkiye'ye kaçmasına neden olmuştur. (Temmuz 2009'da İlbeyli büyüklerinden Kemal Hocaoğlu ile yapılan mülakat).

34 Moshe Maoz, “Attempts at Creating a Political Community in Modern Syria”, *Middle East Journal*, Vol. 26, No 4, (Autumn 1972), s. 389-404.

35 Nikolaos Van Dam, *Suriye'de İktidar Mücadelesi*, çev. Aslı Falay Çalkavık – Semih İdiz, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s. 44.

temsilleri öncelikli bir problem olarak da algılanmamıştır.³⁶ Ancak ülkedeki siyasi rekabete dayalı olarak değişen toplumsal geçişkenlik ve Sünniliğin gerileyen rolü, zaman içinde Türkmenlerin toplumsal bir aktör olma rolünü etkilemiştir.³⁷ Aynı dönemde uygulanan ekonomi politikaları da şehirleşmeye zemin hazırlarken, kırsal bölgedeki yarı yerleşik toplulukları ticaret ekonomisinin hâkim olduğu bir topluma dönüştürme şeklinde kendini göstermişti.³⁸ Ama Halep'in kırsal bölgelerinde yaşayan Türkmen azınlık, iktisadi anlamda kendi içinde yeterli durumda sayılabılırdi. Bu yeterlilik duygusu, en azından 1980'lere kadar kentli yaşama geçişi geciktiren bir rol oynamıştır. Buna karşın Şam ve Halep kent merkezlerinde yaşayan Türk kökenli azınlık için, çevrelerindeki Arap çoğunluğa entegre olmalarını sağlayan bir dönüşüm başladı.

1963'teki Baas darbesinden sonra iktidara gelen Baasçı kadroların temel hedefi, toplumun alt kesimlerine dayanan yeni bir yapı kurmak ve bu ideallerle dolu bir gençlik yetiştirmek³⁹ olduğundan, ülkedeki her etnisite gibi, Türkmenler de, bu Baasçı Araplaştırma ideolojisinde dönüştürülmesi zorunlu bir kesim olarak hedef gruplardan biriydi.

Türkmen azınlığın yoğun yaşadığı Halep, Baas iktidarına kadar, geleneksel olarak ülke siyasetini yönlendiren Sünni toprak oligarşisinin ve tüccar kesiminin merkezi sayılmaktaydı. Ama bu statü, Baas devrimi ile çökmüştü.⁴⁰ Bu düşünüşle paralel olarak 1960'ların başından 1970'lerin sonuna kadar uygulanan politikalar sebebiyle Türkmenlerin ağırlıklı olarak yaşadığı kırsal bölgelerde iki önemli sosyo-ekonomik dönüşüm yaşanmıştır. Bunlardan ilki, küçük çiftçilerin sayısındaki artış; ikincisi de, ücret karşılığı işçilik yapanların oranındaki yükselmedir.⁴¹

Bağımsızlığın başlarında özellikle Arap göçerleri yerleşik yaşama geçirmek üzere çalışmalarını yoğunlaştıran yönetim, bunlara başta Halep bölgesi olmak üzere Suriye'nin değişik bölgelerinde arazi tahsisi yapmıştı. Bu yerleştirme çalışmaları, içeriğindeki haksızlıklar nedeniyle diğer toplumsal kesimlerin aleyhine olmuştur.⁴² Nitekim uygulanan siyasetin mağdurlarından olan

36 Michael H. Van Dusen, "Political Integration and Regionalism in Syria", *Middle East Journal*, Vol. 26, No 2, (Spring 1972), s. 123-136.

37 Daniel Pipes, "The Alawi Capture of Power in Syria", *Middle Eastern Studies*, Vol. 25, No 4, (Oct. 1989), s. 429-450; Mahmud A. Fakh, "The Alawi Community of Syria: A New Dominant Political Force", *Middle Eastern Studies*, Vol. 20, No 2, (Apr. 1984), s. 133-153.

38 Sulayman N. Khalaf, "Land Reform and Class Structure in Rural Syria", *Syria: Society, Culture, and Polity*, ed. Richard T. Antoun - Donald Quataert, State University of New York, 1991, s. 63-78; A. Hinnebusch Raymond, *Syria: Revolution from Above*, New York 2002, s. 22.

39 Nabil M. Kaylani, "The Rise of the Syrian Ba'ath, 1940-1958: Political Success, Party Failure", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 3, No 1, (Jan. 1972), s. 3-23. Suriye'deki bu toplumsal dönüştürme politikaları konusunda bk. Michael H. Van Dusen, "Political Integration and Regionalism in Syria", *Middle East Journal*, Middle East Institute, Vol. 26, No 2, (Spring 1972), s. 123-136.

40 Derek Hopwood, *Syria 1945-1986: Politics and Society*, Routledge, Oxford 1988, s. 169; Robert Scott Mason, "Syria: The Society and Its Environment", *Syria: A Country Study*, ed. Thomas Collelo, Washington 1988, s. 62.

41 A. Aziz Allouni, "The Labor Movement in Syria", *Middle East Journal*, Vol. 13, No 1, (Winter 1959), s. 64-76; Tarım politikaları konusunda detaylı bir çalışma bulunmaktadır. Bk. "Targeting Research for Poverty Reduction in Marginal Areas of Rural Syria", *Development and Change* 37 (3), Institute of Social Studies, (2006), s. 627-648.

42 Adnan Mahhouk, "Recent Agricultural Development and Bedouin Settlement in Syria", *Middle East Journal*, Vol. 10, No 2, (Spring 1956), s. 166-176. Bu döneme ilişkin sözlü anlatımlar dışında, Türkmenlerin uğradığı mağduriyetlerin boyutunu tespit etme imkanı şimdilik görünmemektedir. Suriye devletinin resmi belgelerine dayalı verilerin

kırsal bölge Türkmenleri, devletçi politikalar sebebiyle önemli ölçüde toprak kaybetmişti. Özellikle 1958 yılındaki kamulaştırma çalışmalarında Türkmen köylerindeki arazilerin önemli bölümü kamulaştırıldı.⁴³ 1972 yılına kadar süren çalışmalarda ülke genelinde belirlenmiş toprakların % 85'i, bazı kesimlerden alınıp diğer bazılarına dağıtılmıştı.⁴⁴

Bu dönemde Suriye'deki Türkmenlerin durumunu etkileyen unsurlardan biri de devletler arası ilişkilerin seyridir. Suriye ve Türkiye'nin Soğuk Savaş dönemi (1947-1990) boyunca farklı bloklarda yer alması ve hassas bir coğrafyadaki konumları, birbirlerine karşı güvensizlik duygusunu beslemişti.⁴⁵ Üstelik çok açık biçimde hissedilmese de, Türkiye'nin başta Halep olmak üzere Suriye'nin kuzeyindeki Türk kökenli azınlığa karşı beslediği sempati, Suriye'nin uygulamaya koyduğu milliyetçi politikalarla çelişik bir durumdu. İki ülkenin jeopolitik rekabetten kaynaklı sorunları ile birlikte düşünüldüğünde kuzeydeki Türkmenler, Şam yönetimi açısından sıkı kontrol altında tutulması gereken bir risk faktörü olarak algılanmıştı.⁴⁶

1970'li yıllar ise bu tür risklerin daha farklı ele alınabileceğini göstermişti. Askeri bir darbeden sonra iktidara gelen Hafız Esed'in ilk dönemlerinde yürürlüğe giren yeni siyasi ve sosyal dönüşüm programıyla, Suriye toplumunda parti kadroları ve devlet kurumları diğer azınlık gruplarına açılıyordu.⁴⁷ Ancak kısa sürse bile Türkmen azınlığın yaşam koşullarının ve siyasi konumlarının olumlu etkilendiği bu süreç sonrasında bile Türklerin iktidara yabancılaşması konusunda köklü bir değişim olduğu söylenemez. Bu yabancılaşmanın en temel sebebi, azınlık gücüne dayanan iktidarın kendi mensupları dışındaki tüm etnik ve mezhebi kesimlere zaman içinde yeniden mesafe koymuş olmasıydı.⁴⁸

Suriye siyaseti ve ekonomisinde 1980'lerde yaşanan köklü dönüşüm ve düşüş sadece köyden kente göçü değil, ülke dışına gidişleri de tetikledi. Türkmen çiftçilerin önemli bir bölümü bu dönem Halep kent merkezine göç ederken, küçük bir bölümü de başta Türkiye olmak üzere başka ülkelere gidişlerini sıklaştırdı. Soğuk Savaşın bittiği 1990'dan itibaren toplumun beklentisi haline gelen daha demokratik ve daha serbest bir siyasal anlayış yerini uzun vadeli bir bekleyişe bırakmış ve sosyalist ekonomiden devlet kapitalizmine geçiş uygulamaları sosyal ve ekonomik

olmaması, dolaylı kaynaklar üzerinden çıkarımlara imkan tanımaktadır. 2009'daki saha çalışmamızda da bu sözlü anlatımları kullandık.

43 Ömer Osman Umar, "Suriye Türkleri", s. 599; s. 94; David Kushner, "Conflict and Accomodation in Turkish-Syrian Relations", *Syria Under Assad: Domestic Constraints and Regional Risks*, ed. Moshe Maoz ve Avner Yaniv, Croom Helm, London 1986, s. 85-104.

44 John Galvani, "Syria and the Baath Party", *MERIP Reports*, No 25, (Feb. 1974), s. 3-16.

45 Duygu Bazoğlu Sezer, "Soğuk Savaş Dönemi ve Türkiye'nin İttifaklar Politikası", *Çağdaş Türk Diplomasisi*, ed. İsmail Soysal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 441-464; Velid Rıdvan, *Müşkiletü'l-Miyah Beyne Suriye ve Turkiya*, Turas, Halep 2004, s. 22.

46 Kenan Ziya Taş, "Türkiye-Suriye ilişkilerinde Çakışma ve Çatışma Alanlarının Tarihi Arka Planı", *Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu Tebliğleri*, Fırat Üniversitesi, Elazığ 2003, s. 735-745; *Türkiye-Suriye İlişkilerinin Dünü, Bugünü, Yarını*, Harp Akademileri Komutanlığı, İstanbul 1994, s. 29-44.

47 Nikolaos Van Dam, *Suriye'de İktidar Mücadelesi*, s. 44.

48 Moshe Maoz, "Emergence of Modern Syria", *Modern Syria: from Ottoman Rule to Pivotal Role in the Middle East*, ed. M. Maoz, Onn Winckler ve J. Ginat, Sussex Academic Press Brighton, 1999, s. 6; A. Hinnebusch Raymond, *Syria: Revolution from Above*, s. 89.

yapıyı dönüştürmüştür. Bu yıllarda Suriye'nin ekonomik anlamda içine girdiği kısmi liberalleşme ve özel sektörün teşvik edilmesi, bir ticaret kenti olan Halep'teki Türk girişimcilerin sayısını arttırırken, önceki yıllarda sahip oldukları çiftçilik ve işçilik seçeneklerine bu kez iş adamlığı da eklendi.⁴⁹

1990'lı yılların sonunda çıkarılan bir takım yasalarla çiftçilerin ürünlerini yurt dışına çıkarma serbestisinin getirilmesi, umulmadık şekilde sınır bölgesine yakın köylerde yaşayan Türkler için bir fırsata dönüşmüştü. Çift yönlü bir etki yapan bu ekonomik gelişme, bir yanda Türkmen azınlığın Türkiye'deki akrabaları ile daha rahat ilişki kurmalarını sağlarken, diğer yandan ekonomik anlamda standartlarını ağır aksak yükseltmeye de başlamıştı.⁵⁰

3. Beşşar Esed'in İlk Yıllarında Türkmenler⁵¹

Hafız Esed'in 10 Haziran 2000'de ölümü Suriye'nin iç ve dış politikasında belirsiz bir dönemin başlangıcı olarak görülmüştü. Ancak 10 Temmuzda yapılan halk oylaması ile oyların % 97'sini alan Beşşar Esed, siyasal belirsizliği nihayete erdirip, babasının 30 yıllık iktidarı ardından herhangi bir kaosa yol açmadan yeni devlet başkanı oldu.⁵²

Beşşar Esed, göreve başlamasının ilk anından itibaren yeni bir imaj ve beklenti dalgasını beraberinde getirmişti. Oğul Esed, ilk günlerde ihtiyacı olan toplumsal meşruiyeti sağlamak için gayet özgürlüklü, serbest piyasa taraflısı ve demokratik bir imaj çiziyordu. Çok sayıda siyasi suçlu affedildi, devletten bağımsız ilk özel gazetenin yayınlanmasına izin verildi, devlet kontrolünde de olsa Şam'da ilk defa iki internet kafe açıldı, demokratik toplantı ve gösterilere koşullu da olsa izin verildi. Böylece Beşşar Esed, iktidarının daha ilk yılında, iç ve dış politikada ihtiyaç duyacağı bir meşruiyet sağlamayı başardı.⁵³ Meşruiyetin yanı sıra ülkedeki tüm kesimler arasında geleceğe yönelik olarak ciddi bir iyimserlik havası da oluştu. İçeride siyasi ve ekonomik adımlar atılırken, dışarıda da özellikle Türkiye başta olmak üzere komşularla oldukça iyi ilişkiler dönemi başlamıştı. Her şeyin yerli yerinde olması için toplumsal beklenti, bu gidişatın istikrarlı biçimde geleceğe taşınmasıydı. Ancak reformları hızlandırarak birtakım adımlar atmanın,

49 Nebil Sukkar, "The Crisis of 1986 and Syria's Plan for Reform", *Contemporary Syria – Liberalization Between Cold War and Cold Peace*, ed. Kienle Eberhard, I. B. Tauris, London 1994, s. 26-43.

50 Suriye'nin 1990'lardaki dönüşümü konusunda bk. Hisham Mehlem, "Syria between Two Transitions", *Middle East Report*, No 203, *Lebanon and Syria: The Geopolitics of Change*, (Spring 1997), s. 2-7. Bassam Haddad, "Change and Stasis in Syria: One Step Forward...", *Middle East Report*, No 213, Middle East Research and Information Project, *Millennial Middle East: Changing Orders, Shifting Borders*, (Winter 1999), s. 23-27.

51 Burada ortaya konulan bilgiler, aksine bir kaynak belirtilmediği sürece yazarın 2009-2010 yıllarında Türkmen bölgelerinde yaptığı saha çalışmasındaki gözlemlerine ve mülakatlarına dayanmaktadır.

52 Beşşar Esad döneminin ayrıntılı bir analizi için bk. Flynt Leverett ve Flynt Lawrence, "Inheriting Syria: Bashar's Trial by Fire", *Brookings Institution Report*, Washington 2005, s. 57-98; Aynı müellif, "Syria Under Bashar: Domestic Policy Challenges", *ICG Middle East Report*, No 24, 11 February 2004; Eyal Zisser, *Commanding Syria: Bashar al-Asad and the First Years in Power*, London 2007, s. 99-124.

53 Flynt Leverett ve Flynt Lawrence, "Syria Under Bashar: Domestic Policy Challenges", *ICG Middle East Report*, No 24, 11 February 2004; "Bashar: A year of cautious reform", *BBC news*, 17 July 2001.

mevcut azınlık iktidarının etkinliğini bitireceğini de çok iyi bilen Beşşar'ın kontrollü bir reform programı oluşturmayı planladığı çok geçmeden anlaşıldı.⁵⁴

Yeni dönemin Türk azınlık için oldukça umut aşılayan bir dönem olduğu muhakkak idi. Zira Beşşar sadece ülke içinde özgürlüklerin önünü açacak bir lider olarak görülmemiştir, aynı zamanda Türkiye ile yakın komşuluk ilişkilerini geliştirecek hedefleri bulunuyordu. En somut gelişmeler ekonomik alanda kendini gösterdi.

Siyasi ve ekonomik alandaki yakınlaşma sayesinde Türkiye ile Suriye arasındaki ekonomik ilişkilerin hacmi % 70'lik bir artış göstererek neredeyse 2 milyar dolar sınırına yaklaşmış⁵⁵ ve 5 milyar dolarlık bir hedef konmuştu.⁵⁶ Özellikle Halep kenti ve çevresinde kurulan ortak yatırım alanları bölgedeki Türkmenlerin ekonomik seviyesinde iyileşmeyi tetikledi.⁵⁷ Artan iyi ilişkiler sayesinde Halep'in kuzeyinde Türkiye-Suriye ortak ticaret bölgesi dahi kuruldu.

Bu iyimserlik yılları boyunca Halep'teki Türkmenler, Türkiye ile irtibatlarını daha güçlü boyutlara taşımaya çalıştılar. Öğrenci değişimleri, ekonomik yatırımlar, karşılıklı ziyaretler gibi gelişmeler yıllardır kopuk görünen toplumsal bağları adeta yeniden inşa etmeye başladı. 2000'li yıllardan sonra yaşanan Türkiye-Suriye yakınlaşması ve Türkiye'nin o dönem yürüttüğü Ortadoğu açılımında Halep kenti ve bu kentteki Türk azınlık önemli duraklardan biri haline gelmiştir.

Türkiye ile ilişkiler bağlamının ötesinde Suriye toplumunun içinden geçtiği kalkınma ve dönüşüm süreci de Türkmenlerin yaşam standardının yükselmesine destek oldu. Ülke sağlık alt yapısı 2000'li yıllarda geçmişe oranla büyük ilerleme kaydetmiş, bu da çocuk ve anne ölüm oranlarında düşmeyi beraberinde getirmişti. Eskiden çocukların yarısının hastalıktan hayatını kaybettiğini söyleyen Türkmenler arasında birine "Kaç çocuğun var?" denildiğinde "10 tane, ama yarısı kızamığın ve çiçeğin!" sözü artık yerini sağlıklı ailelere bırakmıştı. Bilinçlendirme çalışmaları sayesinde de, sağlık konusunda daha bilinçli bir neslin yetiştiği ve geçmişe oranla bulaşıcı hastalık sebebiyle ölümlerin büyük bir gerileme gösterdiği anlaşılmaktaydı.⁵⁸

Bu yılların Türkmen toplumuna kazandırdığı en önemli avantajlardan biri de kendilerini yıllar sonra ilk defa öz güven içinde bulmaları olmuştur. Baasçı baskı yıllarında Suriye'nin kuzeyinde yaşayan Türkmenler kendilerini adeta Türkiye ve Suriye arasında "kayıp bir toplum", Şam'daki Türkmenler ise "sindirilmiş bir azınlık" olarak görüyordu. Bu yıllarda defalarca yaptığımız ziyaretlerdeki gözlemlerimiz şunu göstermişti ki, bir yanda özlem duysalar da hiçbir zaman içinde olamadıkları Türkiye ve Türk kültürü, öte yanda içinde buldukları, ama bir türlü

54 Bassam Haddad, "Syria's Curious Dilemma", *Middle East Report*, No 236, (Fall 2005), s. 4-13; Eyal Zisser, *Commanding Syria: Bashar al-Asad and the First Years in Power*, s. 121.

55 <https://www.deik.org.tr/etkinlikler-turk-suriye-is-konseyi-v-ortak-toplantisi> [Erişim tarihi: 15.03.2017].

56 <https://www.deik.org.tr/etkinlikler-mersin-de-devlet-bakani-kursad-tuzmen-ve-suriye-ekonomi-ve-ticaret-bakani-ile-toplantı> [Erişim tarihi: 15.03.2017].

57 "Syria, Turkey trade exchange sees strong increase", <http://www.arabicnews.com/2002030222.html> [Erişim tarihi: 17.03.2017].

58 M. Kherallah, T. Alahfez, Z. Sahloul, K. D. Eddin, G. Jamil, "Health care in Syria before and during the crisis", <http://www.avicennajmed.com/text.asp?2012/2/3/51/102275> [Erişim tarihi: 13.02.2017].

benimseyemedikleri ve sürekli baskısını hissettikleri Suriye Arap kültürü arasında sıkışıp kalmış bir azınlık söz konusuydu. Her ikisine de tam anlamıyla ait olamamanın verdiği iğreti durum, toplumun kolektif öz güveni üzerinde büyük bir yıkım oluşturmuştu. Türkiye ile Suriye arasındaki ilişkilerin dönüşümü, bu açıdan Türkmenlere yönelik resmi bakışı az da olsa değiştirirken, önceki yılların güvensizlik ortamı yerini iki ülke arasındaki buzların erimesine paralel olarak Türkmenlerin yeni roller üstlenebileceği bir fırsat ortamına dönüştürdü.

Bu kalkınma yılları Türkmen toplumunun ekonomik yapısında da ciddi değişimler getirdi. Her şeyden önce ekonomik anlamda 2011 iç savaşından önce Türkmenlerin durumu, genel olarak vasat denilebilecek bir Suriye ortalamasını yansıtmakla birlikte, yaşadıkları bölgeye göre zengin ve fakir standartları oldukça değişkenlik göstermekteydi. Bu açılım ve yaklaşma yılları, Antep ve Kilis kentlerinde akrabaları bulunan Türkmenlerin ticari olarak kolayca serpillmelerine yardımcı oldu. Bunda sadece karşılıklı ticaret değil, Suriyeli Arap tüccarların Türkiye ile ticaretlerini geliştirmek için, gerek dil ve gerekse kültürel unsurların kolaylığını kullanmak üzere Türkmenlerin acentalık, tercümanlık, rehberlik ve danışmanlık gibi meslekleri yapmaları da rol oynadı.

İç savaş öncesinde Halep şehir merkezinde yaşayan Türkmenlerin tamamına yakını iki iş kolunda bulunmaktaydı: Kundura imalatı ve oto tamiri. Türkmenlerin büyük bölümü, gerek kundura imalatı ve gerekse oto sektöründe aile işi olarak çalışmayı başkasının yanında işçilik yapmaya tercih ettiğinden, aile dışı işlerde çalışanların sayısı ise oldukça düşüktü. Kent merkezinde Türkmenlerin genel olarak yaşam düzeyi ortalama bir Suriyeli Arap ve Kürt'ten daha iyi duruma gelmeye başladı. Ayrıca köy ile irtibatlarının sürmesi nedeniyle orada ekilen tarlalardan elde edilen gelir de ek bir kazanç olarak görülmüştü.

2000'li yılların başlarında kırsal kesimde Türkmen ailelerin sadece % 5'i Suriye ortalamasının üzerinde bir zenginliğe sahip idi. Suriye'deki fıstığın yarısı Halep'te yetiştiğinden, kırsal kesimdeki Türkmenlerin neredeyse tamamı fıstık ekiminde çalışmaktaydı. Bunun yanı sıra büyük oranda üzüm, buğday ve meyvecilik de çiftçilerin temel ürünlerindendi. Ancak Türkmenler arasındaki nüfus artış hızı, kendilerinin sahip olduğu ekonomik imkanların artışından daha hızlı seyrettiği için işsizlik olgusu bu yıllarda Türkiye'nin yanı sıra Arap ülkelerine göçü hızlandırdı. En çok göç edilen bölgeler Lübnan ile Dubai oldu. Lübnan, Suriyeliler için kolay ulaşım imkânlarından dolayı tercih edilirken, bu ülkedeki kundura imalatı ve tekstil Türkmenlerin başlıca gelir kaynağını oluşturuyordu.

Halep'teki Türkmenler içinde ilkokuldan üniversiteye kadar her kademedede bir eğitim kurumuna kaydolma oranı bu yıllarda artış gösterdi. 2011 iç savaşı öncesinde, Halep Türkmenleri arasında okuryazarlık oranı % 85'lik Suriye genel ortalamasının çok az gerisinde idi. Yaş ortalaması arttıkça eğitim düzeyi ve okuryazarlık oranı daha da düşmekteydi. Türkmen kadınlarda ise durum daha vahim görünmektedir. 25 yaş üstü kadınların büyük bölümü okuma yazma bilmemektedir.

1980'li yılların ekonomik krizlerinin öğrettiği bir ders olarak Türkmen aileler içindeki genel eğilim bu dönemde eğitim lehine değişti. Önceki nesilde çocuk demek daha çok iş gücü ve para kazanma anlamına gelirken, 2000'li yıllarla birlikte bu algı kökten değişmiş ve aileler ne pahasına olursa olsun çocuğunu en üst seviyeye kadar okutmanın gayreti içine girmişlerdir. Bu gayretlerin sonucunda eğitimin her aşamasında Türkmen öğrencilerin ve özellikle kız çocuklarının varlığı görülmeye başlandı. İlkokuldan üniversiteye kadar kayıt oranı artış gösterdi. Bu dönem sayıları az olan üniversite düzeyindeki Türkmen öğrencilerin büyük bölümü sözel bölümlere kaydolabildiler. Sayısal bölümler ile mühendislik ve tıp gibi alanlarda okuyanların oranı artış gösteremedi. Bu, aslında alınan temel eğitimin düşüklüğü ve dil ile doğrudan alakalıydı. Bu yönüyle Türkmen ailelerin eğitim konusundaki en temel problemi hep dil ile ilgili oldu. Çocuklar ilkokul çağına gelinceye kadar evde hep Türkçe konuşulduğu için temel eğitimin Arapça olmasından dolayı yabancı dil öğrenerek ilkokula başlamak zorundaydı. Bu ise üçüncü sınıfa gelene kadar onu tüm arkadaşlarından geri bırakan temel sorun olmuştur. Bu sorunu aşmak için ise 2000'li yılların ortasından itibaren 5 yaşındaki Türkmen çocuklara Arapça hazırlık okutulması gündeme geldiyse de, somut adımlar atılmadı.

2000'li yılların siyasi konjonktürü başlangıçta Türkmenlerin siyasi özgürlüklerini artıran bir seyir izledi. Bununla birlikte Türkmen toplumunun içinde bulunduğu iç çekişmeler ortak bir siyasi bütünlük oluşturmalarını ve siyasi bir parti kurmalarını hep önledi. Bu ayrışma, en acı sonuçlarını ileride yaşanacak olan Suriye iç savaşı sırasında gösterecek ve çok sayıda Türkmen hareketinin ortaya çıkması nedeniyle kolektif bir liderlik oluşturulamadığı gibi, toplumun bütünlüğü de kısa sürede bozulacaktır. Suriye bürokrasisi içinde Türkmenlerin önü bu dönemde kısmen açılmış ve gerek atama ve gerekse seçimle iş başına gelenlerin sayısında artış görülmüştür. Hatta Türkiye ile artan ilişkilere bağlı olarak Türkmen danışmaların sayısı bile bu dönemde artmıştır.

Ancak bu iyimserlik yılları çok uzun sürmedi. Bir yanda 2003 yılında Amerika'nın Irak'ı işgali ile Suriye üzerine oluşturduğu güvenlik baskısı, öte yanda Bush yönetiminin Ortadoğu'da rejim değişiklikleri politikası, zaten reformları ürkek biçimde ilerletmeye çalışan Suriye rejimini ürküttü. Dışarıda da İsrail ile Batı karşısında yaşanan zorlu rekabet, Beşşar döneminin başlarında hızlı seyreden reform ve açılımlarda frene basılmasına neden oldu.⁵⁹ Bu durum Suriye ekonomisiyle birlikte toplumun yaşam seviyesinde beklenen sıçramayı sınırlı bıraktığı için, yönetimin diğer etnik ve dini kesimlerin güvenini kazanma çabalarını da olumsuz etkiledi.⁶⁰ Reformlar hız kesse de, Türkmenlerin durumuna ilişkin iyileşme, Türk-Suriye ilişkilerindeki olumlu havaya bağlı olarak 2011 yılı Mart ayına kadar sürdü. Ancak bu tarihte ülkede sokak hareketlerinin başlaması, Suriye'nin tüm kaderiyle birlikte Türkmen toplumunu da belirsiz bir karanlığa sürükledi.

Beşşar Esed iktidarının ilk 10 yılı boyunca Halep Türkmenlerinin siyasi ve ekonomik durumları yavaş, ama istikrarlı biçimde iyileşme göstermişti. Sadece iç politikaya bağlı açılımlar

59 Bassam Haddad, "Syria's Curious Dilemma", *Middle East Report*, No 236, (Fall 2005), s. 4-13.

60 Eyal Ziser, *Commanding Syria: Bashar al-Asad and the First Years in Power*, I. B. Tauris, London 2007, s. 99-124.

değil, dış politikada Türkiye ile yaşanan siyasal yakınlaşma da Halep'teki Türkler üzerinde olumlu etkisini hemen göstermişti. Ama Ortadoğu coğrafyasının çok uzak bir köşesinde, Tunus'ta meydana gelen bir olay kimsenin aklına dahi gelmeyecek bir şekilde Suriye'yi iç savaşa sürüklediğinde tüm Suriye halkıyla birlikte Türkmenleri de ateş sarmalının içine yuvarladı.

4. Arap Baharının Hemen Öncesinde Türkmenler

İç savaş öncesinde Suriye nüfusunun % 3'ü Türkmen'di.⁶¹ Bu da göçler öncesi nüfusu yaklaşık 25 milyonu bulan ülkede 750 bin Türkmen yaşadığı anlamına gelir. Bunu söylemekle birlikte Suriye'de Türkmenlerin sayısının her etnik istatistik gibi spekülasyona açık bir konu olduğunu belirtmek gerekir.⁶²

Kimi istatistikler bu rakamı bir milyona kadar yükseltmektedir. Zira kırsal bölgelerde yaşayan Türkmenler içinde doğurganlık oranı birçok bölgede Araplardan fazla görünmektedir. Türkmen bölgelerde aile başına ortalama 7-8 çocuk bulunmaktadır.⁶³

Türkmenlerin büyük bölümü, Osmanlı sonrası ayrışmadan sonra, Türkiye'ye yakın olduğu için doğal olarak Suriye'nin kuzey ve batı bölgelerinde yoğun olarak yerleşik kalmışlarsa da, ülkenin birçok kentinde Türkmen toplulukları bulunmaktadır. Türkmenlerin en kalabalık olduğu bölge, Halep kenti ile çevresidir. Halep, şehir merkezi ve kırsalı sosyolojik olarak farklı olduğu için Halep bölgesindeki Türkmenleri de iki büyük parça olarak düşünmek gerekiyor. 2011'deki Suriye iç savaşı öncesinde şehir merkezindekiler Hüllük isimli mahallede yoğun olarak yaşarken, kırsal bölgelerdekiler Kilis ve Gaziantep illerinin hemen karşısına denk gelen yaklaşık 110 km'lik bir şeritteki serpilmiş köylerde yaşamaktaydılar.

Sayısal olarak Suriye Türkmenlerinin yoğun olarak yaşadığı ikinci bölge Hama-Humus-Tartus hattıdır. Bu alanda 80'e yakın Türkmen yerleşim yeri bulunmaktadır. Yine en yoğun bulunduğu yerlerden biri, Bayır-Bucak bölgesidir. Burası Hatay'ın Yayladağı ilçesine sınır olup 50 km derinliğinde yaklaşık 72 Türkmen yerleşim yerini ihtiva eder. Rakka bölgesinde de yaklaşık 20 civarında Türkmen yerleşimi bulunmaktadır. Bunlar Arap-Türk karışık olduğu için tam anlamıyla Türkmen köyü denilemeyen bölgelerdir. İsrail işgali altında bulunan Golan'da, 25'e yakın köyde Türkmen ya da Araplaşmış Türkmen bulunmaktadır. Başkent Şam'da Cebel Kasiyun bölgesinde sadece Türklerin yaşadığı bir Türk Mahallesi (Hayyü'l-Etrak) mevcuttur.

61 Daniel Pipes, *Greater Syria: The History of an Ambition*, Oxford University Press, US, 1992, s. 151.

62 Ülkede yapılan nüfus sayımlarında etnik köken sorulmamaktadır. Etnik yapının belirlenmesi için Fransızların 1925 yılında yaptığı sayımda yaklaşık 2 milyonu bulan Suriye nüfusu içinde yerleşik Türkmenlerin oranı yaklaşık % 2 olarak belirlenmişti. Göçebe Türkmenler de katıldığında, bu rakamın biraz yukarı çekilebileceği açıktır. Bu hesaba göre Osmanlı sonrası yeni Suriye'de kalan Türkmenlerin sayısı yaklaşık 40 bin civarında idi. Dünya Bankası verilerine göre, ülkenin o tarihten bu yana ortalama nüfus artış hızının % 2-3 olduğu hesaplandığında, Türkmen nüfusuna ilişkin 750 bin gibi bir rakam çıkmaktadır. <http://data.worldbank.org/country/syrian-arab-republic> [Erişim tarihi: 10.04.2017].

63 Saha çalışmamız sırasında aileler ile yaptığımız görüşmeler bu rakamı teyit etmiştir.

Suriye'deki Türkmenlerin tamamına yakını Sünni Müslüman olsa da, Kuzeyde kırsal bölgelerdeki birkaç köy ile Şam'da çok küçük oranda alevi Türkmenler de yaşamaktadır.

Suriye'deki Türkmenlerin homojen bir topluluk olduğu düşünülmemelidir. Şehir ve bölge ayrımlarına ilave olarak, aynı bölgede yaşayanlar arasında da aşiret ve aile bağlarının farklılığından kaynaklanan geleneksel rekabet halen geçerlidir. Bu ayrım içinde Halep'te yaşayan Türk asıllı azınlığı ilgilendiren ilginç bir ayrımdan daha bahsetmek gerekir, "Türkler" ve "Türkmenler" ayrımı⁶⁴.

"Halep Türkmenleri", genel ayırt edici bir özellik olarak göçebe kültürü daha geç dönemde bırakarak yerleşik yaşama geçmiş aşiretlerden oluşmaktadır. Türkmenler, çoğunlukla kırsal kesimdeki köy ve kasabalar ile Halep kent merkezinin kenar mahallelerinde yoğunlaşmış durumdadır. 2009 yılındaki saha çalışmamızda elde ettiğimiz verilere göre kırsal kesimdeki Türkmenler Halep'e bağlı 239 köyde yaşamaktadır. Bu köylerin demografisini oluşturan etnik unsurlara bakıldığında, büyük bölümünde nüfusun ağırlığını Türkmenler oluşturmaktadır. Tam anlamıyla "Türkmen köyü" denilebilecek köylerin sayısı ise 142'dir. Diğerlerinin büyük bölümü Türkmenler ile Arapların bir arada yaşadığı köylerdir.

Suriye'deki Türkmen toplumunda Halep bölgesindekilere özgü bir diğer ayırım daha bulunmaktadır. Bu bölgedeki Türkmenler kendi içlerinde bir de "İlbeyliler" ve "Türkmenler" diye iki gruba ayrılmış bulunmaktadır. Kendileri de Türkmen boy ve aşiretlerinden biri olduğu halde İlbeyliler kendilerini diğer Türkmen boylarından ayrı kabul ederler. Diğer aşiret ve boylarla İlbeyliler arasında günlük yaşamda rasyonel olarak izah edilemeyen, ama anlam ve his dünyalarında aralarına mesafeler koyan psikolojik bir ayrışma söz konusudur. Alışılmış aşiret rekabetlerinin de rol oynadığı kimi tarihsel sebeplerle cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren bu farklılaşmanın başladığı anlaşılmaktadır. Bu ise toplumsal bütünlüğün sağlanmasında ciddi bir handikap olarak durmaktadır.⁶⁵

Kırsal kesimdeki Türkmenler iç savaş öncesinde çoğunlukla çiftçilikle geçimini sağlarken, iki ya da üç neslin bir arada bulunduğu müstakil geniş avlulu evlerde kalabalık bir şekilde yaşamaktadırlar. Arazilerinde coğrafyaya uygun olarak fıstık, üzüm, buğday gibi ürünleri yetiştiren kırsal kesimdeki Türkmen aileler, geçim koşullarına bağlı olarak kente bir ya da iki ferdini çalışmak üzere göndermek zorundaydı. Bu sebeple hemen her aileden en az bir kişi mutlaka kente göç etmiş bulunmaktadır.

64 Halep'te kendilerine Türk ve Türkmen diyen farklı gruplar bulunmaktadır. Bu önemsiz bir isim farklılığından ziyade sosyolojik alt yapısı bulunan bir ayrımdır. Kendilerine "Türk" diyen grup, Türkmenlerden daha erken bir dönemde yerleşik hayat kurmuş ve Arap toplumu ile karışmış bir kitledir. Bunların ekonomik durumu Türkmenlere göre daha iyi olmakla birlikte geleneksel yapıyı koruma ve kültürünü yaşatma düzeyi daha zayıftır. Türkmenlerden farklı olarak günlük yaşamda daha yoğun Arapça kullanırlar.

65 Saha çalışmamız sırasında yaptığımız görüşmelerde, Milli Mücadele sırasında bölgedeki Türkmen köylerinde örgütlenme ve direniş çalışmalarına önderlik edenlerden biri olan Ahmed Nabgal'ın, Belve köyünde İlbeyli Nasen ailesi tarafından öldürülmesi ve yine direnişçilerden Nüveyran'ın köyü olan Kantara'nın İlbeyli olduğu söylenen kişilerce yerle bir edilmesi aradaki husumeti besleyen temel unsurlar olarak anlaşılmaktadır. İlbeylilerin önemli bölümü iç savaş öncesinde Cerablus kazası ve köylerinde yaşıyordu. Fırat Kalkanı operasyonu sonrasında Mart 2017'den itibaren yurtlarına dönmeye başladılar.

Şehir hayatına geç başladıklarından Halep kentinin kenar mahallelerinde kendilerine yer bulabilmiş olan şehir Türkmenleri ise bunun dezavantajını hep hissetmişlerdir. Alt yapısı bulunmayan dar sokaklar, iç içe geçmiş evler, birbirine yaslanmış binalar, kalabalık aileler ve çocuk dolu sokaklar, Halep kent merkezindeki Türkmen çevresinin en belirgin özellikleriydi.

Halep'e bağlı Türkmen köylerinden sadece 3 tanesi (Debis, Avşariye, Mizale) Şii Türkmenlerden oluşmakta, ülke genelindekilerin tamamına yakını Sünni inanca mensup bulunmaktadır. Bununla birlikte Türkmen toplumunda din ayırt edici bir unsur değildir. Tamamına yakını benzer bir dindarlığa sahip olan Suriye'deki Türkmen topluluğu içinde, günlük ibadetler konusunda Arap komşuları ile karşılaştırılınca görece olarak daha az muhafazakar olduklarına kuşku yoktur. Buna karşın "kültürel muhafazakârlık" diyebileceğimiz bir yaklaşımla, dini bir mahiyet taşıyıp taşımadığına bakılmaksızın geleneklere aşırı bağlılık söz konusudur. Bu nedenle Halep Türkmenleri arasında aşiretlerin uzun yüzyıllar boyunca kabullendiği yazılı olmayan bir takım geleneklerine bağlılık çok güçlüdür. Özellikle aşiret ve boylar arası ilişkilerde belirleyici olan bu kurallar daha çok toplumsal dengenin oluşumu hakkındaki algılarla ilgilidir.

Bugün yaşanan acı olaylar, tüm Suriye halkıyla birlikte Türkmenlerin toplumsal konforunu ve dokusunu da bozmuştur. Daha önceki yıllarda varolan alt aidiyetlere dayalı aşiret ve ailevi bölünmüşlük, Arap baharının başladığı ilk dönemden itibaren bu kez yeni dinamiklerle biraz daha derinleşti. Türkmenlerin bir bölümü olaylar sürecinde bunu bir demokratikleşme fırsatı olarak görüp sokak gösterilerine destek verirken, bir bölümü de önceki yılların acılarını yeniden yaşayabilecekleri endişesiyle yaşananları bir macera olarak görüp çekimser kalmıştır.

5. Arap Baharı ve Geleceğe Bakış

Mart 2011 tarihinde Suriye'de sokak gösterileri şeklinde başlayan protesto hareketleri, aynı yılın yaz aylarından itibaren birdenbire silahlı çatışma ve iç savaşa dönüştü. Bugüne kadar gelen savaş tüm ülkeye büyük bir yıkım getirdiği gibi, tüm toplumsal kesimleri militarize ederek şiddet sarmalının içine çekti.⁶⁶

İç savaş süreci Halep'teki Türkmen bölgelerinde farklı aşamalarda farklı sonuçlar üretti. Herşeyden önce savaşın etkileri bu bölgelerde 6-7 ay sonrasında, yani 2012 yılından itibaren ağır biçimde hissedildiğinden dolayı, gerek göç sorunu ve gerekse Halep Türkmenlerinin rejim ya da muhalefet tercihleri meselesi, iç savaşın ilk aylarında belirgin değildi.

Savaşın Halep'i tamamen içine alması sonrasında öncelikle kentin kırsal bölgelerindeki Türkmenler bundan etkilendi. Rejimin büyük kentlerin savunmasına yoğunlaşp kırsal bölgeleri ikinci plana itmesi, muhalif silahlı grupların kırsal bölgelerde kendi otoritelerini kurmalarıyla sonuçlanmıştı. Böylece Türkiye sınırı boyunca dizili bulunan Türkmen köy ve kasabaları,

66 "Uncharted Waters: Thinking Through Syria's Dynamics", *International Crisis Group, Middle East Briefing*, No 31, Damascus/Brussels, 24 November 2011.

muhalefet gruplarının ve Özgür Suriye Ordusu'na mensup savaşçıların merkezi haline geldi.⁶⁷ Türkmenler, kendileri her ne kadar aktif olarak eylemlerde bulunmasalar da, evlerini ve yurtlarını muhaliflere açmışlardı.

Genel olarak Suriye Türkmenleri ve özelde Halep Türkmenlerinin savaş sırasında çabaları, hem siyasi ve hem de askeri olmak üzere iki yönlü bir seyir izlemiştir. Türkmenler muhalif siyasi örgütlenme çalışmalarına 2012 yılından itibaren başlarken, silahlı Türkmen güçleri 2013 yılından itibaren ortaya çıkmaya başlamıştır.

Siyasal muhalif oluşum olarak, ayaklanmanın başlarında İstanbul'da 2011 yılındaki ilk Suriye muhalefet toplantısına⁶⁸ Suriyeli Türkmenlerin tamamını temsilen 2 kişi katılmıştı. Sonrasında yine İstanbul'da yapılan ve resmi olarak ilk muhalif oluşum kabul edilen Suriye Kurtuluş Cephesi'nin kuruluşunu gerçekleştiren toplantıya da 2 Türkmen katılmış ve 25 kişilik temsil listesine tüm Türkmenleri temsilen bir kişi girmiştir.

Ancak Suriye'deki siyasi muhalefet en baştan itibaren sorunlu doğduğundan, her aşamada hem kendini oluşturan etnik, ideolojik ve dini unsurların temsili hem de dış güçlerin çıkarlarını dengeleyecek bir orta yol bulmakta zorlandı. Nitekim tüm muhalefeti kuşatıcı yönü olmadığı ve gelişen olayları idare etmede başarısız kaldığı gerekçesiyle yeni grupların katılımıyla yine İstanbul'da toplanan yeni bir muhalefet buluşması ardından Suriye Ulusal Konseyi kuruldu.⁶⁹ Ancak bu kez de sorun, kuruluş toplantısı Türkiye'de yapılmış olmasına rağmen Türkiye'nin manevi himayesinde olması gereken Türkmenlerden bu konseye hiç kimsenin alınmamış olmasıydı. Oldubittiyi fark eden Türkiye'nin baskılarıyla Katar'da yapılan ikinci toplantı sırasında genel kurul ve yürütme birimlerine Türkmenlerin temsilci sokması yeniden sağlandı.

Ancak muhalefetin hem kendi içindeki ihtilaflar hem de farklı bölgesel ve uluslar arası güçlerin rekabeti nedeniyle ciddi bir başarı sağlayamaması, yeni bir örgütlenme ihtiyacını getirmekte gecikmedi. Sonradan Suudi Arabistan ve Amerika'nın baskıları ile daha geniş tabanlı bir temsil oluşturma adı altında yeni bir oluşuma gidilerek bu kez Suriye Devrimci Güçler Koalisyonu kuruldu. Bu Koalisyon, tüm Suriye muhalefetini temsil ettiğine inanılan 121 üyeden oluşuyordu. Suriye Türkmenlerini temsilen 3 kişi bu Koalisyonda görev aldı. Destekçi ülkelerin eğilimlerine göre sık sık lider değiştiren Koalisyon'un başına 2015 yılı başında bir Türk (Halid Hoca) seçildi. Hoca'nın görevi 2 yıl sürdükten sonra 2017 başında sona erdi.⁷⁰

Koalisyon faaliyetlerine bir kanaldan devam ederken, muhaliflerin ele geçirdikleri topraklarda işlerin yürütmesi için bir devlet yapılanması ihtiyacı ortaya çıktı. Kurulan bu Suriye

67 Salman Shaikh, "Losing Syria", *Policy Briefings, Brookings Doha Center*, October 2012.

68 "Suriyeli Muhalifler İstanbul'da Toplandı", *Hürriyet Gazetesi*, <http://www.hurriyet.com.tr/suriyeli-muhalifler-istanbulda-toplandi-18269088> [Erişim tarihi: 17.03.2017].

69 "The Challenge of Syrian Unity: Reassuring Local Communities and Framing National Consensus", *Brookings Doha Center*, June 2013.

70 "Suriyeli Muhaliflere Türkiyeli Başkan", *Hürriyet Gazetesi*, <http://www.hurriyet.com.tr/suriyeli-muhaliflere-turkiyeli-baskan-27899872> [Erişim tarihi: 18.03.2017].

geçici hükümetinde⁷¹ de birkaç Türkmen bakan görev almış ve böylece siyasal muhalefetin daimi unsurlarından biri haline gelmeleri garanti altına alınmıştır.

Bu çatı örgütlenmeler dışında, Türkmenlerin kendi aralarında iç savaş sırasında resmi ya da gayriresmi olarak birçok sivil Türkmen oluşumu ve özellikle Halep Türkmen oluşumları ortaya çıkmıştır. Ancak zaman içinde bunlar arasından bazıları ayakta kalabilmiş ya da kayda değer faaliyetleri ile günümüze kadar gelebilmiştir.

Bunlar içinde 2012'de kurulan Suriye Türkmen Kitleleri isimli oluşum bir dönem iddialı girişimlerde bulunmuş olsa da, günümüze kadar etkileri sürecek çalışmalar sergilemekte başarı gösterememiştir.

Aynı sıralarda farklı bir oluşum, Suriye Türkmen Meclisi Halep'in güneybatısındaki Bayır Bucak Türkmenlerinin ağırlık taşıdığı bir siyasal kitle olarak öne çıkmaya başladı. Meclis, Türkiye'nin resmi olarak desteği ve maddi yardımları sayesinde diğer gruplara göre çok daha güçlü bir hale gelmiştir. Bugün halen Türkiye tarafından en önemli muhatap kabul edilen Meclis, tüm Suriye Türkmenlerini temsilen delegeleri bünyesinde barındırır da, tüm Türkmen gücünü bir merkezde toplama hedefinden uzak görünmektedir.

Türkmen siyasal örgütlenmelerinin büyük bir hız kazandığı 2012 yılında İstanbul'da kurulan başka bir hareket, etkileri bugün dahi süren bir kurumsallaşma yarattı. Türkmenleri temsil amacıyla önceleri bir platform olarak kurulan sonradan Suriye Demokratik Türkmen Hareketi adını alan oluşum, Halep Türkmenlerinin temsili açısından da önemli bir platform oldu. Sonrasında bu hareket isim ve kabuk değiştirerek 2014 yılından itibaren, önce Suriye Demokratik Türkmen Hareketi Partisi, ardından Suriye Türkmen Milli Hareketi Partisi'ne dönüştü. Farklı Türkmen fraksiyonlarını da bünyesine alan parti, örgütlenmesini Türkiye'nin farklı illerinde yaşayan mülteci Türkmenler arasında geniş bir tabana oturtmuştur.

Bu siyasal yapılanmalara rağmen, iç savaş sürecinde Koalisyon içindeki diğer gruplar, Türkmenlerin herhangi bir bedel ödemedi, salt Türkiye'nin ağırlık koymasıyla kolay yoldan siyasal temsil elde ettiklerini öne sürmeye başladı. Bu çelişkiyi gidermek üzere, Türkmenlerin silahlı grupları da aktif biçimde sahada görünmeye başladı. Özellikle 2013 yılından itibaren Türkmen bölgelerindeki gençler silahlanarak muhalefet saflarına katıldılar. Bunda yukarıda bahsi geçen siyasal yapılanmalarda söz sahibi olma hedefinin yanı sıra, savaşın artık tüm yıkıcılığı ile birlikte Türkmen bölgelerine yayılmış olması da etkili oldu.

İlk olarak iki grup ortaya çıktı. Halep kent merkezindeki Türkmenler Fatih Sultan Mehmet birliği adıyla örgütlenirken, kırsal bölgelerdeki gençler Abdülhamit birliği olarak silaha sarıldı. Silahlı gruplar da tıpkı yukarıda bahsi geçen siyasal sürece benzer bir şekilde sürekli bölünme ve birleşmelerle sık sık isim ve boyut değiştirdi. Bir süre sonra Halep bölgesinin değişik yerleşim birimlerinde farklı gruplar ortaya çıktı. Membiç bölgesinde Kanuni Sultan Süleyman, Cerablus'ta Ashabu'l-Yemin, Azez ve Halep merkezlerinde Fatih Sultan Mehmet birliklerine ilave olarak bir

---

71 <http://www.aljazeera.com.tr/kronoloji/kronoloji-suriyede-isyandan-ic-savasa> [Erişim tarihi: 21.03.2017].

de Sultan Murat, Bab bölgesinde Nureddin Şehid ve Ahfadu Fatihîn gibi yerel silahlı gruplar belirdi.

Sahada yaşanan bu dağınık görüntüyü bütünleştirmek amacıyla yapılan girişimler sonrasında Halep Türkmen Askeri Meclisi kuruldu. Bu toparlama çabası sonradan bazı grupların ayrılması ile 2013 yılından itibaren önce Selçuklu Tugayı, ardından o da değişerek Birinci Fetih Tümeni adını aldı. Bir süre sonra yukarıda adı geçen grupların bir bölümü birleşerek bu kez Süleyman Şah adı ile yeni bir tugay kurdular. Bu isim kargaşası 2015 yılında Türkiye ile ABD arasında anlaşmaya varılan Eğitim-Donat Programı çerçevesinde bazı grupların Özgür Suriye Ordusu ile birlikte askeri eğitime alınmaları sonrasında yeni bir biçim aldı.

Böylece bağımsız olarak cephede mücadele veren Türkmenler, 2015 yılı sonu itibarıyla Selçuklu Tugayı ve Sultan Murat Tugayı adıyla iki büyük grup olarak yapılandırılmıştı. Bunlara ilave olarak Özgür Suriye Ordusu ve Şam Cephesi (Cephetü's-Şamiyye) içinde mücadele veren değişik Türkmen gruplar bulunmaktadır.

Savaşın en yoğun yaşandığı Halep bölgesindeki Türkmen sivillerin durumu, savaşın seyrine göre başlardan itibaren giderek şiddetlenen bir mağduriyete dönüşmüştür. Halep şehir merkezinde olaylar kırsalına göre biraz geç başladığından, kırsal bölgelerdeki insanlar önce Halep şehir merkezine akrabalarının yanına göç etmişlerdi. Ancak çatışmalar şehir merkezine sıçradığında ve varil bombalı saldırılar arttığında bu kez Türkmenler tekrar kırsala dönmek zorunda kaldı. Halep'ten kitlesel Türkmen göçleri iki farklı dönemde oldu. Bunlardan ilki 2012 yılı ortalarında, diğeri de 2013 yılı Ocak ayından itibaren günümüze kadar yaşandı.

2014 yılından itibaren tüm Türkmen kırsal bölgelerinin IŞİD tarafından işgali sonrasında, Türkmenler bu kez yoğun biçimde Türkiye'ye göç ettiler. IŞİD'le mücadele çerçevesinde ABD'nin hava desteğini alan PKK'ya bağlı grupların 2015 Temmuz ayında Suriye'nin kuzeyinde ilan ettikleri üç kantonu doğu-batı yönünde tüm Türkiye sınırının tümünü kapsayacak şekilde birleştirme girişimi, bölgede yüzlerce yıldır yaşayan Türkmenleri yerlerinden edilmesi riskiyle karşı karşıya bıraktı. PKK uzantısı grupların kontrolü yeniden ele geçirdikleri Kobani başta olmak üzere tüm kuzey Suriye bölgelerinde Türkmen ve Arap etnisitelerine yönelik kaçırma siyaseti bu bölgede yaşayan Türkmenlerin Türkiye nezdindeki hayati önemini yeniden gündeme getirdi.

2015 sonu itibarıyla Halep kent merkezindeki Türkmen mahalleleri, Özgür Suriye Ordusu'na bağlı muhalefet gruplarınca kontrol edilirken, kırsal bölgeler tamamen IŞİD'in denetiminde bulunmaktaydı. Türkiye ile ABD'nin ortaklaşa yürüttüğü operasyonlarda Türkmenlerin yaşadığı tarihî coğrafyayı tampon bölge haline getirme çabaları öne çıkmıştır. IŞİD işgalinde bulunan Türkiye-Suriye sınırının 120 km'lik hattını terörden temizlemek üzere Ağustos 2016 tarihinde başlayan ve 7 ay süren Fırat Kalkanı Harekatı ile Türkmenlerin tarihi yurtlarının önemli bir bölümü yeniden özgürleştirilmiş oldu.⁷²

72 <http://www.aljazeera.com.tr/konular/firat-kalkani-harekatı> [Erişim tarihi: 01.04.2017].

Bugün kuzey Suriye'deki Türkmenlerin tarihî coğrafyası % 80 oranında Özgür Suriye Ordusu'na bağlı silahlı güçlerin, kalan toprakların bir bölümü PKK'ya bağlı PYD güçlerinin ve Esed rejimine bağlı güçlerin denetiminde bulunmaktadır. Türkmen sivillerin büyük bölümü Türkiye'ye sığınmış, gençlerin önemli bir bölümü silahlanmış ve ekonomik varlıkların neredeyse tamamı talan edilmiş durumdadır. Fırat Kalkanı Harekatından sonra bir bölümü topraklarına geri dönmüş olsa da, kadın ve çocukların önemli bir bölümü 2017 yılı itibarıyla halen Türkiye'de bulunmaktadır.

Halep Türkmenlerinin ilk göç merkezleri Türkiye'nin sınır illeri olmuştu. Kamplarda kalan Türkmen sayısı yaklaşık 30 bin kadardır. Kamplar dışında kalan Türkmenlerin sayısı ise yaklaşık 200 bin kadardır. Bu kişilerin büyük bölümü Türkiye'nin değişik illerindeki akrabalarının yanına yerleşmiştir. Kamplarda kalanların eğitim dâhil ihtiyaçlarının tamamını Türkiye karşılamaktadır.

Tüm bu karamsar tablo, Suriye iç savaşının Türkmen bölgelerindeki yıkımın bir bölümünü göstermektedir. Zira Türkmenlerin savaş sonrasında yeniden yapılanma sürecinde Suriye'nin geleceğine dair söylecek bir sözü bulunmakla birlikte bunu dile getirecek bir liderlikten yoksun olması halen ciddi bir sorundur. Yine bu savaş sürecinde belirgin biçimde ortaya çıktığı gibi, yaşlı kuşak ile genç kuşak arasındaki fark giderek büyümektedir. Ayrıca öteden beri varolan aşiret, aile ve boy ihtilafları lokal düzeyde halen canlı biçimde devam etmektedir. Bu sorunlar, onların Suriye'nin geleceği inşa edilirken önemli bir kitle olarak tek bir ağızdan söz söylemelerini zorlaştırmaktadır.

Sonuç

Türkmenler, değişen boy adlarına rağmen, bin yıldır Suriye'de ve özellikle Halep bölgesinde varlıklarını muhafaza etmeyi başarmıştır. Bu süre boyunca kimi zaman bölgenin kurucu siyasi unsurları olmuş, kimi zaman da farklı devletlerin tebası durumuna düşmüşlerdir. Her siyasal ve askeri kaos, toplumsal yapıları üzerinde etkisini gösterse de, bölgedeki Türkmenler bir şekilde günümüze kadar homojen bir toplumsal yapıyı korumuştur.

Modern dönemle birlikte Anadolu coğrafyasından ayrılan Türkmenler, önceleri Fransız mandası altında ve 1946 yılından itibaren de bağımsız Suriye döneminde milliyetçi politikaların ve ideolojik baskıların ağırlığını hep hissetmişlerdir. Siyasal çalkantılarla dolu bir coğrafyada yaşamının getirdiği zorluklarla beraber, büyük bir kültürel mirası da taşıyan bu topluluk, 2000'li yıllarla birlikte ciddi bir rahatlama içine girdi. Osmanlı sonrası dönemde ilk defa Anadolu coğrafyası ile rahat bir ilişki kurabilen Türkmenler bunun meyvelerini fazlasıyla topladılar. Ancak kısa süren bu istikrar dönemi ardından başlayan Arap Baharı (2011) ile birlikte Türkmenler için daha zorlu bir dönemin kapıları aralanmış oldu. Binlerce yıldır yaşadıkları toprakları bugün farklı grupların kontrolü altında bulunan Türkmenler, hem kendi yurtlarının özgürleşmesi hem de toplumsal varlıklarının muhafazası mücadelesini vermektedir.

KAYNAKÇA

- “60 Bin Kişilik Ordumuz Hatay ve Halep’i İşgal Edecekmış”, *İkdam Gazetesi*, 4 Nisan 1939.
- “Targeting Research for Poverty Reduction in Marginal Areas of Rural Syria”, *Development and Change* 37 (3), Institute of Social Studies, (2006), s. 627-648.
- Allouni, A. Aziz, “The Labor Movement in Syria”, *Middle East Journal*, Vol. 13, No 1 (Winter 1959), s. 64-76.
- Antoun, Richard T. ve Donald Quataert, *Syria: Society, Culture, and Polity*, State University of New York, Binghamton 1991.
- Ayntabi, Muhammet Fuad, *Haleb fi Miete Amin 1850-1950*, III, Turas Yayınevi, Halep 1993.
- Azimli, Mehmet, “Abbasiler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu: Hassa Ordusu”, *Türkler*, IV, ed. H. Celal Güzel, K. Çiçek ve S. Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 651-675.
- Batatu, Hanna, “Some Observations on the Social Roots of Syria’s Ruling, Military Group and the Causes for Its Dominance”, *Middle East Journal*, Vol. 35, No 3, (Summer 1981), s. 331-344.
- _____, *Syria’s Peasantry, the Descendants of Its Lesser Rural Notables, and Their Politics*, Princeton University Publications, Princeton 1999.
- Bazoğlu, Duygu Sezer, “Soğuk Savaş Dönemi ve Türkiye’nin İttifaklar Politikası”, *Çağdaş Türk Diplomasisi*, ed. İsmail Soysal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 441-464.
- Bostancı, Işıl, *Halep Türkmenleri (Boy ve Oymaklar)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1998.
- Bou-Nacklie, N. E., “Les Troupes Speciales: Religious and Ethnic Recruitment, 1916-46”, *International Journal of Middle East Studies*, Cambridge University, Vol. 25, No 4, (Nov. 1993), s. 645-660.
- Dam, Nicholas Van, “Minorities and Political Elites in Iraq and Syria”, *Sociology of Developing Societies’ The Middle East*, ed. Talal Asad ve Roger Owen, Macmillan, New York 1983, s. 138-153.
- _____, *Suriye’de İktidar Mücadelesi*, çev. Aslı Falay Çalkıvık – Semih İdiz, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.
- Dusen, Michael H. Van, “Political Integration and Regionalism in Syria”, *Middle East Journal*, Middle East Institute, Vol. 26, No 2, (Spring 1972), s. 123-136.
- Esmer, Ahmet Şükrü, “Savaş İçinde Türk Diplomasisi (1939-1945)”, *Çağdaş Türk Diplomasisi*, ed. İsmail Soysal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 343-361.
- Faksh, Mahmud A., “The Alawi Community of Syria: A New Dominant Political Force”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 20, No 2, (Apr. 1984), s. 133-153.
- Hinnebusch Raymond, A., *Syria: Revolution from Above*, Routledge, London 2002.
- Hopwood, Derek, *Syria 1945-1986: Politics and Society*, Routledge Publish, New York-London 1988.
- Hourani, Albert, *Syria and Lebanon: a Political Essay*, Oxford University, 1968.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1983.
- Kaya, Zafer, *Suriye’de Türk Varlığı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), A. Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1987.
- Kaylani, Nabil M., “The Rise of the Syrian Ba’th, 1940-1958: Political Success, Party Failure”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 3, No 1, (Jan. 1972), s. 3-23.
- Khalaf, Sulayman N., “Land Reform and Class Structure in Rural Syria”, *Syria: Society, Culture, and Polity*, ed. Richard T. Antoun – Donald Quataert, State University of New York, 1991, s. 63-78.
- Khoury, Philip, “Factionalism among Syrian Nationalists during the French Mandate”, *International Journal of Middle East Studies (IJMES)*, Vol. 13, No 4, (Nov. 1981), s. 441-469.
- _____, “The Tribal Shaykh, French Tribal Policy, and the Nationalist Movement in Syria between Two World Wars”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 18, No 2, (Apr. 1982), s. 180-193.

- _____, *The Politics of Nationalism; Syria and the French Mandate, 1920-1936*, Princeton University Press, 1987.
- Kushner, David, "Conflict and Accomodation in Turkish-Syrian Relations", *Syria Under Assad: Domestic Constraints and Regional Risks*, ed. Moshe Maoz ve Avner Yaniv, Routledge, London 1986, s. 85-104.
- Lewis, Norman N., "The Frontier of Settlement in Syria, 1800-1950", *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)*, Vol 31, No 1, (Jan. 1955), New Jersey, USA, s. 48-60.
- Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar Belgeler*, V, Kolektif (çev. Seha L. Meray), İş Bankası Yayınları, İstanbul 1993.
- Mahhouk, Adnan, "Recent Agricultural Development and Bedouin Settlement in Syria", *Middle East Journal*, Vol. 10, No 2, (Spring 1956), s. 166-176.
- Maoz, Moshe, "Attempts at Creating a Political Community in Modern Syria", *Middle East Journal*, Vol. 26, No 4, (Autumn 1972), s. 389-404.
- _____, "Emergence of Modern Syria", *Modern Syria: from Ottoman Rule to Pivotal Role in the Middle East*, ed. M. Maoz, Onn Winckler ve J. Ginat, Sussex Academic Press, Brighton 1999, s. 6-53.
- _____, "Syria: Creating a National Community", *Ethnic Conflict and International Politics in the Middle East*, ed. Leonard Binder, University of Florida, 1999, s. 83-112.
- Martin, Thomas, *The French Empire between the Wars: Imperialism, Politics and Society*, Manchester University Press, Manchester 2005.
- Mason, Robert Scott, "Syria: The Society and Its Enviroment", *Syria: A Country Study*, ed. Thomas Collelo, Library of Congress Cataloging in Publication Data, Washington 1988, s. 62-73.
- Muallim, Velid, *Suriye 1918-1958 – el-Tahaddi ve el-Muvacehe*, Daru'l Fekr, Şam 1995.
- Okur, Mehmet Akif, "Fransız Manda Yönetimi Döneminde Suriye", *Ortadoğu Siyasetinde Suriye*, ed. T. Yılmaz – M. Şahin, Platin Yayınları, Ankara 2004, s. 1-32
- Olmert, Y., "Britain, Turkey and the Levant Question during the Second World War", *Middle Eastern Studies (MES)*, Vol. 23, No 4, (Oct. 1987), s. 437-452.
- Pipes, Daniel, "The Alawi Capture of Power in Syria", *Middle Eastern Studies*, Milton, Vol. 25, No 4, (Oct. 1989), s. 429-450.
- _____, *Greater Syria: The History of an Ambition*, Oxford University Press, 1992.
- Rabinovich, Itamar, "The Compact Minorities and the Syrian State, 1918-45", *Journal of Contemporary History*, Vol 14, (1979), s. 696-698.
- Rıdvan, Velid, *Müşkiletü'l-Miyah Beyne Suriye ve Turkiya*, Turas, Halep 2004.
- Rondot, Pierre, "Minorities in Arab Orient Today", *Man, State and Society in the Contemporary Middle East*, ed. Jacob M. Landau, Praeger Publish, New York 1972, s. 267-281.
- Sanjian, Avedis K., "The Sanjak of Alexandretta (Hatay): Its Impact on Turkish-Syrian Relations (1939-1956)", *Middle East Journal*, Middle East Institute, Vol. 10, No 4, (Autumn 1956), s. 379-394.
- Sevim, Ali, "Kuzey Suriyede Görünen İlk Türk Emiri Han Oğlu Harun", *Belleten*, XLIII, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1979, s. 365-380.
- Smith, C. G., "The Emergence of the Middle East", *Journal of Contemporary History*, Vol. 3, No 3, The Middle East, (Jul. 1968), Thousand Oaks, LA, USA, s. 3-17.
- Sonyel, Salahi, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.
- Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları*, Türk Tarih Kurum, Ankara 1989.
- Sukkar, Nebil, "The Crisis of 1986 and Syria's Plan for Reform", *Contemporary Syria – Liberalization Between Cold War and Cold Peace*, ed. Kienle Eberhard, I. B. Tauris, London 1994, s. 26-43.

- Sümer, Faruk, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1969, s. 1-149.
- Şahin, İlhan, "XVI. Asırda Halep Türkmenleri", *İ. Ü. Tarih Enstitüsü Dergisi*, S 12, İstanbul 1982, s. 687-712.
- Tanenbaum, Jan Karl, "France and the Arab Middle East, 1914-1920", *Transactions of American Philosophical Society, New Series*, Vol. 68, No 7, Philadelphia 1978, s. 1-50.
- Taş, Kenan Ziya, "Türkiye-Suriye ilişkilerinde Çakışma ve Çatışma Alanlarının Tarihi Arka Planı", *Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu Tebliğleri*, Fırat Üniversitesi, Elazığ 2003, s. 735-745.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları 17 Mart 1337 (1921) – 25 Şubat 1337 (1922)*, I, III, İşbankası Yayınları, İstanbul 1999.
- Thomas, Martin, *The French Empire between the Wars: Imperialism, Politics and Society*, Manchester University, 2005.
- Türk İstiklal Harbinde Güney Cephesi*, Genel Kurmay Başkanlığı, Ankara 1966.
- Umar, Ömer Osman, "Suriye Türkleri", *Türkler*, XX, ed. Hasan Celal Güzel vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 594-602.
- _____, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2004.
- _____, *Türkiye-Suriye İlişkileri (1918-1940)*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi, Elazığ 2003.
- Winckler, Onn, *Demographic Developments and Population Policies in Baathist Syria*, Sussex Academic Press, Brighton 1998.
- Ziser, Eyal, *Commanding Syria: Bashar al-Asad and the First Years in Power*, I. B. Tauris, London 2007.

Raporlar

- "The Challenge of Syrian Unity: Reassuring Local Communities and Framing National Consensus", *Brookings Doha Center*, June 2013.
- "Uncharted Waters: Thinking Through Syria's Dynamics", *International Crisis Group, Middle East Briefing*, No 31, Damascus/Brussels, 24 November 2011.
- Galvani, John, "Syria and the Baath Party", *MERIP Reports*, No 25, (Feb. 1974), s. 3-16.
- Haddad, Bassam, "Change and Stasis in Syria: One Step Forward...", *Middle East Report*, No 213, Middle East Research and Information Project, (Winter 1999), s. 23-27.
- _____, "Syria's Curious Dilemma", *Middle East Report*, No 236, (Fall 2005), s. 4-13.
- Les Frontières de la Syrie Moderne*, Syria, Institut Francais du Proche-Orient T. 4, Fasc. 1, (1923), s. 81-83.
- Leverett, Flynt ve Flynt Lawrence, "Inheriting Syria: Bashar's Trial by Fire", *Brookings Institution Report*, Washington 2005, s. 57-98.
- _____, "Syria Under Bashar: Domestic Policy Challenges", *ICG Middle East Report*, No 24, 11 February 2004.
- Mehlem, Hisham, "Syria between Two Transitions", *Middle East Report*, No 203, *Lebanon and Syria: The Geopolitics of Change*, (Spring 1997), s. 2-7.
- Shaikh, Salman, "Losing Syria", *Policy Briefings, Brookings Doha Center*, October 2012, s. 1-18.
- Türkiye-Suriye İlişkilerinin Dünü, Bugünü, Yarını*, Harp Akademileri Komutanlığı, İstanbul 1994, s. 29-44.

Elektronik Kaynaklar

- “Bashar: A year of cautious reform”, http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/1442526.stm [Erişim tarihi: 15.02.2017].
- “Suriyeli Muhalifler İstanbul'da Toplandı”, Hürriyet Gazetesi, <http://www.hurriyet.com.tr/suriyeli-muhafifler-istanbulda-toplandi-18269088> [Erişim tarihi: 17.03.2017].
- “Suriyeli Muhaliflere Türkiyeli Başkan”, Hürriyet Gazetesi, <http://www.hurriyet.com.tr/suriyeli-muhafiflere-turkiyeli-baskan-27899872> [Erişim tarihi: 18.03.2017].
- <http://data.worldbank.org/country/syrian-arab-republic> [Erişim tarihi: 10.04.2017].
- <http://www.aljazeera.com.tr/konular/firat-kalkani-harekati> [Erişim tarihi: 01.04.2017].
- <http://www.aljazeera.com.tr/kronoloji/kronoloji-suriyede-isyandan-ic-savasa> [Erişim tarihi: 21.03.2017].
- <https://www.deik.org.tr/etkinlikler-mersin-de-devlet-bakani-kursad-tuzmen-ve-suriye-ekonomi-ve-ticaret-bakani-ile-toplanti> [Erişim tarihi: 15.03.2017].
- <https://www.deik.org.tr/etkinlikler-turk-suriye-is-konseyi-v-ortak-toplantisi> [Erişim tarihi: 15.03.2017].
- https://www.jstor.org/stable/4195180?seq=1#page_scan_tab_contents [Erişim tarihi: 11.02.2017].
- Kherallah, M., T. Alahfez, Z. Sahloul, K. D. Eddin, G. Jamil, “Health care in Syria before and during the crisis” <http://www.avicennajmed.com/text.asp? 2012/2/3/51/102275> [Erişim tarihi: 13.02.2017].

İLHANLILAR'DA HÜKÜMRANLIK TELÂKKİSİ VE HÜKÜMDAR ALGISI*

THE RULERSHIP CONCEPT AND THE RULER PERCEPTION IN THE MONGOLS IN IRAN

Osman G. ÖZGÜDENLİ**

Öz

XIII. yüzyıl başlarında Cengiz Han (1206-1227) tarafından kurulan Büyük Moğol imparatorluğu aynı yüzyılın ortalarına gelindiğinde artık tek bir merkezden yönetilemeyecek kadar büyümüştü. Mengü Han (1251-1259) Moğol imparatorluğu tahtına çıkınca, kardeşi Kubilay'ı Çin'e gönderirken, diğer kardeşi Hülâgü'yü de batı fütûhatını yürütmek üzere İran'a tayin etti. Hülâgü (1256-1265)'nin 1256 yılında beraberindeki Moğol boyları ile birlikte İran'a girmesiyle Yakındoğu'da Moğol hâkimiyetinin ikinci devresi başladı. İlhanlı hükümdarları Yakındoğu coğrafyasına, bozkır coğrafyasında yüzyıllar içerisinde şekillenen "tanrısal" ve "cihanşumul" (universal) bir hükümrانlık telâkkisinin vârisleri olarak gelmişlerdi. Bununla birlikte, geldikleri bu yeni coğrafyada, Yakındoğu'nun kadim devlet geleneklerinin tesirine girmekte gecikmediler. İlhanlı hükümdarları, özellikle 1295 yılında Gazan Han (1295-1304)'in İslâmiyet'i kabulünün ardından, hükümrانlık alanında yavaş yavaş eski İran ve İslâm geleneklerini benimsediler. Bütün bu gelişmeler neticesinde, İlhanlı hükümdar algısı, Yakındoğu coğrafyasında yaklaşık yüz yıllık bir süreçte eski bozkır geleneklerinin vârisi bir "Moğol hanı"ndan, kadim Yakındoğu geleneklerinin temsilcisi bir "İslâm sultanı"na dönüştü. Çalışmada İlhanlı hükümrانlık telâkkisi ve hükümdar algısının Yakındoğu coğrafyasında geçirdiği dönüşümün ayrıntıları ve arka planı incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: İlhanlılar, Moğollar, hükümdarlık telâkkisi, hükümdar algısı, Dünya hâkimiyeti telâkkisi

Abstact

The Great Mongol Empire founded by Genghis Khan (1206-1227) in the early part of the thirteenth century had expanded too much by mid-century to be ruled from a single centre. When Möngke Khan (1251-1259) acceded to the throne he sent his brother Kubilai to China and his other brother Hülegü to Iran in order to further the conquests in the West. The second period of Mongol rulership in the Near East began in 1256 with the entry of Hülegü (1256-1265) and the Mongol tribes into Iran. The Ilkhanid rulers came to the lands of the Near East with the outlook of a "divine" and "universal" sovereignty that had taken form in the steppe terrain for centuries. However, the local state traditions of the Near East rapidly influenced them. The Ilkhanid rulers gradually adopted the old Iranian and Islamic traditions in the field of

* Bu çalışma, 19-21 Ekim 2017 tarihleri arasında Afyon'da düzenlenen "Türklerde Devlet Sempozyumu"nda tebliğ olarak sunulmuştur.

** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul / Türkiye, gazi_osman@hotmail.com

rulership, especially after the acceptance of Islam by Ghazan Khan (1295-1304) in 1295. As a result of this, the perception of the Ilkhanid sovereignty changed over the period of almost a century from the “Mongol Khan” of the old steppe traditions into the “Islamic Sultan” representing the traditions developed in the geography of the Near East. In this study, the details and background of the transformation in the style of the Ilkhanid rulership and the perception of the ruler in the Near East will be examined.

Keywords: Ilkhanids, Mongols, Rulership Concept, Ruler Perception, The Idea of World Domination

Bu çalışmada İlhanlı hükümlerlik telâkkisi ve hükümdar algısının Yakınoğu coğrafyasında yaklaşık bir asır boyunca geçirdiği dönüşüm incelenecektir. İlhanlı hükümlerlik telâkkisinin anlaşılabilmesi için İlhanlı devletinin teşekkülüne ve yapısına kısaca değinmekte fayda vardır.

XIII. yüzyılın başlarında Cengiz Han tarafından kurulan Moğol imparatorluğu, aynı yüzyılın ortalarına gelindiğinde artık tek bir merkezden yönetilemeyecek kadar büyümüştü. Mönge Han (1251-1259) tahta çıkınca, aşırı genişleyen imparatorluğu daha kolay idare edebilmek için kardeşlerinden Kubilay’ı Çin’e, Hülâğü (*Hülegü*)’yü de *ilhan*, yani kendisine “tâbi han” olarak İran’a tayin etti¹. Başlangıçta idarî zorunlulukların yarattığı bu taksimat, zamanla Moğol imparatorluğunun birbirinden bağımsız parçalara ayrılmasına zemin hazırladı.

Hülâğü (1256-1265)’nün, beraberindeki ciddi miktarda Moğol ile birlikte 1256 yılında Ceyhûn nehrini geçerek Horâsân’a girmesiyle Yakınoğu’da Moğol hâkimiyetinin ikinci devresi başlamış oldu. Hülâğü evvelâ 1256 yılında Alamût’u ele geçirek buradaki İsmâîli hâkimiyetine, ardından da 1258 yılında Bağdad’a girerek Abbâsi hilâfetine son verdi. Kısa sürede Hazar Denizi’nin güney sahilleri hariç, bütün İran’a hâkim oldu. Ardından askerî harekâtı Suriye üzerine yönlendirdi. Ancak Suriye’deki Moğol ilerleyişi Memlûklar tarafından 3 Eylül 1260 tarihinde ‘Ayn Câlût’ta durduruldu². Halefi Abaka Han (1265-1282) zamanında bu yöndeki yeni askerî teşebbüsler de sonuçsuz kaldı. Abaka devrinde İlhanlılar, Kafkaslar’da Altın Ordu, Horâsân’da da Çağataylılar ile siyasî mücadeleye girdiler. Bununla birlikte bugünkü İran, Azerbaycan, Anadolu ve Irak üzerindeki İlhanlı hâkimiyeti zamanla iyice güçlendi.

İlhanlılar, daha Hülâğü döneminden itibaren, dâhilde yerleşik bir coğrafyaya hâkim olan savaşçı bir göçebe topluluğun karşılaşması muhtemel bütün sorunları kuvvetle yaşadılar: Vergi, muhasebe ve mâliye alanında muayyen bir sistemin tesisi uzun zaman aldı ve bu sistem ancak köklü bir bürokrasi geleneğine sahip İranlı bürokratlar vasıtasıyla kurulabildi. Harabeye çevrilen geniş coğrafyada istikrarlı bir iktisadî sistemin yaratılabilmesi ancak ciddi sorunların çözümüne bağlı idi. Göçebe bir geleneğin vârisleri olan ilk İlhanlı hükümdarları bu sorunlara gerekli ilgiyi gösteremediler³.

1 Waltraut Abramowski, “Die chinesischen Annalen des Mönge. Übersetzung des 3. Kapitels des Yüan-Shih”, *Zentralasiatische Studien*, 13, (1979), s. 21, 40; Thomas T. Allsen, *Mongol Imperialism. The Policies of the Grand Qan Mönge in China, Russia, and the Islamic Lands, 1251-1259*, London 1987, s. 2-5, 48-51.

2 Reuven Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks. The Mamluk-Ilkhânid War, 1260-1281*, Cambridge 1996, s. 26-48; Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi, I, Kuruluş Devri*, Kayseri 1994, s. 80-92.

3 Osman G. Özgüdenli, *Turco-Iranica: Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2006, s. 165.

Abaka'nın kardeşi ve halefi Ahmed Teküder (1282-1284) İslâmiyet'i kabul etti. Ancak kısa süre sonra yeğeni Argun tarafından tahttan indirilerek öldürüldü. Argun Han (1284-1291), hükümdarlığının büyük han Kubilay Kağan (1260-1294) tarafından tasdik olunduğuna dair *yarlıg* (fermân)'ın ulaşmasının ardından, 14 Nisan 1286 tarihinde resmen tahta çıktı⁴. Argun zamanında İlhanlı ülkesinde rahatsızlık yaratan büyük sorunlardan hemen hemen hiçbiri çözülemedi. 23 Temmuz 1291 tarihinde tahta çıkan Argun'un kardeşi Geyhatu (1291-1295), devlet hazinesini cömert bir şekilde çevresindekilere dağıtmaya başladı. Devlet erkânı ve emirlerin bu konudaki uyarılarına kulak asmadı. Neticede birkaç yıl içerisinde devlet hazinesi tamamen boşaldı. Buna hazinenin kâğıt para (*çâv*) reformunun başarısızlıkla neticelenmesi de eklenince, muhalifler Şehzâde Baydu'nun etrafında birleştiler. Geyhatu, Anadolu'ya firar ettiyse de, yolda yakalanarak 1 Nisan 1295 tarihinde idam edildi⁵. Baydu, Geyhatu'nun hizmetinde bulunan pek çok emîri derhal katletti. Ardından da Hemedân şehri yakınlarında resmen İlhanlı tahtına oturdu⁶. Ancak Argun Han'ın oğlu Gazan'ın muhalefetiyle karşılaştı.

Baydu'yu bertaraf ederek İlhanlı tahtına çıkan Gazan Han (1295-1304), şehzadelğinde âni bir kararlar İslâmiyet'i kabul etmişti. Gazan'ın tahta çıkmasıyla birlikte İslâmiyet, İlhanlı devletinin resmî dini hâline geldi. Doğudaki büyük han Kubilay Kağan'ın 1294 yılındaki vefatının ardından, artık akrabalık derecesi oldukça zayıflayan amcazadeleriyle tâbiyet bağlarını tamamen koparan Gazan, bozkır ananelerinin yanında, İslâmî ve İrani esaslara dayanan bir devletin temellerini attı. Böylece başlangıçta doğuda bulunan büyük hana tâbi olarak teşekkül eden İlhanlı devleti, zamanla tamamen müstakil bir hâle geldi. Gazan özellikle vergi, mâliye ve para standartları alanlarında yeni düzenlemelere gitti. Bunu zirâi, hukukî, idarî ve sosyal düzenlemeler takip etti. Reformlar, İlhanlı mâliyesinde nisbi bir rahatlama yarattı⁷.

Dış siyasette dedeleri Hülâgü ve Abaka'nın izinden giden Gazan, Memlûklar ile savaşı devam ettirdi. Memlûklar'a karşı 1299 ve 1301 yıllarında düzenlediği iki askerî sefer başarıyla neticelendiyse de, 1303 yılında tertip ettiği üçüncü sefer İlhanlı ordusunun tam bir hezimetıyla sonuçlandı. Gazan yenilgiden yaklaşık bir yıl sonra, 17 Mayıs 1304 tarihinde vefat etti.

Gazan Han'dan sonra İlhanlı tahtına kardeşi Sultan Olcaytu (*Ölceytü*, 1304-1316) geçti. İlk iş olarak Gazan tarafından Tebrîz'de hapsedilen Memlûk elçilerini bir jest olarak Mısır'a gönderdi. Memlûk devletinden vuku bulan önemli ilticalar Olcaytu'yu 1313 yılında yeni bir Memlûk seferine sevk ettiyse de, bu sefer önemli bir netice vermedi. Gazan'ın sıra dışı yeteneklerinden hiçbirine sahip olmayan Olcaytu'nun en önemli başarısı, 1307 yılında dağlık ve ormanlık Gilân bölgesini

4 Reşîd-ü'd-dîn Fazlullâh, *Târîh-i Mubârek-i Gâzânî des Reşîd al-Dîn Fadlallâh Abî'l-Hair. Geschichte der Ilhâne Abâga bis Gaihâtü* (1265-1295), neşr. Karl Jahn, s' Gravenhage 1957, s. 66.

5 Vassâf, *Târîh-i Vassâf*, yay. Muhammed-i İsfahânî, Tahran 1338/1959, s. 279; Hamdullâh Mustevfî, *Târîh-i guzîde*, neşr. 'Abdu'l-Huseyn Nevâ'î, Tahran 1364/1985, s. 601. Geyhatu'nun hayatı ve faaliyetleri şu çalışmada incelenmiştir: Kansu Ekici, *İlhanlı Hükümdarı Geyhâtü ve Zamanı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2012.

6 Vassâf, *Târîh-i Vassâf*, s. 282-284.

7 Osman G. Özgüdenli, *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim. Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul 2009, s. 233-360.

ilk kez İlhanlı topraklarına katması oldu. Ancak ekonomik alanda Gazan tarafından kurulan para standartları korunamadı. Yine Gazan'ın vasiyetine rağmen, reformlar devam ettirilemedi⁸.

Olcaytu'nun 13 Aralık 1316 tarihindeki vefatının ardından tahta çocuk yaşta bulunan oğlu Ebû Sa'îd (1317-1335) çıktı⁹. İlhanlı devletinde güç bir kez daha Moğol emîrlerinin eline geçti. İlhanlı hanedanının son önemli hükümdarı olan Ebû Sa'îd, hükümdarlığının ilerleyen yıllarında Moğol emîrlerinin gücünü kırmayı başardıysa da, 1335 yılında yerine hiçbir erkek evlat bırakmadan genç yaşta vefat etti. İlhanlı devleti, Ebû Sa'îd'in vefatını müteakip ortaya çıkan taht mücadeleleri neticesinde tarihe karıştı. İlhanlı devletinin teşekkülünü ve gelişimini kısaca bu şekilde özetledikten sonra şimdi İlhanlı hükümdarlık telâkkisine geçebiliriz.

Tıpkı Moğol imparatorluğunda olduğu gibi, İlhanlı devletinde de hükümdarlık telâkkisi başlıca iki önemli temele dayanmaktaydı: “Tanrısallık” ve “cihanşumulluk” (universallik, evrensellik). Moğol imparatorluğunda hâkimiyetin kaynağı, tıpkı eski Türk devletlerinde olduğu gibi, “tanrısâl” idi. Moğollar, yeryüzünü yaratan tek bir Tanrı (*Tengri – Tenggeri*)'ya inanmaktaydılar¹⁰. Söz konusu Tanrı'yı sadece bir yaratıcı olarak değil, yeryüzündeki bütün hadiselerle doğrudan ilişkili, mutlak bir güç olarak tasavvur etmekte ve yeryüzünü yönetme hak ve yetkisinin, Tanrı tarafından Cengiz Han'a ve onun nesline verildiğine inanmaktaydılar¹¹. Bu durumun devrin kaynaklarına ve resmî vesikalara açık bir şekilde yansdığı görülmektedir¹². Cengiz Han muhtelif hitaplarında *Mengü Tengri-yin küçündür* (ebedî Tanrı'nın gücüyle) ifadesini kullanmaktaydı¹³. 1240 yılında kaleme alınan *Moğollar'ın Gizli Tarihi* isimli eserde, Cengiz Han'ın soyunun “Yüce Tanrı (*Tengri*)'nın takdiri ile yaratılmış bir bozkurt (*borte-çino*)” ile beyaz bir dişi geyiğe (*hoai maral*) dayandırılmış olması da kuşkusuz “tanrısâl” hâkimiyet telâkkisi ile ilişkilidir¹⁴. Aynı esere göre, Cengiz Han, Merkitler'i imha ettiği savaştan sonra halka şu şekilde hitap etmekteydi:

8 Osman G. Özgüdenli, “Olcaytu Han”, *DİA*, XXXIII, s. 345-347.

9 Hayatı ve faaliyetleri Hüseyin Peyrovi Milâni tarafından basılmamış bir doktora tezinde incelenmiştir: *Ebu Said Bahadır Han (1316-1335)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 1971.

10 “Görünen ve görünmeyen bir dünyayı yaratan bir Tanrı'nın varlığına, ayrıca bu dünyadaki her şeyin onun adaletiyle yerini bulacağına inanırlar” (Johann de Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme, 1245-1247*, Türkçe terc. Ergin Ayan, Trabzon 2000, s. 35). “Biz Moğollar, bizi yaşatan ve öldüren tek bir Tanrı'ya inanır ve bütün kalbimizle ona yöneliriz” (Wilhelm von Rubruk, *Moğollar'ın Büyük Hanına Seyahat, 1253-1255*, Türkçe terc. Ergin Ayan, İstanbul 2001, s. 121). “Allâh'ın ismi dillerinden düşmezdi” (Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, haz. Gürsoy Solmaz, Ankara 2009, s. 44). Daha bk. Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Türkçe terc. Aykut Kazancıgil, İstanbul 1994, s. 93.

11 Rubruk, *Moğollar'ın Büyük Hanına Seyahat, 1253-1255*, s. 127; Simon de Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu, 1245-1248*, Türkçe terc. Erendiz Özbayoğlu, Antalya 2006, s. 91.

12 *Moğollar'ın Gizli Tarihi*'ne göre, Teb-tenggeri, Temuçin (Cengiz Han)'e “Mengü Tengri bana emrini bildirirken, bazen devleti Temuçin idare etsin diyor...” demektedir (*Manghol-un Niuça Tobçaân (Yüan-Ch'ao Pi-Shi)*, *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, Türkçe terc. Ahmed Temir, Ankara 1986, s. 163).

13 *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, s. 135-136. *Mengü Tengri-yin küçündür* (ebedî Tanrı'nın gücüyle) ifadesi için bk. J.-P. Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s. 94-97.

14 *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, s. 3. Müverrih Kiragos'un şu kaydı da dikkate değerdir: “Dünyayı paylaştıklarını; semanın Allâh'a, arzın hakanlarının hissesine düştüğünü her vesile ile tekrar ederlerdi. Bunu ispat için şöyle iddia ediyorlardı: Hâlihazırdaki hükümdarlarının babası Cengiz Han, bir âdemin zürriyetinden gelmedi. Fakat görülmeyen yerlerden vürud eden bir nur validesinin hanesi çatısından girip ona şöyle hitap etti: Gebe kal! Bir oğlan olacak, bu oğlan

“Gök ve yerin yardımıyla kuvvetim arttı,
Güçlü Tanrı'dan nam aldım”¹⁵.

Yine *Moğollar'ın Gizli Tarihi*'ne göre, Cengiz Han, “Mengü Tengri'nin verdiği güçle” bütün ulusu kendi idaresi altında birleştirdiğini söylemekteydi¹⁶.

Cengiz Han'ın oğlu ve halefi Ögedey Han, 1236 yılında Türkiye Selçuklu hükümdarı Sultan ‘Alâ’ud-dîn Keykubâd’a gönderdiği *yarlıg* (mektup)’ta “Yüce Tanrı bizi büyük kılmış ve aziz yapmıştır” demektedir¹⁷. Cengiz Han'ın torunu Güyük Han tarafından 1246 yılında Papa IV. Innocentio'ya gönderilen ve bugün Vatikan Gizli Arşivi'nde¹⁸ muhafaza edilmekte olan Farsça mektubun girişinde, Türkçe olarak *Mengü Tengri-yin küçündür; kür, ulug ulus-nıng dalay Güyük Han yarlıgımız* (ebedî Tanrı'nın gücüyle; güçlü, yüce, halkın okyanus gibi hükümdarı Güyük Han'ın fermânıdır) ibaresine yer verilmişti¹⁹. Güyük Han'ın mektubun sonunda “fermâna uymazsanız ne olacağını biz bilmeyiz, Tanrı bilir!” ifadesinin yer almış olması da “tanrısal” hâkimiyet anlayışını ortaya koyması açısından ayrıca dikkate değerdir²⁰. *Mengü Tengri-yin küçündür* (ebedî Tanrı'nın gücüyle) ibaresi, büyük hanların yanı sıra, Altın Ordu ve İlhanlı hükümdarları tarafından *yarlıg*²¹ ve *payzalarda*²² da sık sık kullanılmıştır. Möngke tarafından 1254 yılında Fransa kralı IX. Louis'e gönderilen mektupta; “... Bu ebedî Tanrı'nın buyruğudur... Bunun için size, rahibinizin yazdığı ebedî Tanrı'nın buyruğunu gönderdik. Bizim sizinle anlaşmamız Tanrı'nın dileğidir. Sizler onu duyduğunuz ve inandığınız ve bize itaat etmeyi istediğiniz takdirde, bize elçi gönderiniz. O zaman sizin bizimle savaş mı yoksa barış mı yapmak istediğinizi kuşkusuz anlamış olacağız...” denilmektedir²³.

“Tanrısal” hâkimiyet telâkkisininin Moğol imparatorluğunun bir parçası olarak ortaya çıkan İlhanlı devletinde de devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim İlhanlı devri resmî vesikalarında, “tanrısal” hâkimiyete sık sık atıf yapıldığı görülmektedir. Hülâgü Han tarafından 10 Nisan

dünyaya hâkim olacak!” (Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, s. 44). Benzer bir rivayet için bk. Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, Türkçe terc. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1954, s. 3.

15 *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, s. 51.

16 *Age*, s. 136.

17 İbn Bibî, el-Evâmîrül-'Alâ'iyye fî'l-umûri'l-'Alâ'iyye, Tıpkıbasım Adnan Sadık Erzi, Ankara 1956, s. 454; Türkçe terc. Mürsel Öztürk, el-Evâmîrül-'Alâ'iyye fî'l-umûri'l-'Alâ'iyye [Selçuk-name], I, Ankara 1996, s. 450.

18 Envanter A. A. Arm., I-XVIII, 1802 (2). Mektubun renkli bir yayını için bk. *Cengiz Han ve Mirasçıları*, s. 305, nr. 249.

19 Bk. Louis Ligeti, *Monuments préclassiques, I, XIIIe et XIVe siècles*, II, Budapest 1972, s. 20; 'Alâ'ud-dîn Âzerî, “Revâbit-i İlhânân-i Mogûl bâ derbâr-i Vâtikân”, *Berresihâ-yi Târihi*, IV/4, (1348/1968), s. 280; *Cengiz Han ve Mirasçıları. Büyük Moğol İmparatorluğu*, İstanbul 2006, s. 305, nr. 249.

20 *Cengiz Han ve Mirasçıları*, s. 305, nr. 249. Krş. Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu, 1245-1248*, s. 90; Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme, 1245-1247*, s. 21-22.

21 Bk. L. Ligeti, *Monuments préclassiques, I, XIIIe et XIVe siècles*, s. 20; A. Âzerî, “Revâbit-i İlhânân-i Mogûl bâ derbâr-i Vâtikân”, s. 280; Antoine Mostaert – Francis Woodman Cleaves, *Les lettres de 1289 et 1305 des ilkhanş Aryun et Ôljeitü à Philippe le Bel*, Cambridge 1962, s. 18-19; M. A. Seyfeddini, *Moneti İlkhanov, XIV veka*, Baku 1968, s. 108.

22 Meng-Ta Pei Lu, “Moğol Tatarlarının Umumi Tarihi”, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları*, Türkçe terc. Ankhbayar Danuu, yay. haz. Mustafa Uyar, İstanbul 2012, s. 79; Hei Ta Shi Lu, “Kara Tatarlar'a Dair Muhtasar”, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları*, s. 131; Hasan Ortekin, “Basma'ya ve Baysa'ya Dair”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, II, (1939), s. 70-71.

23 Rubruk, *Moğollar'ın Büyük Hanına Seyahat, 1253-1255*, s. 127-128.

1262 tarihinde Fransa kralı IX. Louis'ye gönderilen mektupta, *Mengü Tengri-yin küçündür* (ebedî Tanrı'nın gücüyle) ifadesinin kısaltılmış şekli olan *Mengü-tengri* (ebedî Tanrı) ibaresi kullanılmıştı²⁴. Yine aynı ibarenin, Argun Han tarafından 1289 yılında Fransa kralı Philippe le Bel (1285-1314) ve 1290 yılında Papa IV. Nicolaus (1288-1292)'a²⁵ ve Gazan Han tarafından 1299 ve 1300 yıllarında Venedik Cumhuriyeti²⁶ ve 1302 yılında Papa VIII. Bonifacius (1294-1303)'a gönderilen²⁷ mektuplarda da kullanıldığı görülmektedir.

Büyük Moğol hanları için olduğu kadar İlhanlı hükümdarları için de hususî bir anlam ifade eden *Mengü Tengri-yin küçündür* ibaresinin, Gazan Han devrinde İslâmiyet'in kabul edilmesinden sonra dahi, *Tengri-yin küçündür* (Tanrı'nın gücüyle) şeklinde, Uygur harfleri ile sikkeler üzerinde yaygın bir şekilde kullanıldığı görülmektedir²⁸. Öyle ki bu dönemde Anadolu'nun uç noktasında bulunan Bergulu (Uluborlu) gibi İlhanlı devlet merkezinin çok uzağında kalan darphanelerde basılan sikkelerde dahi, Uygur harfleriyle yazılan *Tengri-yin küçündür* ibaresine rastlamak mümkündür²⁹.

İlhanlı hükümdarları, tıpkı büyük Moğol hanları gibi, hâkimiyetin kaynağının bizzat “Tanrı” (*Tengri*) olduğuna inanmaktaydılar. Hülâgü Han, Memlûk hükümdarı Sultan Baybars (1260-1277)'a gönderdiği mektupta şöyle demekteydi: “... malûmdur ki, biz Tanrı'nın ordusuyuz. Tanrı bizi kendi öfkesinden yaratmış ve gazabını çekmiş kavimlerin üzerine bizi musallat etmiştir... Bilmekteyiz ki, siz bozguncusunuz ve kötü işler yapıyorsunuz. Onun için Tanrı bizi sizin üzerinize göndermiştir”³⁰.

- 24 Paul Meyvaert, “An Unknown Letter of Hulagu Il-khan of Persia to King Louis IX of France”, *Viator*, 11, (1980), s. 253, n. 9; Jean Richard, *La papauté et les missions d'Orient au Moyen Age (XIIIe-XVe siècles)*, Rome 1977, s. 176. Başka örnekler için bk. L. Ligeti, *Monuments préclassiques, I, XIIIe et XIVe siècles*, s. 284, 245, 256, 286-287; Aynı müellif, *Monuments préclassiques, I, XIIIe et XIVe siècles, Deuxième partie, II*, Budapest 1972, s. 326, 345; A. P. Grigoriyev, *Mongolskaya diplomatika XIII-XV vv. (Çingizidskiye jalovanniye gramoti)*, Leningrad 1978, s. 25-26, 30-32.
- 25 L. Ligeti, *Monuments préclassiques, I, XIIIe et XIVe siècles*, s. 20, 245-249; 'A. Âzeri, “Revâbit-i İlhânân-i Mogül bâ derbâr-i Vâtikân”, s. 280; Erich Haenisch, “Zu den Briefen der mongolischen Il-Khane Argun und Öljeitü an den König Philipp den Schönen von Frankreich (1289 u. 1305)”, *Oriens*, II, (1949), s. 216-235; A. Mostaert – F. W. Cleaves, *Les lettres de 1289 et 1305 des ilkhans Aryun et Öljeitü à Philippe le Bel*, s. 17-19; A. Mostaert – F. W. Cleaves, “Trois documents mongols des Archives Secrètes Vaticanes”, *HJAS*, XV/3-4, (1952), s. 450-452.
- 26 Maria Pia Pedani, “Exemplum Litterarum Tartarorum’: Ghâzân Khan and Venice at the Turn of the XIIIth Century”, *Quaderni di Studi Arabi*, 5-6, 1987-1988, Atti del XIII Congresso Dell'unione Européenne d'Arabisants et d'Islamisants (Venezia 29 settembre – 4 ottobre 1986), (1988), s. 612. Krş. Bertold Spuler, *Die Mongolen in Iran. Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit 1220-1350*, Leiden 1985, s. 140, 222.
- 27 L. Ligeti, *Monuments préclassiques, I, XIIIe et XIVe siècles*, s. 251; A. Mostaert – F. W. Cleaves, “Trois documents mongols des Archives Secrètes Vaticanes”, s. 471.
- 28 Gazan'ın reform sonrası sikkeleri üzerinde en çok kullanılan ibarelerden biridir (bk. M. A. Seyfeddini, *Moneti İlkhano, XIV veka*, s. 108; St. Lane-Poole, *The Coins of Mongols in the British Museum*, VI, London 1881, s. 34-37; Ömer Diler, *İlhanlar. İran Moğollarının Sikkeleri*, yayına hazırlayan Emine Nur Diler – Garo Kürkman – Johann-Christoph Hinrichs, İstanbul 2006, s. 348-356; Edgar Blochet, *Introduction à l'histoire des Mongols de Fadl Allah Rashid ed-Din*, Leiden 1910, s. 232; W. Barthold, “Gâzân”, *IA*, IV, s. 729; W. Barthold – [J. A. Boyle], “Ghâzân”, *El²*, II, s. 1043).
- 29 Bk. Sait Kofçoğlu, *Hamidoğulları Beyliği*, Ankara 2006, s. 142; Aynı müellif, “Hamid Oğulları Beyliği Döneminde İlhanlı Hükümdarları Adına Kestirilmiş Orijinal Birkaç Sikke”, *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, İstanbul 1995, s. 355.
- 30 Aksarâyî, *Musâmeretu'l-ahbâr ve musâyeretu'l-ahyâr*, neşr. Osman Turan, Ankara 1944, s. 55-57; Türkçe terc. Mürsel

İlhanlı devri resmî tarihçisi Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, Gazan Han'a ait şu ifadeyi eserine aynen kaydetmiştir: “Yüce Allâh, işlerini düzenlemem ve adalet ve eşitliği sağlamam için, bana hükümdarlık verip halkın üzerine tayin etmiştir”³¹. Gazan, hülâsası İlhanlı devri tarihçisi Vassâf tarafından kaydedilen 701/1301-1302 tarihli bir fermânında (*yarlıg*), “Tanrı (*Hodâvend*) bizi seçerek inayetine mazhar kıldığı, yüce ata ve ecdadımızın makamını bize bahsettiği ve bize karşı koyanları mahvettiği için ...” demektedir³². Yine Gazan tarafından 12 Nisan 1302 tarihinde Papa VIII. Bonifacius'a gönderilen ve bugün Vatikan Gizli Arşivi'nde³³ muhafaza edilmekte olan Moğolca mektupta “Tanrı'ya yemin ederiz ki, tek hedefimiz Memlûklar'dır” denilmesi de, İlhanlı hükümdarlarının “tanrısal” hâkimiyet telâkkisini açık bir şekilde ortaya koyması açısından dikkate değerdir³⁴.

Reşîdu'd-dîn Fazlullâh'ın bir kaydına göre, Gazan Han 1299 yılındaki Suriye seferi esnasında, Şâm halkına, Memlûk sultanı el-Melik en-Nâsir'in, kendisi gibi hükümdar soyundan gelmediği için, hâkimiyetinin de meşrû sayılmayacağını bildirmişti³⁵. Gazan'ın bu iddiasının arkasında, kuşkusuz yeryüzünü yönetme hak ve yetkisinin Tanrı tarafından “Cengiz Han'a ve onun soyuna” verildiği telâkkisi yatmaktaydı.

Gazan'ın halefi Sultan Olcaytu tarafından 1305 yılında Fransa kralı Philippe le Bel (1285-1314)'e gönderilen ve bugün Paris Bibliothèque Nationale'de³⁶ muhafaza edilmekte olan Moğolca mektupta; “bizimle ve sizinle ittifak etmeyenlerin kaderlerini ve ebedî Tanrı'nın gücüyle bunlara karşı birleşmeyi, ebedî Tanrı'ya bırakıyoruz” denilmekteydi³⁷. Bütün bu örnekler, Büyük Moğol İmparatorluğu'nda olduğu gibi, İlhanlılar'da da hâkimiyetin “tanrısal” kaynağını açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Moğol hükümranlık telâkkisinin ikinci özelliği “cihanşumulluk”, yani “universallik” (evrensellik) idi. Moğollar, Moğol hanını, sadece Moğol devletinin ve ülkesinin değil, aynı zamanda bütün yeryüzünün hükümdarı olarak telâkki etmekteydiler³⁸. Bu durum, Moğollar tarafından komşu ülkelere gönderilen mektuplarda açık bir şekilde ortaya konulduğu gibi, Moğol hükümdarlarını

Öztürk, *Musâmeretü'l-ahbâr ve musâyeretü'l-ahyâr*, Ankara 2000, s. 41-42.

31 Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Târih-i mubârek-i Gâzânî*, neşr. Karl Jahn, *Geschichte Gâzân-Hân's aus dem Târih-i Mubârek-i Gâzânî des Reşîd al-Dîn Fadlullâh b. 'Imâd al-Daula Abû'l-Hair*, London 1940, s. 198.

32 Bk. Vassâf, *Târih-i Vassâf*, s. 389-390.

33 Envanter A. A. Arm., I-XVIII, 1801 (3). Mektubun renkli bir yayını için bk. *Cengiz Han ve Mirasçıları*, s. 381, nr. 312.

34 A. Mostaert – F. W. Cleaves, “Trois documents mongols des Archives Secrètes Vaticanes”, s. 470-471; Louis Ligeti, *Monuments préclassiques, I, XIIIe et XIVe siècles*, s. 250-251; *Cengiz Han ve Mirasçıları*, s. 381, nr. 312.

35 Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Târih-i mubârek-i Gâzânî*, s. 128.

36 Envanter A. A. Arm., I-XVIII, 1801 (3). Renkli fotoğrafı için bk. *Cengiz Han ve Mirasçıları*, s. 382, nr. 313.

37 *Cengiz Han ve Mirasçıları*, s. 382, nr. 313; E. Haenisch, “Zu den Briefen der mongolischen Il-Khane Argun und Ölgeitü an den König Philipp den Schönen von Frankreich (1289 u. 1305)”, s. 229-230; A. Mostaert – F. W. Cleaves, *Les lettres de 1289 et 1305 des Ilkhans Argun et Ölgeitü à Philippe le Bel*, s. 55-57.

38 Letto Carpinî, Cengiz Han'ın yasaları arasında “dünyaya hâkim olup, hâkimiyetlerine girmeyen uluslarla barış yapmamalarını” zikretmektedir (*Moğol Tarihi ve Seyahatnâme, 1245-1247*, s. 65). “Dünyayı paylaştıklarını; semanın Allâh'a, arzın hakanlarının hissesine düştüğünü her vesile ile tekrar ederlerdi” (Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, s. 44). Daha bk. Rubruk, *Moğollar'ın Büyük Hanına Seyahat, 1253-1255*, s. 127; Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu, 1245-1248*, s. 90-91.

ziyaret eden seyyahların kayıtlarıyla da sabittir. Ögedey Han, 1236 yılında Sultan ‘Alâ’u’d-dîn Keykubâd’a gönderdiği mektup (*yarlıg*)’ta “Yüce Tanrı ‘yeryüzünü’ bizim soyumuza vermiştir” diyerek ondan *il* olmasını, yani kendisine tâbi olmasını istemişti³⁹. Güyük Han tarafından 1246 yılında Papa IV. Innocent’ya gönderilen Farsça mektubun üzerindeki *al-tamgada* da “*Mengü Tengri-yin küçündür*” (ebedî Tanrı’nın gücüyle) ibaresinden hemen sonra, Moğolca olarak “Büyük Moğol Ulusu’nun ve dünya hâkiminin buyruğudur” ifadesi yer almaktaydı⁴⁰. Yine aynı mektupta “Güneşin doğduğu ve battığı yer arasındaki bütün toprakları Tanrı bize bağışlamıştır” denildikten sonra, “Eğer toprağınız, suyunuz ve mülkünüz üstünde oturmak istiyorsanız, gerekir ki sen, bizzat Papa, şahsen bize gelesin ve tüm yeryüzünü tutan ona [Han’a] yaklaşasın” ifadesine yer verilmişti⁴¹. Möngke Han tarafından 1254 yılında Fransa kralı IX. Louis’ye gönderilen mektupta “Ebedî Tanrı tarafından, gökte sadece ebedî bir Tanrı’nın ve yerde de sadece bir hükümdarın; yani Cengiz Han’ın, Tanrı’nın oğlu Timuçin’in, bulunduğu buyrulmuştur... Eğer, ebedî Tanrı’nın kudretiyle, dünya güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar neşe ve barış içinde olacaksa, işte bizim yapmak istediğimiz şey gerçekleşmiş olacaktır...” denilmiştir⁴².

İlhanlı hükümdarlarının da, tıpkı Orta Asya’daki büyük Moğol hanları gibi, “cihanşumul” (universal) bir hâkimiyet iddiasında buldukları görülmektedir. Buna göre, İlhanlı hükümdarının hâkimiyeti sadece İlhanlı ülkesini değil, bütün yeryüzünü kapsamakta idi. Hülâgü Han tarafından Memlûk hükümdarı Sultan Baybars’a gönderilen mektupta “... biz yeryüzü padişahlarıyız. Doğudan batıya kadar mülklerin sahipleriyiz”⁴³ denilmektedir.

İlhanlı hükümdarlarının, özellikle 1295 yılında doğudaki büyük hanlardan koptuktan sonra, “cihanşumul” hâkimiyet iddialarını daha güçlü bir şekilde ifade ettikleri görülmektedir. Nitekim Gazan Han döneminden itibaren muhtelif kitabe, sikke ve yazılı kaynaklarda kullanılan; *pâdişâh-i cihân*⁴⁴, *pâdişâh-i ‘âlem*⁴⁵, *sultân-i cihân*⁴⁶, *şâh-i cihân*⁴⁷, *şâh-i giti-penâh*⁴⁸, *pâdişâh-i rûy-i zemîn*⁴⁹,

39 İbn Bibî, *el-Evâmîr*’ü-’Alâ’iyye fî’l-umûri’l-’Alâ’iyye, s. 454; Türkçe terc., I, s. 450.

40 Bk. L. Ligeti, *Monuments préclassiques, I, XIIIe et XIVe siècles*, s. 20; A. Mostaert – F. W. Cleaves, “Trois documents mongols des Archives Secrètes Vaticanes”, s. 485; *Cengiz Han ve Mirasçıları*, s. 305, nr. 249.

41 Saint Quentin, *Bir Keşif’in Anılarında Tatarlar ve Anadolu, 1245-1248*, s. 90. Krş. Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme, 1245-1247*, s. 21-22.

42 Rubruk, *Moğollar’ın Büyük Hanma Seyahat, 1253-1255*, s. 127-128.

43 Aksarâyî, *Musâmeretu’l-ahbâr ve musâyeretu’l-ahyâr*, s. 57; Türkçe terc., s. 42.

44 *Ak Akçe. Moğol ve İlhanlı Sikkeleri (Yapı Kredi Koleksiyonları)*, haz. Tunçay Aykut – Şennur Aydın, İstanbul 1992, s. 73; Cemâl Turâbî-Tabâtabâ’î, *Târih-i Tebrîz be-rivâyet-i sikkehâ ve zemâ’im*, Tebrîz 1384/2005, s. 29, 30.

45 Cemâl Turâbî-Tabâtabâ’î, “Sikkehâ-yi mutenevvi’ ez-Abâkâân”, *Berresihâ-yi Târihi*, IX/6, (1353/1974), s. 183; Michael Weiers, “Münzaufschriften auf Münzen Mongolischer Il-Khane aus dem Iran, *Part One*”, *The Canada Mongolia Review*, IV/1, (1978), s. 49; Mehâb Dervîş Lutfi, “Elkâbu ‘ale’l-meskûkâti’l-İlhâniyye”, *Sumer*, XXI/1-2, (1965), s. 159.

46 Benâketî, *Târih-i Benâketî (Ravzat üli’l-elbâb fî ma’rifeti’l-tevârih ve’l-ensâb)*, neşr. Ca’fer Şî’âr, Tahran 1348/1969, s. 368.

47 Ö. Diler, *İlhanlar*, s. 343; Cemâl Turâbî-Tabâtabâ’î, *Sikkehâ-yi İslâmî-yi dovre-yi İlhâni ve Gurgâni*, Tebrîz 1347/1968, s. 17; Judith Kolbas, *The Mongols in Iran. Chingiz Khan to Uljaytu 1220-1309*, London-New York 2006, s. 298; Humâm-i Tebrîzî, *Divân*, neşr. Reşid ‘Ayûzî, Tebrîz 1351/1972, s. 35, 37.

48 Reşidu’d-dîn Fazlullâh, *Câmi’u’t-tevârih*, neşr. Muhammed Rûşen – Mustafa Müsevî, I, Tahran 1373/1994, s. 31.

49 Muhammed b. Muhammed Zengi-yi Buhârî, *Bustânü’l-ukûl fî tercumâni’l-menkûl*, neşr. Muhammed Taki

*pâdişâh-i reb'-i meskûn*⁵⁰, *es-sultânûş-şark ve'l-garb*⁵¹ ve *ilhân-i bilâd-i benî âdem*⁵² gibi güçlü unvanlar, İlhanlı hükümdarlarının “cihanşumul” hâkimiyet iddialarının en açık göstergesidir.

“Cihanşumul” hâkimiyet telâkkisinin devrin edebî eserlerine de yansıdığı görülmektedir. İlhanlı devri müellifi Gülşehrî, Gazan Han'a *pâdişâh-i heft-iklîm*, yani “yedi iklim hükümdarı” şeklinde hitap etmiştir⁵³. Yine İlhanlı devri şairi Humâm-i Tebrizî'nin bir medhiyesinde Gazan'a *pâdişâh-i heft-kişver* ve *şâh-i heft-kişver*, yani “yedi ülke hükümdarı” şeklinde hitap etmiş olması da, kuşkusuz aynı telâkkinin bir başka yansıması olarak değerlendirilmelidir⁵⁴. Klasik Moğol hâkimiyet anlayışının devamı olan bu telâkki, aynı zamanda eski Türk hükümlanlık anlayışı ile de pek çok müşterek noktaya sahip idi⁵⁵.

İlhanlı hükümlanlık telâkkisinin Yakındoğu coğrafyasında başlıca iki kaynaktan beslendiği görülmektedir. Bu kaynaklardan ilki eski Moğol âdet ve gelenekleri ve bu geleneklerin düzenlenmiş şekli olan “Cengiz Yasası”⁵⁶, ikincisi ise Moğollar'ın İran'a gelmelerinden sonra yavaş yavaş tesirine girdikleri Yakındoğu'nun kadim idarî gelenekleri idi. Bu iki farklı telâkkinin de İlhanlı hükümdarları üzerinde zaman zaman tesirli olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Gazan Han, bir yandan Memlûk seferine çıkmadan önce, savaşın zarurî olduğuna dair din adamları ve âlimlerden “fetvâ” alma ihtiyacı hissederken⁵⁷, diğer yandan Memlûk hezimetinden sonra,

Dânişpejûh – İrec Afşâr, Tahran 1374/1996, s. 30.

50 Kâdî Ahmed-i Nekidî, *el-Veledü'ş-şefik ve'l-hâfidü'l-halîk*, neşr. ve Türkçe terc. Ali Ertuğrul, *Nigdeli Kadî Ahmed'in el-Veledü'ş-şefik ve'l-hâfidü'l-halîk'i (Anadolu Selçuklularına Dair Bir Kaynak)*, II, (Farsça Metin), Ankara 2015, s. 5.

51 Mehmet Çayırdağ, “Niksar-Tokat-Gümenek ve Kayseri-Palasta Üç Kitabe”, *Belleten*, LVII/218, (1993), s. 85.

52 M. Çayırdağ, “Niksar-Tokat-Gümenek ve Kayseri-Palasta Üç Kitabe”, s. 89 (fotoğraf).

53 *Felek-nâme*, Türkçe terc. Saadettin Kocatürk, *Gülşehrî ve Felek-nâme*, Ankara 1982, s. 128 (23b). Kezâ Reşidü'd-dîn'in “Pâdişâh-i İslâm, fermân-fermâ-yi heft iklim” şeklindeki hitap tarzı için bk. I. P. Petrushevsky, “Rashîd al-Dîn's Conception of the State”, *CAJ*, XIV/1-3, (1970), s. 153.

54 *Divân*, s. 37, 38.

55 “Cihanşumul” hükümlanlık anlayışı için bk. Osman Turan, “The Idea of World Domination among the Medieval Turks”, *Studia Islamica*, 4, (1955), s. 77-90; Peter Zieme, *Religion und Gesellschaft im Uigurischen Königreich von Qoço. Kolophone und Stifter des alttürkischen buddhistischen Schrifttums aus Zentralasien*, Opladen 1992, s. 77-78; S. G. Kljaštornyj – T. I. Sultanov, *Staaten und Völker in den Steppen Eurasiens. Altertum und Mittelalter*, Almanca terc. Reinhold Schletzer, Berlin 2006, s. 215-216; T. T. Allsen, *Mongol Imperialism*, s. 42; Peter B. Golden, “Imperial Ideology and the Sources of Political Unity amongst the Pre-Cinggisid Nomads of Western Eurasia”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 2, (1982), s. 37-76; Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, İstanbul 2016, s. 31-38. Herbert Franke, cihanşumul hâkimiyet anlayışının menşei için Çin'e dayandırmaktadır (*From Tribal Chieftain to Universal Emperor and God: The Legitimation of the Yüan Dynasty*, München 1978, s. 18-19).

56 Cengiz Han, umumiyyetle eski töre ve geleneklerden istifade ederek idarî, hukukî ve askerî yapıyı tanzim eden yasalar (*yasa, yasak*) koymuştu (*Moğollar'ın Gizli Tarihi*, s. 136). Otuz üç defter halinde tanzim edilen bu yasalar devlet hazinesinde saklanmaktaydı. Cengiz Yasası'nın, Moğol imparatorluğunda olduğu gibi İlhanlılar'da da titiz bir şekilde uygulandığı görülmektedir. Cengiz Yasası için bk. George Vernadsky, “Cengiz Han Yasası”, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, I, (1944), s. 118; C. Alinge, *Moğol Kanunları*, Türkçe terc. Coşkun Üçok, Ankara 1967; David O. Morgan, “The Great Yasa of Chingiz Khan and Mongol Law in the Ilkhanate”, *BSOAS*, 49/1, (1986), s. 163-176; Mahmud Arslan, *Step İmparatorluklarında Sosyal ve Siyasî Yapı*, İstanbul 1984, s. 84-91; Paul Ratchnevsky, *Çinggis-Khan. Sein Leben und Wirken*, Wiesbaden 1983, s. 164-172; S. G. Kljaštornyj – T. I. Sultanov, *Staaten und Völker in den Steppen Eurasiens*, s. 207-211, 213; B. Spuler, *Die Mongolen*, s. 310, n. 3; David O. Morgan, “The “Great Yasa of Chinggis Khan” Revisited”, *Mongols, Turks, and Others. Eurasian Nomads and the Sedentary World*, ed. Reuven Amitai-Michal Biran, Leiden-Boston 2005, s. 291-308.

57 Vassâf, *Târih-i Vassâf*, s. 373; Reşidü'd-din Fazlullâh, *Târih-i mubârek-i Gâzânî*, s. 125.

yenilgide rolü bulunan İlhanlı emîrlerinin “Cengiz Yasası”na (*yasa-nâme*) göre yargılanarak cezalandırılmalarına bizzat nezaret etmişti⁵⁸. Bundan da anlaşılacağı üzere, İlhanlı devletinde İslâmiyet’in kabulünden sonra, bilhassa devlet işleri ve askerî alanda eski Moğol gelenekleri ve “Cengiz Yasası” tatbik edilmeye devam edilirken, aynı zamanda İslâm dininin fikhî kaidelerine de mümkün olduğu kadar riâyet edilmekteydi.

Bununla birlikte İlhanlı devletinde, İslâm dini ve Yakındoğu idarî geleneklerinin tesirinin giderek arttığı görülmektedir⁵⁹. Nitekim İslâmiyet’in resmen kabulünden sonra İlhanlı hükümdarları için kullanılan unvan ve lâkablardaki hızlı değişim bunun en açık göstergesidir. Gazan Han’ın adının, devrin resmî tarihçisi Vezîr Reşîdu’d-dîn Fazlullâh tarafından başta *Câmi ‘u’t-tevârih* olmak üzere muhtelif eserlerde daima *pâdişâh-i islâm*, yani “İslâm padişahı” unvanı ile birlikte zikredilmiş olması dikkate değerdir⁶⁰. İlhanlılar’dan önce İslâm dünyasının önemli bir kısmına hâkim olan Selçuklu hükümdarlarının zaman zaman *sultân-i islâm* unvanını kullandıkları bilinmektedir⁶¹. *Sultân*⁶² unvanını nadiren kullanan Gazan’ın⁶³, kendisi için umumiyetle *pâdişâh*⁶⁴ unvanını tercih ettiği anlaşılmaktadır⁶⁵. Yine Gazan’ın 1304⁶⁶ ve Olcaytu’nun 1305⁶⁷

58 Reşîdu’d-dîn Fazlullâh, *Târih-i mübârek-i Gâzânî*, s. 150; Vassâf, *Târih-i Vassâf*, s. 414.

59 Charles Melville, “History and Myth: the Persianisation of Ghazan Khan”, *Irano-Turkic Cultural Contacts in the 11th-17th Centuries*, ed. Éva M. Jeremiás, Pilisesaba [2002] 2003, s. 143-144. Bilhassa Gazan’ın veziri Reşîdu’d-dîn Fazlullâh’ta eski Yakındoğu devlet geleneklerinin güçlü izlerini bulabilmek mümkündür (I. P. Petruşevskiy, “Rashid al-Din’s Conception of the State”, s. 151-152).

60 Reşîdu’d-dîn Fazlullâh, *Târih-i mübârek-i Gâzânî*, s. 100, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 110 vd.; Vassâf, *Târih-i Vassâf*, s. 383; Reşîdu’d-dîn Fazlullâh, *Vakf-nâme-yi Rab’-i Reşîdî*, neşr. Muctebâ Mînovî – İrec Afşâr, Tahran 2536/1977, s. 242; Reşîdu’d-dîn Fazlullâh, *Tevzihât-i Reşîdî*, neşr. Hâşim Recebzâde, I, Tahran 1394/2015, s. 86. Daha bk. Charles Melville, “Pâdişâh-i İslâm: The Conversion of Sultân Mahmûd Ghâzân Khân”, *Pembroke Papers, I, Persian and Islamic Studies In Honour of P. W. Avery*, ed. Charles Melville, Cambridge 1990, s. 159-177; *Pâdişâh-i İslâm* unvanı Gazan Han’dan sonra Sultan Olcaytu için de kaynaklarda yaygın olarak kullanılmıştır (Reşîdu’d-dîn Fazlullâh, *Es’ile ve ecvibe*, neşr. Rizâ Şa’bânî, II, İslâmâbâd 1371/1993, s. 23, 25, 249; Reşîdu’d-dîn Fazlullâh, *Letâ’ifu’l-hakâ’ik*, neşr. Hâşim Recebzâde, I, Tahran 1394/2015, s. 3, 5, 7, 95, 100, 166; II, s. 884; Reşîdu’d-dîn Fazlullâh, *Beyânu’l-hakâ’ik*, neşr. Hâşim Recebzâde, Tahran 1386/2008, s. 40, 62, 67-69, 83, 94-95; Vassâf, *Târih-i Vassâf*, s. 383; Reşîdu’d-dîn Fazlullâh, *Vakf-nâme-yi Rab’-i Reşîdî*, s. 242-243). Birgit Hoffmann, bu unvandan hareketle “dünya hâkimiyetinin Gazan için sadece *Dâru’l-İslâm* üzerinde hükümlanlık” olduğunu kabul etmektedir (“Iran unter mongolischer Herrschaft: Die Ilchane”, *Die Mongolen in Asien und Europa*, ed. Stephan Conermann – Jan Kusber, Frankfurt am Main 1997, s. 117). Kanaatimizce böyle bir yorum, Gazan’ın hâkimiyet anlayışını çok sathî değerlendirmek demektir.

61 W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, yay. Kâzım Yaşar Koprıman – A. İsmail Aka, Ankara 1975, s. 143.

62 O. G. Özgüdenli, “Sultan”, *DİA*, XXXVII, (2009), s. 496-498.

63 *Gâzân Sultân Mahmûd*, bk. Reşîdu’d-dîn Fazlullâh, *Letâ’ifu’l-hakâ’ik*, I, s. 352.

64 Avestâda *patihşâyathiya*, Pehlevce *pâtaşsa*. Bk. H. İnalçık, “Pâdişah”, *İA*, IX, s. 491; Aynı müellif, “Pâdişah”, *DİA*, XXXIV, s. 140-143.

65 Reşîdu’d-dîn Fazlullâh, *Sevânihu’l-efkâr-i Reşîdî*, neşr. Muhammed Takî Dânişpejûh, Tahran 1358/1979, s. 29, 51, 122; Reşîdu’d-dîn Fazlullâh, *Mebâhis-i sultâniyye*, neşr. Hâşim Recebzâde, Tahran 1394/2015, s. 60-63, 66, 67; Reşîdu’d-dîn Fazlullâh, *Letâ’ifu’l-hakâ’ik*, I, s. 32-33, 345, 353; Reşîdu’d-dîn Fazlullâh, *Tevzihât-i Reşîdî*, I, s. 86; Vassâf, *Târih-i Vassâf*, s. 383; Reşîdu’d-dîn Fazlullâh, *Vakf-nâme-yi Rab’-i Reşîdî*, s. 205, 235.

66 ‘Abdullâh-i Kâşânî, *Târih-i Olcaytû Sultân*, neşr. Mehîm Hamblî, Tahran 1348/1969, s. 11.

67 Gottfried Herrmann, *Persische Urkunden der Mongolenzeit. Text – und Bildteil*, Wiesbaden 2004, s. 10, 73.

tarihli fermânlarında, daha önce Selçuklular devrinde *tevki*⁶⁸ olarak kullanıldığını bildiğimiz⁶⁹ *tevekkeltu 'alâ'llâh* ibaresinin kullanılmış olması da, İslâmî geleneklerin İlhanlı devletinde gittikçe güç kazandığını göstermektedir.

Sultan Olcaytu devri, İlhanlı devletinde eski Moğol ananelerinin yerini artık büyük ölçüde Yakındoğu geleneklerine bıraktığı bir dönem olmuştur⁷⁰. Hülâgü, Abaka ve Argun gibi ilk İlhanlı hükümdarlarının İran kültürü ve Farsça ile teması oldukça sınırlı bir ortamda gerçekleşmiş olsa gerekir. Oysa tarihî kaynaklarda, Gazan, Olcaytu ve Ebû Sa'id'in Moğol yazısının yanı sıra Farsça'ya da iyi derecede vâkıf olduklarına işaret edilmiştir⁷¹. Sultan Olcaytu'nun, Horâsân'da bulunan oğlu Şehzade Ebû Sa'id'in kaleme aldığı Arapça hat levhaları ile büyük gurur duyduğu bilinmektedir⁷².

İslâmiyet'in kabul edilmesiyle birlikte İlhanlı devletinde yaşanan hızlı kültürel değişimin hâkimiyet telâkkisine de yansıdığı anlaşılmaktadır. Nitekim 709-710/1309-1311 yılında Sultan Olcaytu'ya sunulan *Ahlâk-i saltanat*⁷³ ve bu tarihten birkaç yıl kadar önce telif edildiği anlaşılan *Nehzetü's-sultân ve cilâ'u'l-ahzân*⁷⁴ gibi siyasetnâmelerde, hükümranlık telâkkisi ve devlet anlayışının İslâmî-İrani geleneklere göre şekillenmiş olması, İlhanlı devletinde yaşanan hızlı değişimi açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

İlhanlı devletinde, İslâmiyet'in kabulü ile birlikte, eski bozkır ananelerine dayanan hükümranlık telâkkisinin yerini yavaş yavaş eski Yakındoğu hâkimiyet geleneklerine bıraktığı görülmektedir. Bu durumun en canlı yansımasını, devrin sikke, vesika ve kitabelerinde İlhanlı hükümdarları için kullanılan unvan ve lâkablarda görmek mümkündür. İlk İlhanlı hükümdarları, Hülâgü devrinden itibaren kendileri için *hân* (han)⁷⁵, *ilhân*⁷⁶ (ilhan) veya *ilhânu'l-mu'azzam* (büyük ilhan)

68 *Tevki* için bk. Nejat Göyünç, "Tevki", *İA*, XII/1, s. 217-219.

69 Muhammed er-Râvendî, *Râhatu's-sudûr ve âyetu's-surûr*, neşr. Muhammed İkbâl, Leiden 1921, s. 167; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar. Metin Tercüme ve Araştırmalar*, Ankara 1988, s. 24.

70 I. P. Petrushevsky, "Rashid al-Din's Conception of the State", s. 153.

71 Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Târih-i mubârek-i Gâzânî*, s. 171; Abdullâh-i Kâşânî, *Târih-i Olcâyâtü*, s. 17; Vassâf, *Târih-i Vassâf*, s. 617; Ebû Bekr Kutbî el-Âharî, *Târih-i Şeyh Uveys*, neşr. ve İng. terc. J. B. van Loon, *An important source for the history of Adharbajjan*, s' Gravenhage 1954, s. 149.

72 Kemâlud-dîn 'Abdu'r-Rezzâk-i Semerkandî, *Matlâ'u's-sa'deyn ve mecma'u'l-bahreyn*, neşr. 'Abdu'l-Huseyn Nevâ'i, Tahrân 1372/1993, s. 55.

73 Kitâbhâne-yi Meclis-i Şûrâ-yi Millî, (Tahrân), nr. 568. Mikrofilmi: Kitâbhâne-yi Merkezî ve Merkez-i Esnâd-i Dânişgâh-i Tahrân, (Tahrân), nr. 2312.

74 Manisa Genel Kütüphanesi, (Manisa), nr. 1067. Mikrofilmi: Kitâbhâne-yi Merkezî ve Merkez-i Esnâd-i Dânişgâh-i Tahrân, (Tahrân), nr. 640.

75 *Han* unvanı için bk. Abdulkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988, s. 26-28; Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, III, Wiesbaden 1967, s. 141-179; Gerald Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972, s. 611, 630; J. A. Boyle, "Khân", *EP*, IV, s. 1010; Aydın Taneri, "Han", *DİA*, XV, s. 517-518; O. G. Özgüdenli, "Hân", *Dâniş-nâme-yi Cihân-i İslâm*, XIV, Tahrân 1389/2010, s. 748-752.

76 *İlhan* unvanı için bk. Reuven Amitai-Preiss, "Evidence for the Early Use of the Title ilkhân among the Mongols", *JRAS*, Series 3, 1, 3 (1991), s. 353-361; Marcel Erdal, "Die türkisch-mongolischen Titel Elcan und Elçi", *Altaica Berlinensia: the Concept of Sovereignty in the Altaic World*, ed. Barbara Keller-Heinkele, Wiesbaden 1993, s. 79-99; Claus Schönig, *Mongolische Lehnwörter im Westoghusischen*, Wiesbaden 2000, s. 95; 'Abdu'l-Resûl Hayrendiş,

unvanlarını kullanırken, doğudaki “büyük han” için *kâân* (kağan)⁷⁷ veya *kâânu'l-a'zam* (en büyük kağan) unvanlarını kullanmışlardır⁷⁸. İlhanlı hükümdarları, 1295 yılında “büyük hanlar” ile tâbiyet ilişkilerini koparıdıktan sonra, kendileri için *kâân*, *hâkân*, *hân* ve *ilhân* gibi güçlü unvanlar⁷⁹ ya da bu unvanların *kâânu'l-a'zam*, *kâân-i a'zam*, *kâânu'l-mu'azzam*, *kâânu'l-âdil*, *kâânu'l-islâm*, *hâkân-i a'zam*, *hâkânû'l-a'zam*, *el-hâkânû'l-kavm*, *mevlâ hevâkînu'l-âlem*, *hân-i a'zam*, *hân-i mu'azzam*, *hân-i islâm*, *ilhânû'l-a'zam*, *ilhânû'l-mu'azzam* ve *ilhân-i benî âdem* gibi İslâmî geleneklere göre yapılmış farklı kombinasyonlarını kullanmaya başlamışlardır⁸⁰. Yine İlhanlı hükümdarlarının, özellikle İslâmiyet'i kabul ettikten sonra, Yakındoğu İslâm coğrafyasında sıkça kullanılan *sultân*⁸¹,

“Tahavvulât-i cemiyetî-yi İrân der-nîme-yi evvel-i karn-i heftom ve tekvîn-i mansib-i İlhanî”, *İrân-şinâht*, 2, (1375/1996), s. 49-75.

- 77 *Kağan ve hakan unvanı için bk. Ahmed Caferoğlu, “Tukyü ve Uygurlarda Han Unvanları”, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, (1931), s. 105-119; Kurakichi Shiratori, “Kaghan Unvanının Menşei”, *Türkçe terc. İ. Gökbakar, Belleten*, IX/36, (1945), s. 497-504; Wolfram Eberhard, “Bir Kaç Eski Türk Unvanı Hakkında”, *Belleten*, IX/35, (1945), s. 319-321; Paul Pelliot – Louis Hambis, *Histoire des campagnes de Gengis Khan. Cheng-Wou Ts'in-Tcheng Lou*, I, Leiden 1951, s. 15; Pavel Pouche, *Die geheime Geschichte der Mongolen als Geschichtsquelle und Literaturdenkmal. Ein Beitrag zu ihrer Erklärung*, Prag 1956, s. 53-54; A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s. 22-26; Wolfgang-Ekkehard Scharlipp, *Die frühen Türken in Zentralasien. Eine Einführung in ihre Geschichte und Kultur*, Darmstadt 1992, s. 64-65; Igor de Rachewiltz, “Qan, Qa'an and the Seal of Güyüg”, *Documenta Barbarorum. Festschrift für Walther Heissig zum 70. Geburtstag*, ed. Klaus Sagaster – Michael Weiers, Wiesbaden 1983, s. 272-281; A. G. C. Savvides, “Some Notes on the Terms Khân and Khagan in Byzantine Sources”, *Studies in Honour of Clifford Edmund Bosworth*, I, ed. Ian Richard Netton, Leiden 2000, s. 267-279; B. Spuler, *Die Mongolen*, s. 224, n. 4; G. Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, III, s. 141-179; G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, s. 611, 630; J. A. Boyle, “Khākān”, *Et²*, IV, (1978), s. 915; Aydın Taneri, “Han”, *DİA*, XV, s. 517-518; O. G. Özgüdenli, “Hākān”, *Dâniş-nâme-yi Cihân-i İslâm*, XIV, Tahran 1389/2010, s. 653-655.
- 78 *Kâânu'l-a'zam Môngke Kâân, Hülâgû Hân; Môngke Kâânu'l-a'zam, Hülâgû İlhanû'l-mu'azzam; Môngke Kâânu'l-âdil, Hülâgû İlhanû'l-mu'azzam; Môngke Kâânu'l-a'zam, Abâkâ İlhanû'l-mu'azzam; Kâânu'l-a'zam, İlhanû'l-mu'azzam Argûn; Kâânu'l-a'zam, İlhanû'l-mu'azzam Geyhâtû*. Bk. Ö. Diler, *İlhanlar*, s. 229-231, 233-235, 253, 255-256, 310-311, 322. Daha bk. B. Spuler, *Die Mongolen*, s. 225.
- 79 *Ak Akçe*, s. 74; Ö. Diler, *İlhanlar*, s. 363, 365; St. Lane-Poole, *The Coins of Mongols in the British Museum*, VI, s. 42-43; Cemâl Turâbî-Tabâtâbâî, *Resmu'l-hatt-i Uygûri ve seyri der-sikkeşinâsi*, Tebriz 1351/1972, s. 47; Johann-Christoph Hinrichs, “Titel und Titelkombinationen auf Münzen Gâzân I. (1295-1304 AD)”, *Vortrag, gehalten am 10. September 1997 auf dem internationalen numismatischen Kongress in Berlin*, Bremen 1997, s. 5; B. Spuler, *Die Mongolen*, s. 222.
- 80 Bk. St. Lane-Poole, *The Coins of Mongols in the British Museum*, X, s. 42-43, 101; *Ak Akçe*, s. 78, 79; Cemâl Turâbî-Tabâtâbâî, *Resmu'l-hatt-i Uygûri ve seyri der-sikkeşinâsi*, s. 47; Mehâb Dervîş el-Bekrî, “İlhanlı Zamanına Ait İslâmî Sikkelerin Tahlihi İncelemesi (Abaga Han Devri)”, *Türkçe terc. Eşref Buharalı, AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVII/28, (1996), s. 261; İbrahim Artuk – Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, II, İstanbul 1974, s. 774-775; Mehmet Çayırdağ, “Anadolu Selçuklu Şehirlerinde Basılan İlk İlhanlı Sikkeleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 8, (1987), s. 188; Celil Ender, *Ladik (Denizli) Sikkeleri*, İstanbul 1994, s. 37-38; Mehmed Mübârek Bey, *Meskûkât-ı Kadîme-yi İslâmiyye Kataloğu*, III, *Meskûkât-ı İlhanîyye*, İstanbul 1318, s. 48; Garo Kürkman – Ömer Diler, *Alâiye Paraları*, İstanbul 1981, s. 14, 45; *Ak Akçe*, s. 74; Ö. Diler, *İlhanlar*, s. 358, 363, 365-366, 369; Michael Weiers, “Münzaufschriften auf Münzen Mongolischer Il-Khane aus dem Iran, *Part One*”, s. 49; J. Kolbas, *The Mongols in Iran*, s. 298, 303; M. Çayırdağ, “Niksar-Tokat-Gümenek ve Kayseri-Palas'ta Üç Kitabe”, s. 85-86, 89; Vassâf, *Târih-i Vassâf*, s. 383; Muhammed-i Buhârî, *Bustânû'l-ukûl*, s. 30; Humâm-i Tebrizî, *Divân*, s. 36-37; Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Letâ'ifu'l-hakâ'ik*, II, s. 873; J.-C. Hinrichs, “Titel und Titelkombinationen auf Münzen Gâzân I. (1295-1304 AD)”, s. 5, 10; B. Spuler, *Die Mongolen*, s. 222.
- 81 İlhanlı sikkelerinde ilk defa Ahmed Teküder'in 683/1284-85 tarihli Tebriz sikkesinde Uygur ve Arap harfleriyle *Sultân Ahmed* (M. A. Seyfeddini, *Monetnoye delo i denejnoye obraşeniye v Azerbaydjane XII-XV vv.*, I, *XII-naçalo XIV v.*, Baku 1978, s. 203, 204; M. Weiers, “Münzaufschriften auf Münzen Mongolischer Il-Khane aus dem Iran, *Part One*”, s. 52-53) ve Argun Han'ın basım yeri ve yılı okunamayan bir parasında da *es-Sultân Argûn* şeklinde kullanıldığı görülmektedir (Mehâb Dervîş el-Bekrî, “İrâk Müzesi'nde Bulunan İlhanlı Çağına Ait İslâmî Sikkeler”, *Türkçe terc. Eşref Buharalı, AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVII/28, (1996), s. 276).

şâh⁸², pâdişâh⁸³ ve şâhanşâh⁸⁴ gibi unvanlar⁸⁵ ile bu unvanların *sultân-i âdil*, *sultân-i islâm*, *sultânul-islâm*, *sultân-i sa'îd*, *sultânul-selâtin*, *sultânul-selâtinul-arab ve'l-acem*, *es-sultânul-a'zam*, *es-sultânul-mu'azzam*, *es-sultânul-şark ve'l-garb*, *es-sultân b. es-sultân*, *pâdişâh-i mu'azzam*, *pâdişâh-i islâm*, *pâdişâh-i a'zam*, *şâhanşâh-i âdil*, *şâhanşâh-i a'zam* ve *şâhanşâhu'l-mu'azzam* gibi farklı kombinasyonlarını kullanmaya başladıkları görülmektedir⁸⁶. Bütün bu unvanlar, İlhanlı hâkimiyet telâkkisinin beslendiği İslâmî kaynakları açık bir şekilde ortaya koyduğu gibi, İlhanlı idari geleneklerinin ve hükümdar algısının Yakındoğu coğrafyasında geçirdiği köklü değişime de şahitlik etmektedir. Nitekim resmî kayıtlarda Gazan Han'ın adının *Sultânul-şark ve'l-garb*, *hâkân-i a'zam*, *pâdişâh-i mu'azzam*, *ilhân-i benî âdem Gâzân Hân*⁸⁷, Sultan Olcaytu'nun adının *es-Sultânul-a'zam*, *Giyâsü'd-dunyâ ve'd-din Olcâyâtü Sultân Hodâbende Muhammed*⁸⁸, halefi Ebû Sa'îd Han'ın adının ise *es-Sultân b. es-Sultân Ebû Sa'îd Bahâdur Hân*⁸⁹ şeklinde zikredilmiş olması da bu değişimin en açık göstergesidir. İlhanlı müellifi Felek 'Alâ'-yi Tebriz'i'nin, Sultan Olcaytu devrinde kaleme aldığı *Letâ'if-i Şerefi* isimli eserde, resmî yazışmalarda “devrin hükümdarı” (*pâdişâh-i vakt*)

- 82 Ö. Diler, *İlhanlar*, s. 343; Cemâl Turâbî-Tabâtabâ'i, *Sikkehâ-yi İslâmî-yi dovre-yi İlhâni ve Gurgâni*, s. 17; J. Kolbas, *The Mongols in Iran*, s. 298; Humâm-i Tebrizî, *Divân*, s. 35, 37; Reşidu'd-din Fazlullâh, *Câmi'u't-tevârih*, I, s. 31.
- 83 Mehmed Mübârek Bey, *Meskûkât-ı Kadîme-yi İslâmîyye Kataloğu*, III, s. 59; Cemâl Turâbî-Tabâtabâ'i, “Sikkehâ-yi mutenevvi' ez-Abâkâân”, s. 183; M. A. Seyfeddini, *Monetnoye delo i Azerbaydjane XII-XV vv.*, I, XII-naçalo XIV v., s. 210; R. Burn, “Coins of the Ilkhânîs of Persia”, *JRAS*, (1933), s. 836; J.-C. Hinrichs, “Titel und Titelkombinationen auf Münzen Gâzân I. (1295-1304 AD)”, s. 7; M. Weiers, “Münzaufschriften auf Münzen Mongolischer Il-Khane aus dem Iran, *Part One*”, s. 49; Mehâb Dervîş Lutfî, “Elkâbu 'ale'l-meskûkâtî'l-İlhâniyye”, s. 159.
- 84 St. Lane-Poole, *The Coins of Mongols in the British Museum*, X, s. 101, 695; Ö. Diler, *İlhanlar*, s. 343; Cemâl Turâbî-Tabâtabâ'i, *Sikkehâ-yi İslâmî-yi dovre-yi İlhâni ve Gurgâni*, s. 12-13; Aynı müellif, *Târih-i Tebriz be-rivâyet-i sikkehâ ve zemâ'im*, s. 30; Ak Akçe, s. 82; Seyyide Mehâb Dervîş el-Bekrî, “İrâk Müzesi'nde Bulunan İlhanlı Çağına Ait İslâmî Sikkeler”, s. 283; J.-C. Hinrichs, “Titel und Titelkombinationen auf Münzen Gâzân I. (1295-1304 AD)”, s. 16; J. Kolbas, *The Mongols in Iran*, s. 302; Vassâf, *Târih-i Vassâf*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 3207, vr. 115b; Muhammed-i Buhârî, *Bustânu'l-ukûl*, s. 30; Humâm-i Tebrizî, *Divân*, s. 36.
- 85 Bu unvanların bir kısmının İslâmî, bir kısmının ise eski İran kültürüne ait olması dikkat çekicidir (bk. J.-C. Hinrichs, “Titel und Titelkombinationen auf Münzen Gâzân I. (1295-1304 AD)”, s. 1-9).
- 86 Bk. St. Lane-Poole, *The Coins of Mongols in the British Museum*, VI, s. 41; X, s. 101, 695; Mehmed Mübârek Bey, *Meskûkât-ı Kadîme-yi İslâmîyye Kataloğu*, III, s. 50; M. Victor Langlois, *Essai de classification des suites monétaires de la Géorgie*, Paris 1860, s. 91; Seyyide Mehâb Dervîş el-Bekrî, “İrâk Müzesi'nde Bulunan İlhanlı Çağına Ait İslâmî Sikkeler”, s. 284; J. Kolbas, *The Mongols in Iran*, s. 298-300; R. Burn, “Coins of the Ilkhânîs of Persia”, s. 836; Cemâl Turâbî-Tabâtabâ'i, *Sikkehâ-yi İslâmî-yi dovre-yi İlhâni ve Gurgâni*, s. 13, 19; Aynı müellif, *Târih-i Tebriz be-rivâyet-i sikkehâ ve zemâ'im*, s. 29-30; Ak Akçe, s. 73, 81-82; Ö. Diler, *İlhanlar*, s. 343, 345-347, 366, 460-463; Michael Weiers, “Münzaufschriften auf Münzen mongolischer Il-Khane aus dem Iran, Teil zwei”, *Ural-Altäische Jahrbücher*, 4, (1984), s. 175; J.-C. Hinrichs, “Titel und Titelkombinationen auf Münzen Gâzân I. (1295-1304 AD)”, s. 1-10, 18; M. Çayırdağ, “Niksar-Tokat-Gümenek ve Kayseri-Palas'ta Üç Kitabe”, s. 85; Abdullâh-i Küçâni, *Kumbed-i Sultâniyye be-istinâd-i ketîbehâ*, Tahran 1381/2002, s. 19; Vassâf, *Târih-i Vassâf*, s. 383; Reşidu'd-din Fazlullâh, *Câmi'u't-tevârih*, I, s. 1, 7-8, 27-28; Muhammed-i Buhârî, *Bustânu'l-ukûl*, s. 30; Humâm-i Tebrizî, *Divân*, s. 35; B. Spuler, *Die Mongolen*, s. 226.
- 87 M. Çayırdağ, “Niksar-Tokat-Gümenek ve Kayseri-Palas'ta Üç Kitabe”, s. 85-86. Krş. O. G. Özgüdenli, *Moğol İranında Gelenek ve Değişim*, s. 245.
- 88 Ö. Diler, *İlhanlar*, s. 394, 398, 411; Ak Akçe, s. 83-88; M. Weiers, “Münzaufschriften auf Münzen mongolischer Il-Khane aus dem Iran, Teil zwei”, s. 176. Daha bk. Mevlânâ Şeyh Hasan-i Kâşî, *Târih-i Muhammedî*, neşr. Resûl Ca'feriyân, Tahran 1377/1998, s. 50-55; Reşidu'd-din Fazlullâh, *Sevânihu'l-efkâr-i Reşîdî*, s. 23. İlhanlı resmî vesikalarında *Olcâyâtü Sultân* (bk. G. Herrmann, *Persische Urkunden der Mongolenzeit*, s. 73, 79).
- 89 Ö. Diler, *İlhanlar*, s. 460-463. Keza *es-Sultânul-a'zam Ebû Sa'îd Bahâdur Hân* (Ö. Diler, *İlhanlar*, s. 444-447, 455, 458-459). İlhanlı resmî vesikalarında *Ebû Sa'îd Bahâdur Hân* (bk. G. Herrmann, *Persische Urkunden der Mongolenzeit*, s. 90, 97).

için kullanılabilecek unvan ve lâkablar arasında, artık eski bozkır unvanlarına hiç yer vermeden, *pâdişâh-i cihân, sultânü selâtini'l-‘arab ve'l-‘acem, mâlikü ekâlîmi’ş-şark ve'l-garb, el-mu‘eyyed min es-semâ’ ... mu‘izzü’d-dunyâ ve’d-dîn ... bâsîtu’l-ihsân fi’l-muşrikîn, muzafferrü’d-dunyâ ve’d-dîn, nusretü’l-islâm ve’l-muslimîn ...*⁹⁰ gibi İslâmî unvan ve lâkablari zikretmekle yetinmiş olması da bu durumu teyit etmektedir. Yine İlhanlı hükümdarlarının, devrin kaynaklarında *mazharu kelimesi’llâh, hâfizu bilâdi’llâh, el-mu‘eyyed min es-semâ’, el-mansûr ‘alê’l-a’dâ, nâşîru’l-ihsân fi’l-âlemîn, zillü’llâhi fi’l-‘arz, husrev-i ‘âdil, suleymân-i zemân, cemşîd-i ‘asr ve kîsrâ-yi sâni*⁹¹ gibi son derece çarpıcı ifadelerle övülmeye başlanması da kuşkusuz aynı dönüşümle ilişkilidir.

İslâmiyet’in kabulü ile birlikte İlhanlı sikkelerinde “arşan ile güneş” (*şîr u hurşîd*)⁹² ve “arşan” (*şîr*)⁹³ gibi Yakındoğu coğrafyasında hâkimiyet alâmeti olarak sembolik bir anlam taşıyan figürlerden sıklıkla istifade edilmeye başlanması da dikkate değerdir. Bu dönemde *el-mulku lillâh*⁹⁴ gibi İslâmî ibarelerin de, İlhanlı sikkelerinde kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Neticede, sikke, kitabe ve resmî vesikalarda kullanılan bütün bu unvan, sembol ve ibarelerin, İslâmiyet’in kabulünden sonra İlhanlı hâkimiyet anlayışı ve hükümdar algısında meydana gelen köklü değişimi yansıttığına şüphe yoktur.

Sonuç olarak İlhanlı hükümdarları Yakındoğu coğrafyasına, bozkır coğrafyasında yüzyıllar içerisinde şekillenen “tanrısal” ve “cihanşumul” (universal) bir hükümdarlık telâkkisinin vârisleri olarak gelmişlerdir. Bununla birlikte geldikleri bu yeni coğrafyada, Yakındoğu’nun kadim devlet geleneklerinin tesirine girmekte gecikmemişlerdir. Özellikle 1295 yılında Gazan Han’ın İslâmiyet’i kabulünün ardından, İlhanlı hükümdarları, hükümdarlık alanında, eski İran ve İslâm geleneklerini benimsemişlerdir. Bütün bu gelişmeler neticesinde, İlhanlı hükümdar algısı, Yakındoğu coğrafyasında yaklaşık yüz yıllık bir süreçte eski bozkır geleneklerinin vârisi bir “Moğol hanı”ndan, kadim Yakındoğu geleneklerinin temsilcisi bir “İslâm sultanı”na dönüşmüştür.

90 Ebu’l-Mecd Muhammed b. Mes’ûd-i Tebrîzî, *Sefîne-yi Tebrîz*, Tıpkıbasım Nasrullâh Pürcevâdi, Tahran 1381/2002, s. 419.

91 Muhammed-i Buhârî, *Bustânü’l-‘ukûl*, s. 30; Vassâf, *Târih-i Vassâf*, s. 383; ‘Abdullâh-i Kûcânî, *Kunbed-i Sultâniyye be-istinâd-i ketîbehâ*, s. 20; Reşîdu’d-dîn Fazlullâh, *Vakf-nâme-yi Rab’-i Reşîdî*, s. 242; Reşîdu’d-dîn Fazlullâh, *Es’ile ve ecvibe*, s. 25-26; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, s. 368. Daha bk. Kâdı Ahmed-i Nekîdî, *el-Veledü’ş-şefîk ve’l-hâfidü’l-halîk*, II, s. 5-6.

92 *Ak Akçe*, s. 153; Mehâb Dervîş el-Bekrî, “İrâk Müzesi’nde Bulunan İlhanlı Çağına Ait İslâmî Sikkeler”, s. 284. “Arşan ve güneş” (*şîr u hurşîd*) için bk. Ahmed-i Kisrevî, “Târihçe-yi şîr u hurşîd”, *Kârvend-i Kisrevî*, ed. Yahyâ Zokâ, Tahran 1352/1973, s. 94-117; Muctebâ Minovî, “Menşe’-yi şîr u hurşîd ‘alâmet-i resmî-yi İrân”, *Târih u ferheng. Mecmû’a-yi 78 risâle u goftâr ez-Ahmed-i Kisrevî*, Tahran 1352/1973, s. 352-379.

93 Mehâb Dervîş el-Bekrî, “İrâk Müzesi’nde Bulunan İlhanlı Çağına Ait İslâmî Sikkeler”, s. 284-86; *Ak Akçe*, s. 153.

94 Ö. Diler, *İlhanlar*, s. 453; J. Kolbas, *The Mongols in Iran*, s. 303; Cemâl Turâbî-Tabâtabâî, *Resmü’l-hatt-i Uyğûrî ve seyri der-sikkeşînâsî*, s. 47. Krş. M. Weiers, “Münzaufschriften auf Münzen mongolischer Il-Khane aus dem Iran, Teil zwei”, s. 176.

KAYNAKÇA

- 'Abdu'r-Resûl Hayrendîş, "Tahavvulât-i cemiyetî-yi Îrân der-nîme-yi evvel-i karn-i heftom ve tekvîn-i mansib-i Îlhânî", *Îrân-şinâht*, 2, (1375/1996), s. 49-75.
- 'Abdullâh-i Kûçânî, *Kunbed-i Sultâniyye be-istinâd-i ketibehâ*, Tahran 1381/2002.
- 'Alâ'u'd-dîn Âzerî, "Revâbit-i Îlhânân-i Mogûl bâ derbâr-i Vâtikân", *Berresihâ-yi Târihi*, IV/4, (1348/1968), s. 275-288.
- 'Abdullâh-i Kâşânî, *Târih-i Olcâyâtû Sultân*, neşr. Mehîn Hamblî, Tahran 1348/1969.
- Abramowski, Waltraut, "Die chinesischen Annalen des Môngke. Übersetzung des 3. Kapitels des Yüan-Shih", *Zentralasiatische Studien*, 13, (1979), s. 1-72.
- Ahmed-i Kisrevî, "Târihçe-yi şîr u hürşîd", *Kârvend-i Kisrevî*, ed. Yahyâ Zokâ, Tahran 1352/1973, s. 94-117. *Ak Akçe. Moğol ve İlhanlı Sikkeleri (Yapı Kredi Koleksiyonları)*, haz. Tuncay Aykut – Şennur Aydın, İstanbul 1992.
- Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, Türkçe terc. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1954.
- Aksarâyî, *Musâmeretu'l-ahbâr ve musâyeretu'l-ahyâr*, neşr. Osman Turan, Ankara 1944; Türkçe terc. Mürsel Öztürk, *Musâmeretü'l-ahbâr ve musâyeretü'l-ahyâr*, Ankara 2000.
- Alinge, C., *Moğol Kanunları*, Türkçe terc. Coşkun Üçok, Ankara 1967.
- Allsen, Thomas T., *Mongol Imperialism. The Policies of the Grand Qan Môngke in China, Russia, and the Islamic Lands, 1251-1259*, London 1987.
- Amitai-Preiss, Reuven, "Evidence for the Early Use of the Title ilkhân among the Mongols", *JRAS*, Series 3, 1, 3 (1991), s. 353-361.
- Amitai-Preiss, Reuven, *Mongols and Mamluks. The Mamluk-Ilkhânid War, 1260-1281*, Cambridge 1996.
- Anonim, *Ahlâk-i saltanat*, Kitâbhâne-yi Meclis-i Şûrâ-yi Millî, (Tahran), nr. 568. Mikrofilmi: Kitâbhâne-yi Merkezî ve Merkez-i Esnâd-i Dânişgâh-i Tahrân, (Tahran), nr. 2312.
- Anonim, *Nehzetü's-sultân ve cilâ'u'l-ahzân*, Manisa Genel Kütüphanesi, (Manisa), nr. 1067. Mikrofilmi: Kitâbhâne-yi Merkezî ve Merkez-i Esnâd-i Dânişgâh-i Tahrân, (Tahran), nr. 640.
- Arslan, Mahmud, *Step İmparatorluklarında Sosyal ve Siyasî Yapı*, İstanbul 1984.
- Artuk, İbrahim – Artuk, Cevriye, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, II, İstanbul 1974.
- Barthold, W. – [J. A. Boyle], "Ghâzân", *EP*, II, s. 1043.
- Barthold, W., "Gâzân", *İA*, IV, s. 729-730.
- Barthold, W., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, yay. Kâzım Yaşar Koprıman – A. İsmail Aka, Ankara 1975.
- Benâketî, *Târih-i Benâketî (Ravzat üli'l-elbâb fî ma'rifeti't-tevârih ve'l-ensâb)*, neşr. Ca'fer Şî'âr, Tahran 1348/1969.
- Bloch, Edgar, *Introduction à l'histoire des Mongols de Fadl Allah Rashid ed-Din*, Leiden 1910.
- Boyle, J. A., "Khâkân", *EP*, IV, (1978), s. 915.
- Boyle, J. A., "Khân", *EP*, IV, s. 1010.
- Burn, R., "Coins of the Ilkhânîs of Persia", *JRAS*, (1933), s. 831-845.
- Caferoğlu, Ahmed, "Tukyu ve Uygurlarda Han Unvanları", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, (1931), s. 105-119.
- Cemâl Turâbî-Tabâtabâ'î, "Sikkehâ-yi mutenevvi' ez-Abâkâân", *Berresihâ-yi Târihi*, IX/6, (1353/1974), s. 180-186.
- Cemâl Turâbî-Tabâtabâ'î, *Resmu'l-hatt-i Uygûri ve seyri der-sikkeşinâsi*, Tebriz 1351/1972.

- Cemâl Turâbî-Tabâtabâî, *Sikkehâ-yi İslâmî-yi dovre-yi İlhânî ve Gurgâni*, Tebrîz 1347/1968.
- Cemâl Turâbî-Tabâtabâî, *Târih-i Tebrîz be-rivâyet-i sikkehâ ve zemâ'im*, Tebrîz 1384/2005.
- Cengiz Han ve Mirasçıları. Büyük Moğol İmparatorluğu*, İstanbul 2006.
- Clauson, Gerald, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972.
- Çayırdağ, Mehmet, "Anadolu Selçuklu Şehirlerinde Basılan İlk İlhanlı Sikkeleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 8, (1987), s. 185-190.
- Çayırdağ, Mehmet, "Niksar-Tokat-Gümenek ve Kayseri-Palas'ta Üç Kitabe", *Belleten*, LVII/218, (1993), s. 81-87.
- Diler, Ömer, *İlhanlar. İran Moğollarının Sikkeleri*, yayına hazırlayan Emine Nur Diler – Garo Kürkman – Johann-Christoph Hinrichs, İstanbul 2006.
- Doerfer, Gerhard, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, III, Wiesbaden 1967.
- Donuk, Abdulkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988.
- Eberhard, Wolfram, "Bir Kaç Eski Türk Unvanı Hakkında", *Belleten*, IX/35, (1945), s. 319-337.
- Ebû Bekr Kutbî el-Âharî, *Târih-i Şeyh Uveys*, neşr. ve İngilizce terc. J. B. van Loon, *An Important Source for the History of Adharbaijan*, s' Gravenhage 1954.
- Ebu'l-Mecd Muhammed b. Mes'ûd-i Tebrîzî, *Sefîne-yi Tebrîz*, Tıpkıbasım Nasrullâh Pürcevâdî, Tahran 1381/2002.
- Ekici, Kansu, *İlhanlı Hükümdarı Geyhâtû ve Zamanı*, Basılmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2012.
- Ender, Celil, *Ladik (Denizli) Sikkeleri*, İstanbul 1994.
- Erdal, Marcel, "Die türkisch-mongolischen Titel Elcan und Elçi", *Altaica Berolinensia: the Concept of Sovereignty in the Altaic World*, ed. Barbara Keller-Heinkele, Wiesbaden 1993, s. 79-99.
- Franke, Herbert, *From Tribal Chieftain to Universal Emperor and God: The Legitimation of the Yüan Dynasty*, München 1978.
- Göyünç, Nejat, "Tevki", *İA*, XII/1, s. 217-219.
- Grigoriyev, A. P., *Mongolskaya diplomatika XIII-XV vv. (Çingizidskiye jalovanniye gramoti)*, Leningrad 1978.
- Golden, Peter B., "Imperial Ideology and the Sources of Political Unity amongst the Pre-Cinggisid Nomads of Western Eurasia", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 2, (1982), s. 37-76.
- Gülşehri, *Felek-nâme*, Türkçe terc. Saadettin Kocatürk, *Gülşehri ve Felek-nâme*, Ankara 1982.
- Haenisch, Erich, "Zu den Briefen der mongolischen Il-Khane Argun und Öljeitü an den König Philipp den Schönen von Frankreich (1289 u. 1305)", *Oriens*, II, (1949), s. 216-235.
- Hamdullâh Mustevfi, *Târih-i guzide*, neşr. 'Abdu'l-Huseyn Nevâ'i, Tahran 1364/1985.
- Hei Ta Shi Lu, "Kara Tatarlar'a Dair Muhtasar", *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları*, Türkçe terc. Ankhbayar Danuu, yay. haz. Mustafa Uyar, İstanbul 2012, s. 95-165.
- Herrmann, Gottfried, *Persische Urkunden der Mongolenzeit. Text – und Bildteil*, Wiesbaden 2004.
- Hinrichs, Johann-Christoph, "Titel und Titelkombinationen auf Münzen Gâzân I. (1295-1304 AD)", *Vortrag, gehalten am 10. September 1997 auf dem internationalen numismatischen Kongress in Berlin*, Bremen 1997, s. 1-18.
- Hoffmann, Birgit, "Iran unter mongolischer Herrschaft: Die Ilchane", *Die Mongolen in Asien und Europa*, ed. Stephan Conermann – Jan Kusber, Frankfurt am Main 1997, s. 103-120.
- Humâm-i Tebrîzî, *Divân*, neşr. Reşid 'Ayûzî, Tebrîz 1351/1972.
- Hüseyn Peyrovî Milânî, *Ebu Said Bahadır Han (1316-1335)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 1971.

- İbn Bibî, el-Evâmîrû'l-'Alâ'iyye fî'l-umûri'l-'Alâ'iyye, Tıpkıbasım Adnan Sadık Erzi, Ankara 1956; Türkçe terc. Mürsel Öztürk, el-Evâmîrû'l-'Alâ'iyye fî'l-umûri'l-'Alâ'iyye [Selçuk-name], I, Ankara 1996.
- İnalcık, H., "Padişah", *DİA*, XXXIV, s. 140-143.
- İnalcık, H., "Padişah", *İA*, IX, s. 491-495.
- Johann de Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme, 1245-1247*, Türkçe terc. Ergin Ayan, Trabzon 2000.
- Kâdı Ahmed-i Nekidî, *el-Veledü's-şefik ve'l-hâfidu'l-halîk*, neşr. ve Türkçe terc. Ali Ertuğrul, *Niğdeli Kadı Ahmed'in el-Veledü's-şefik ve'l-hâfidu'l-halîk'i (Anadolu Selçuklularına Dair Bir Kaynak)*, II, (Farsça Metin), Ankara 2015.
- Kemâlû'd-dîn 'Abdu'r-Rezzâk-i Semerkandî, *Matla'û's-sa'deyn ve mecma'û'l-bahreyn*, neşr. 'Abdu'l-Huseyn Nevâî, Tahrân 1372/1993.
- Kljaštornyj, S. G. – Sultanov, T. I., *Staaten und Völker in den Steppen Eurasiens. Altertum und Mittelalter*, Almanca terc. Reinhold Schletzer, Berlin 2006.
- Kofoğlu, Sait, "Hamid Oğulları Beyliği Döneminde İlhanlı Hükümdarları Adına Kestirilmiş Orijinal Birkaç Sikke", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, İstanbul 1995, s. 353-358.
- Kofoğlu, Sait, *Hamidoğulları Beyliği*, Ankara 2006.
- Kolbas, Judith, *The Mongols in Iran. Chingiz Khan to Uljaytu 1220-1309*, London-New York 2006.
- Kürkman, Garo – Diler, Ömer, *Alâiye Paraları*, İstanbul 1981.
- Lane-Poole, St., *The Coins of Mongols in the British Museum*, VI, X, London 1881.
- Langlois, M. Victor, *Essai de classification des suites monétaires de la Géorgie*, Paris 1860.
- Ligeti, Louis, *Monuments préclassiques, I, XIIIe et XIVe siècles*, II, Budapest 1972.
- Manghol-un Niuça Tobçaan (Yüan-Ch'ao Pi-Shi)*. *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, Türkçe terc. Ahmed Temir, Ankara 1986.
- Mehâb Dervîş el-Bekrî, "İrâk Müzesi'nde Bulunan İlhanlı Çağına Ait İslâmî Sikkeler", Türkçe terc. Eşref Buharalı, *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVII/28, (1996), s. 267-293.
- Mehâb Dervîş el-Bekrî, "İlhanlı Zamanına Ait İslâmî Sikkelerin Tahlili İncelemesi (Abaga Han Devri)", Türkçe terc. Eşref Buharalı, *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVII/28, (1996), s. 253-265.
- Mehâb Dervîş Lutfî, "Elkâbu 'ale'l-meskûkâtî'l-İlhâniyye", *Sumer*, XXI/1-2, (1965), s. 157-166.
- Mehmed Mübârek Bey, *Meskûkât-ı Kadime-yi İslâmiyye Kataloğu*, III, *Meskûkât-ı İlhâniyye*, İstanbul 1318.
- Melville, Charles, "History and Myth: the Persianisation of Ghazan Khan", *Irano-Turkic Cultural Contacts in the 11th-17th Centuries*, ed. Éva M. Jeremiás, Pilisesaba [2002] 2003, s. 133-160.
- Melville, Charles, "Pâdshâh-i İslâm: The Conversion of Sultân Mahmûd Ghâzân Khân", *Pembroke Papers, I, Persian and Islamic Studies In Honour of P. W. Avery*, ed. Charles Melville, Cambridge 1990, s. 159-177.
- Meng-Ta Pei Lu, "Moğol Tatarlarının Umumî Tarihi", *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları*, Türkçe terc. Ankhbayar Danuu, yay. haz. Mustafa Uyar, İstanbul 2012, s. 37-93.
- Mevlânâ Şeyh Hasan-i Kâşî, *Târîh-i Muhammedî*, neşr. Resûl Ca'feriyân, Tahran 1377/1998.
- Meyyaert, Paul, "An Unknown Letter of Hulagu Il-khan of Persia to King Louis IX of France", *Viator*, 11, (1980), s. 245-259.
- Morgan, David O., "The "Great Yasa of Chinggis Khan" Revisited", *Mongols, Turks, and Others. Eurasian Nomads and the Sedentary World*, ed. Reuven Amitai – Michal Biran, Leiden-Boston 2005, s. 291-308.
- Morgan, David O., "The Great Yasa of Chingiz Khan and Mongol Law in the Ilkhanate", *BSOAS*, 49/1, (1986), s. 163-176.

- Mostaert, Antoine – Cleaves, Francis Woodman, *Les lettres de 1289 et 1305 des ilkhans Aryun et Öljeitü à Philippe le Bel*, Cambridge 1962.
- Mostaert, Antoine – Cleaves, Francis Woodman, “Trois documents mongols des Archives Secrètes Vaticanes”, *HJAS*, XV/3-4, (1952), s. 419-506.
- Muctebâ Mînovî, “Menşe'-yi şîr u hürşîd 'alâmet-i resmî-yi İrân”, *Târih u ferheng. Mecmû'a-yi 78 risâle u goftâr ez-Ahmed-i Kisrevî*, Tahran 1352/1973, s. 352-379.
- Muhammed b. Muhammed Zengî-yi Buhârî, *Bustânû'l-'ukûl fî tercumâni'l-menkûl*, neşr. Muhammed Takî Dânişpejûh-İrec Afşâr, Tahran 1374/1996.
- Muhammed er-Râvendî, *Râhatu's-sudûr ve âyetu's-surûr*, neşr. Muhammed İkbâl, Leiden 1921.
- Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, haz. Gürsoy Solmaz, Ankara 2009.
- Ortekin, Hasan, “Basma'ya ve Baysa'ya Dair”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, II, (1939), s. 65-72.
- Ögel, Bahaeddin, *Türklerde Devlet Anlayışı*, İstanbul 2016.
- Özgüdenli, Osman G., *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim. Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul 2009.
- Özgüdenli, Osman G., *Turco-Iranica: Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2006.
- Özgüdenli, Osman G., “Olcaytu Han”, *DİA*, XXXIII, s. 345-347.
- Özgüdenli, Osman G., “Sultan”, *DİA*, XXXVII, (2009), s. 496-498.
- Özgüdenli, Osman G., “Hân”, *Dâniş-nâme-yi Cihân-i İslâm*, XIV, Tahran 1389/2010, s. 748-752.
- Özgüdenli, Osman G., “Hâkân”, *Dâniş-nâme-yi Cihân-i İslâm*, XIV, Tahran 1389/2010, s. 653-655.
- Pedani, Maria Pia, “Exemplum Litterarum Tartarorum: Ghâzân Khan and Venice at the Turn of the XIIIth Century”, *Quaderni di Studi Arabi*, 5-6, 1987-1988, Atti del XIII Congresso Dell'union Européenne d'Arabisants et d'Islamisants (Venezia 29 settembre – 4 ottobre 1986), (1988), s. 608-614.
- Pelliot, Paul – Hambis, Louis, *Histoire des campagnes de Gengis Khan. Cheng-Wou Ts'in-Tcheng Lou*, I, Leiden 1951.
- Petrushevsky, I. P., “Rashîd al-Dîn's Conception of the State”, *CAJ*, XIV/1-3, (1970), s. 148-162.
- Pouche, Pavel, *Die geheime Geschichte der Mongolen als Geschichtsquelle und Literaturdenkmal. Ein Beitrag zu ihrer Erklärung*, Prag 1956.
- Rachewiltz, Igor de, “Qan, Q'an and the Seal of Güyüg”, *Documenta Barbarorum. Festschrift für Walther Heissig zum 70. Geburtstag*, ed. Klaus Sagaster – Michael Weiers, Wiesbaden 1983, s. 272-281.
- Ratchnevsky, Paul, *Çinggis-Khan. Sein Leben und Wirken*, Wiesbaden 1983.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Beyânû'l-hakâ'ik*, neşr. Hâşim Recebzâde, Tahran 1386/2008.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Câmî'u't-tevârih*, neşr. Muhammed Rûşen – Mustafâ Mûsevî, I, Tahran 1373/1994.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Letâ'ifu'l-hakâ'ik*, neşr. Hâşim Recebzâde, I-II, Tahran 1394/2015.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Mebâhis-i sultâniyye*, neşr. Hâşim Recebzâde, Tahran 1394/2015.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Sevânihu'l-efkâr-i Reşîdî*, neşr. Muhammed Takî Dânişpejûh, Tahran 1358/1979.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Târih-i Mubârek-i Gâzânî des Reşîd al-Dîn Fadlallâh Abî'l-Hair. Geschichte der Ilhâne Abâga bis Gaihâtû (1265-1295)*, neşr. Karl Jahn, s' Gravenhage 1957.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Târih-i mubârek-i Gâzânî*, neşr. Karl Jahn, *Geschichte Gâzân-Hân's aus dem Târih-i Mubârek-i Gâzânî des Reşîd al-Dîn Fadlallâh b. 'Imâd al-Daula Abû'l-Hair*, London 1940.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Tevzîhât-i Reşîdî*, neşr. Hâşim Recebzâde, I-II, Tahran 1394/2015.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Vakf-nâme-yi Rab'-i Reşîdî*, neşr. Muctebâ Mînovî – İrec Afşâr, Tahran 2536/1977.
- Richard, Jean, *La papauté et les missions d'Orient au Moyen Age (XIIIe-XVe siècles)*, Rome 1977.

- Roux, Jean-Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Türkçe terc. Aykut Kazancıgil, İstanbul 1994.
- Savvides, A. G. C., "Some Notes on the Terms Khān and Khagan in Byzantine Sources", *Studies in Honour of Clifford Edmund Bosworth*, I, ed. Ian Richard Netton, Leiden 2000, s. 267-279.
- Scharlipp, Wolfgang-Ekkehard, *Die frühen Türken in Zentralasien. Eine Einführung in ihre Geschichte und Kultur*, Darmstadt 1992.
- Schönig, Claus, *Mongolische Lehnwörter im Westoghusischen*, Wiesbaden 2000.
- Seyfeddini, M. A., *Moneti İlkanov XIV veka*, Baku 1968.
- Seyfeddini, M. A., *Monetnoye delo i denejnoye obraşeniye v Azerbaydjane XII-XV vv., I, XII-naçalo XIV v.*, Baku 1978.
- Shiratori, Kurakichi, "Kaghan Unvanının Menşei", Türkçe terc. İ. Gökbakar, *Belleten*, IX/36, (1945), s. 497-504.
- Simon de Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anlarında Tatarlar ve Anadolu, 1245-1248*, Türkçe terc. Erendiz Özbayoğlu, Antalya 2006.
- Spuler, Bertold, *Die Mongolen in Iran. Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit 1220-1350*, Leiden 1985.
- Taneri, Aydın, "Han", *DİA*, XV, s. 517-518.
- Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar. Metin Tercüme ve Araştırmalar*, Ankara 1988.
- Turan, Osman, "The Idea of World Domination among the Medieval Turks", *Studia Islamica*, 4, (1955), s. 77-90.
- Vassâf, *Târîh-i Vassâf*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 3207.
- Vassâf, *Târîh-i Vassâf*, yay. Muhammed-i İsfahâni, Tahran 1338/1959.
- Vernadsky, George, "Cengiz Han Yasası", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, I, (1944), s. 107-132.
- Weiers, M., "Münzaufschriften auf Münzen Mongolischer Il-Khane aus dem Iran, Part One", *The Canada Mongolia Review*, IV/1 (1978), s. 41-62; "Münzaufschriften auf Münzen mongolischer Il-Khane aus dem Iran, Teil zwei", *Ural-Altäische Jahrbücher*, 4, (1984), s. 171-186.
- Wilhelm von Rubruk, *Moğollar'ın Büyük Hanına Seyahat, 1253-1255*, Türkçe terc. Ergin Ayan, İstanbul 2001.
- Yuvahı, Abdulkadir, *İlhanlılar Tarihi, I, Kuruluş Devri*, Kayseri 1994.
- Zieme, Peter, *Religion und Gesellschaft im Uigurischen Königreich von Qoço. Kolophone und Stifter des alttürkischen buddhistischen Schrifttums aus Zentralasien*, Opladen 1992.

BEKOVİÇ GİBİ KAYBETMEK: ALEKSANDR BEKOVİÇ ÇERKASSKİY'İN 1717 HİVE SEFERİ

LOST LIKE BEKOVICH: ALEXANDER BEKOVICH CHERKASSKY EXPEDITION TO
KHIVA IN 1717

Murat ÖZKAN*

Öz

1682-1725 yılları arasında Çarlık Rusya'yı idare eden I. Petro, XVIII. yüzyılın başlarında çarlığı ayağa kaldıracak reform hareketlerine girişmekle kalmamış, Osmanlı Devleti ve İsveç ile de savaşmıştır. 1711 yılında yapılan ve Osmanlı Devleti'nin zaferi ile biten Prut Savaşı Rusya'yı zor durumda bırakmış; İsveç ile yapılan savaş ise 1721 yılına kadar devam etmiştir. Bu savaşa kaynak sağlayabilmek, Hindistan'a giden ticaret yoluna hâkim olabilmek ve güneyinde bulunan Hive ve Buhara hanlıklarını çarlığa bağlayabilmek amacıyla Türkistan hanlıklarından olan Hive Hanlığı'na bir sefer tertip edilmesi zaruri hâle gelmiştir. Bu amaçla I. Petro'nun isteği doğrultusunda komisyonlar oluşturulmuş ve Hive üzerine yapılacak sefer tüm ayrıntılarıyla incelenmiştir. Nihayetinde 1714 yılında Hazar Denizi kıyılarına ve Hive Hanlığı üzerine sefere başlanması kararı alınmıştır.

Çalışmada Müslüman Kabardey bir ailenin ferdi olarak dünyaya gelen, vaftiz olduktan sonra Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy adını alan Devlet Giray Mirza'nın Hive Seferi'nin komutanı olarak atanmasına, sefer için yaptığı hazırlıklara ve seferin sonunda nasıl bir akıbete uğradığına değinilecektir. Ayrıca Ruslar tarafından Türkistan üzerine düzenlenen ilk sefer olan Hive Seferi'nin siyasi ve askerî önemi üzerinde durulacak; bu seferin Rusların hafızasında bıraktığı derin izlerin sonuçlarından bahsedilecektir.

Anahtar Kelimeler: Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy, I. Petro, Hive Hanlığı, Türkistan, Çarlık Rusya

Abstract

At the beginning of the 18th century, Peter I, who ruled Tsarist Russia between 1682 and 1725, have not only embarked on reform movements that would make Russia great but also fought against the Ottoman Empire and Sweden. The Prut Campaign, took place in 1711 and ended with the victory of the Ottomans, left Russia in a difficult position and the campaign with Sweden continued until 1721. In order to provide funds for this campaign and to dominate the trade route to India and to take Khiva and Bukhara khanates under Tsarist Russia's control, it became a must to organize a campaign on the Khanate of Khiva. For this aim, committees have been established in accordance with Petro's request and the expedition have been examined in detail. In 1714, it was eventually decided to start the campaign on the shores of the Caspian Sea and the Khanate of Khiva.

In this study, it is discussed the appointment of Devlet Giray Mirza, who was born in a Muslim kabardian family and was named Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy after his baptism, as the commander of

* Arş. Gör. Dr., Ordu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ordu / Türkiye, murtozkan@hotmail.com

Khiva expedition, his preparations and his position at the end of the expedition. It is also focused on the political and military significance of the expedition, the first campaign by the Russians on Turkestan; and mentioned the results of deep traces of the expedition on Russians' memory.

Keywords: Alexander Bekovich Cherkassky, I. Peter, Khanate of Khiva, Turkestan, Tsarist Russia

Giriş

Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy, Müslüman Kabardey bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Çerkasskiy'in doğum tarihi ve ilk dönemi hakkında kaynaklarda pek fazla malumat yoktur. Bu alandaki kaynakların yetersizliği muhakkak ki Çerkasskiy'in karakterine etki etmiş olan çocukluk yılları hakkında bilgi sahibi olmamızı zorlaştırmıştır. Ancak araştırmamızın konusu, onun hayatından ziyade Rus hizmetine girdikten sonra 1717 yılında Hive üzerine gerçekleştirdiği ve başarısızlıkla sonuçlanan seferidir. Yaygın görüşe göre; Çerkasskiy'in Rus hizmetine girmesine neden olan gelişme, XVIII. yüzyılın başlarında Kafkaslar'da yaşanan siyasi olaylar ve buna bağlı olarak Rusların bölgede etkilerini artırmış olmalarıdır. Yüzyılın başlarında Kabardey beylerinin Ruslardan yardım istemesiyle Petro, Kabardey'i himayesi altına aldığı bildirilmiş, bunun sonucunda bazı Küçük Kabardey beyleri Hristiyanlığı kabul ederek Rus hizmetine girmiştir. İşte bu beylerden Bekmirza'nın Moskova'da eğitim gören oğlu Devlet Giray Mirza¹ Hristiyanlığı kabul ederek Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy adını almıştır. Daha sonra ise Petro'nun danışmanları arasına girmiştir. Yine Çerkasskiy'in kardeşi Elmurza 1720'de vaftiz olarak Rus hizmetine girmiş, ağabeyi Tatarhan'ın oğlu ise 1718 yılında vaftiz edilmiş ve Petro adı verilmiştir.² Ancak Barthold, Çerkasskiy'in Hristiyanlığı kabul etmesine neden olan olayları çok farklı aktarmaktadır. Ona göre Çerkasskiy çocukluğunda Nogaylar tarafından kaçırılmış, Rusların Azak kuşatması sırasında da esir düşmüştür. Sonrasında ise vaftiz olmuş ve Hristiyanlığı kabul etmiştir.³

Din değiştirme o yıllarda çok sık görülen bir durumdu. Rusların Kafkaslar genelinde yayılmaya başlamasıyla dönemin şartlarını göz önünde bulunduran yerli halk, Rus himayesine girmenin kendileri için daha iyi olacağını düşünerek birer birer Rus hizmetine girmeye başlıyorlardı. Rusların hizmetine girenler iyi bir eğitimden geçiriliyor, şayet Rus çıkarlarına başarılı bir şekilde hizmet edebileceğine kanaat getirilirse o kişi ihtiyaç duyulan alanlara yönlendiriliyordu.

Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'in Rus hizmetine girdiği yıllar çarlığın Petro önderliğinde yeniliklere giriştiği ve yüzyıllar boyunca sürecek olan devlet politikalarını oluşturacağı döneme tekabül etmiştir. Eğitime önem vermesi ve Avrupa ülkelerinin sanayide, bilimde, fende nasıl

1 Bazı kaynaklarda bu isim *Devlet Kizden Mirza* olarak geçmektedir. Leonid Milov – Nikolay Tsimbayev, *Mirovaya İstoriya Rossii. XVIII-XIX vv. Kniga 1, A-M*, Moskva 2004, s. 57. Ayrıca Çerkasskiy'in vaftiz olmadan önce Kabardey dilinde adının *Hansah* olduğu söylenmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Vadim Nesterov, *Lyudi Prineshiye Holod Kniga Pervaya, Les i Step*, [y.y.][t.y.], s. 31.

2 Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, Kitabevi, İstanbul 2015, s. 177.

3 Barthold, Çerkasskiy'in Hristiyan olduktan sonra armasında özellikle Peygamberin yeşil tuğuna yer verdiğini belirtmiştir. Bk. Vasili Vladimiroviç Barthold, *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*, çev. Kaya Bayraktar – Ayşe Meral, Küre Yayınları, İstanbul 2004, s. 288.

ilerlediklerini görmek istemesi nedeniyle Petro, yurtdışına öğrenciler ve diplomatlar göndermeye başlamıştır.⁴ Çerkasskiy, Rus vatandaşlığına geçip Hristiyanlığı kabul ettikten sonra Petro'nun kardeşi Sofya'nın yakın bir dostu olan Vasiliy Golitsin'in yanında kalmıştır. Burada bulunduğu sıralarda Petro'nun dikkatini çekmeyi başarmış ve mutfak sorumluluğuna terfi ettirilmiştir.⁵ Sonrasında da Petro'nun direktifleriyle Rusya'da iyi bir eğitim görmüştür.⁶ Askerî eğitimin yanı sıra dil alanında da ciddi eğitim alan Çerkasskiy, iyi derecede Rus ve Latin dillerini öğrenmiştir.

Çerkasskiy'in 1694 yılında Preobrajenskiyalayına girmesi askerî hayata ilk kadımıdır.⁷ Çerkasskiy adının resmî olarak geçtiği ilk yer veya tarihi kayıt ise bu alaya ait kayıt defteridir.⁸ Çerkasskiy'in burada yaptığı faaliyetler hakkında bilgi bulunmamasına rağmen alaydan ayrılmasından sonra 1707-1709 yıllarında Petro'nun isteği doğrultusunda Hollanda'ya gönderildiği bilinmektedir. O, Hollanda'da bulunduğu yıllarda deniz bilimleri eğitimi alarak bu alanda kendini geliştirmiştir.⁹ Petro'nun Çerkasskiy'i yurt dışında eğitime göndermesi, Rusya'nın geleceğini imar edecek genç kadrolar arasında onu da görmesinin kanıtı olarak gösterilebilir. Hollanda'da aldığı eğitim ve içinde bulunduğu ortam, Çerkasskiy'in kendisini birçok bakımdan geliştirmesini sağlamıştır.

1711 yılında Kuzey Kafkasya'da bulunan halkların birbirleriyle olan mücadeleleri Rusların dikkatini çekmiş ve Rus Hükümeti bu olayların yakından takip edilmesi gerektiğini düşünmüştür. Ayrıca burada bulunan halkları Osmanlı Devleti ile yaşanabilecek olası bir savaşta çarlık safına çekmek amacıyla bölgeye gönderilen Çerkasskiy'den Kuzey Kafkasya'da bulunan halkların araştırılması ve mücadelelerinin yakından incelenmesi istenmiştir.¹⁰ Çerkasskiy Kuzey Kafkasya'da bulunduğu dönemde bir rapor yazarak Petro'ya göndermiştir. Raporda Petro'ya "Sultanın temsilcilerinin, Kabardey'den İran sınırına kadar olan yerlerde yaşayan dağlı başbuğlarını yanlarına çekmeye çalıştıklarını, Rusya, Kuzey Kafkasya ve Hazar kıyısındaki toprakları kendisine bağlayamazsa buraların sultanın eline geçeceğini, bu topraklar Rusya'ya katılacak olursa kurşun ve altın madenleri, petrol yatakları, ipekçilik ve pamukçuluğun Rusya'ya büyük fayda sağlayacağını"¹¹ yazmıştır. Ayrıca Çerkasskiy bölge hakkında hazırlamış olduğu tafsilatlı raporu görev süresi bittikten sonra başkente dönerek çara iletmiştir. Çerkasskiy'in Kafkas kökenli olması bu göreve getirilmesinin asıl nedenlerinden biri olmuştur. Bölgeye yabancı olmaması, yerli halkı yeterince tanınması, onun bölgede nelerin olabileceğini kolayca yorumlayabilmesine imkân sağlamıştır.

4 Vadim Nesterov, *Lyudi Prineşsiye Holod Kniga Pervaya, Les i Step*, s. 34.

5 Vasili Vladimiroviç Barthold, *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*, s. 288.

6 T. Burnaşev, "Puteşestviye ot Sibirskoy Linii do Goroda Buharı v 1794 i Obratno v 1795 godu", red. G. Sapiski, *Sibirskiy Vestnik*, St. Petersburg 1818, s. 104.

7 Kasbolat Fitseviç Dzamihov, "Knyazya Çerkasskiye Na Slujbe Rossii", *İstoriçeskiye Portreti Patriotov Rossii*, Tom 1, Nauçno-İssledovatel'skiy Tsentr Problem Natsionalnoy Bezopasnosti, Moskva 2016, s. 60.

8 Vadim Nesterov, *Lyudi Prineşsiye Holod Kniga Pervaya, Les i Step*, s. 34.

9 I. B. Orlov, "Aleksandr Bekoviç-Çerkasskiy", *Rossiskaya İstoriçeskaya Entsiklopediya*, Tom 2, Moskva 2015, s. 427.

10 Kasbolat Fitseviç Dzamihov, "Knyazya Çerkasskiye Na Slujbe Rossii", s. 60.

11 Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağrında Kafkasya*, s. 179.

1. Petro'nun Hive Siyaseti

XVIII. yüzyılın başlarında Petro'nun yönetiminde bulunan Çarlık Rusya pek çok devletle mücadele içinde olmuştur. 1700 yılında imzalanan İstanbul Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti ile devam eden savaş sonlandırılmış; Petro, Rus Devleti'ni güçlendirmek amacıyla bir takım reform hareketlerine girişmiştir. Rönesans ve Reform hareketlerini kaçırmış bir ülkenin lideri olan Petro, devletin içinde bulunduğu ahvali net bir şekilde gördüğü için devletin kalkınması amacıyla hazırlıklara başlamıştır. Bir taraftan reformlar yapılırken diğer taraftan ise dönemin iki büyük devletiyle mücadeleye girilmişti. 1700-1721 yılları arasında İsveç ile uzun süre devam edecek olan Büyük Kuzey Savaşı başlamış, 1711 yılında ise Osmanlı Devleti ile Prut Savaşı yapılmıştı. Osmanlılarla olan mücadele Rusların yenilgisiyle sonuçlanmasına rağmen Ruslar, Osmanlı Devleti'nin Rus ordusunu yok etme imkânı varken barış antlaşmasını kabul etmesi sayesinde büyük kayıplar vermekten kurtulmuşlardır. Prut Savaşı, Petro ve Rusya için bir dönüm noktası olarak düşünülebilir. Henüz reform hareketlerinden istenilen verimi alamadan Osmanlı Devleti ile savaşa girilmesi ve çağın gerektirdiği askerî lojistik organizasyondan mahrum olunması Rusların bu savaştan yenilgiyle ayrılmasına sebep olmuştur. Osmanlı Devleti imkânı varken Rus ordusunu imha ederek Petro'yu esir etmiş olsaydı, Çarlık Rusya ve Petro için bu durum hem reform hareketlerinin hem de yayılma politikalarının sonu anlamına gelmiş olacaktı.

Petro, Prut Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti ile mücadeleye ara vermiş; Kafkaslar, Hazar çevresi ve Türkistan meselesini gündemine almıştır. Muhakkak ki politika değişikliğinin pek çok nedeni vardır. Ancak Rusya'nın Türkistan içlerine yönelmesine neden olan en önemli husus, çarlığın güçlenmesi ve Petro ile başlayan merkezî politikanın değişimiyle izah edilebilir. Aslına bakılırsa Petro'nun Türkistan'a ilk teması Prut Savaşı'ndan önce güney komşusu Hive Hanlığı'na yönelik olmuştur. 1700 yılında Hive hanı İshak Ağa Niyaz koruma isteğiyle bir elçisini çarlığa göndermiş ve bu istek çarlık tarafından uygun bulunmuştur. Böylece Petro, kendisine gelen bu teklifle Türkistan sahasıyla ilgilenmeye ve daha fazla bilgi sahibi olmak için ayrıntılı çalışmalar yaptırmaya başlamıştır.¹²

Petro bölgenin Rus kolonisi hâline gelebilmesi amacıyla Yukarı İrtiş ve doğudaki toprakları ele geçirme kararı almıştır. Petro; Hindistan, Çin, Afganistan, İran ve civar ülkelerle ekonomik ve politik ilişkiler kurabilmek için bölgenin ele geçirilmesinin ne derece önemli olduğunun daima farkında olmuştur. Bu bölgelerin ele geçirilmesi Rusya'nın mevcut konumunun daha iyi hâle gelmesi demektir. Ancak Petro'nun Hive'ye yönelik siyaseti, 1711 yılında gerçekleşen Osmanlı-Rus Savaşı'ndan dolayı gecikmiş ve bu plan sonraki yıllarda ele alınmak üzere rafa kaldırılmıştır. Osmanlı Devleti ile gerçekleşen savaşın sona ermesiyle Petro, Hive meselesini tekrar gündemine almıştır.¹³

12 D. V. Vasilyev, "Stranitsa Aziatskoy Politiki Petra I: K İstorii Pohoda Bekoviça-Çerkasskogo v Hivu", *İzvestiya Samarskogo Nauçnogo Tsentra Rossiskoy Akademii Nauk*, Tom 17, No 3, 2015, UDK 94 (47), s. 24.

13 Orhan Doğan, "Çarlık Rusya'sının Orta Asya (Türkistan) Siyaseti İle İlgili Önemli Bir Belge", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S 11, Konya 2004, s. 288.

Petro şartların olgunlaşmasından sonra bölge hakkında daha tafsilatlı araştırmalar yapmak amacıyla pek çok komisyon oluşturmuş, toplanan bu komisyonlar uzun süren görüşmeler yapmıştır. Bununla da yetinilmemiş, Astrahan Valisi Zamanov başkente çağırılmış, ondan bölge hakkında bilgiler alınmıştır. Zamanov'un yönlendirmeleriyle bölgeye getirilen ve bölgeyi yakından tanıyan Türkmen Hoca Nefes bölgenin altın yataklarıyla dolu olduğunu söylemiştir. O sırada devam eden Büyük Kuzey Savaşı ve yüzyılın başında Osmanlı Devleti ile yapılan savaşta Rus hazinesinin boşalması, bölgede altın yataklarının varlığından haberdar olan Rusların bölgeye ilgisini daha da arttırmıştır.¹⁴ Düzenlenecek sefer sonucunda altın yataklarının bulunması, Çarlık Rusya'yı malî yönden rahatlatacağı için Hive Seferi'nin önemi bir kat daha artmıştır. Başkente yapılan görüşmelerin detayları duyuldukça pek çok asker ve general bu sefere katılmak için başvuruda bulunmaya başlamıştır. Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy de bunların arasındadır. Ancak o diğerlerinden farklı olarak düzenlenen bu toplantılara katılma imkânı bulmuş ve sefer hakkında görüşlerini bildirmiştir. Sonrasında ise Asya'nın kayıp hazinelerini, yeni maden yataklarını, zenginliklerini keşfetmek için Hive üzerine düzenlenecek sefere katılmak istediğini dile getirmiştir.¹⁵ Petro yapılan toplantılar sonunda kendisine sunulan raporlardan hoşnut kalmıştır. Ayrıca Sibirya Valisi Prens Matvey Petroviç Gagarin de bölgede bulunan altın yatağını ele geçirmenin çarlığı rahatlatacağını söylemiş, bu amaçla bir seferin düzenlenmesi gerektiğini belirten konuşmalarıyla da Petro'yu etkilemiştir. Böylece Petro Hive Hanlığı üzerine bir sefer yapılmasına karar vermiştir.¹⁶ Bu toplantılar sonucunda seferin üç aşamada gerçekleştirileceği hususunda mutabık kalınmıştır: İlk olarak Hazar Denizi'nin etraflıca incelenmesi ve topografya haritalarının çıkarılması planlanmıştır. Sonrasında incelenen yerlerin ele geçirilerek kalelerin yapılması, böylece bölgenin bir Rus üssü hâline gelmesi amaçlanmıştır. Son olarak Hive Hanlığı üzerine harekete geçilmesi, bölge zenginlikleri tespit edilip ele geçirilerek Hindistan'a giden yollar üzerinde hakimiyet kurulması amaçlanmıştır.¹⁷

Hive'ye yapılacak seferin amacı sadece bölgede bulunan altınları ele geçirmek değildi. Bunun yanında seferin siyasi, ekonomik, askerî, hatta ilmî olmak üzere farklı ve önemli amaçları vardı.¹⁸ Belirlenen amaçlar doğrultusunda yapılacak seferde başarılı olunursa Rusların çok kazançlı olacağı aşikârdı. Sefer hakkında en ufak bir hata istemeyen Petro bu seferin altın yatağının bulunması amacıyla yapıldığını, lakin altın yatağı bulunmazsa bile Hindistan'a doğrudan ulaşacak bir ticaret yolunun bulunması gerektiğini belirtmiştir. Kazan Valisi P. S. Saltıkov ve M. İ. Çirikov'a 1.500 kişiden oluşan eğitimli bir heyet oluşturmaları talimatı verilmiş, ayrıca 5.000

14 "İz Zapiski o Poezdka Knyazy Aleksandra Bekoviça-Çerkasskogo k Vostočnomu Beregu Kaspiyskogo Morya i o Suhoputnoy Ekspeditsii Ego v Hivu", *Rusko-Turkmenskiye Otnoşeniya v XVIII-XIX vv.*, No 25, 1717, https://web.archive.org/web/20080421154039/http://www.vostlit.info/80/Texts/Dokumenty/M.Asien/XIX/Russ_turkmen/21-40/25.htm [Erişim Tarihi: 02.01.2018].

15 D. V. Vasilyev, "Stranitsa Aziatskoy Politiki Petra I: K İstorii Pohoda Bekoviça-Çerkasskogo v Hivu", s. 24.

16 Orhan Doğan, "Çarlık Rusya'sının Orta Asya (Türkistan) Siyaseti İle İlgili Önemli Bir Belge", s. 289.

17 J. Adilov, "Ekspeditsiya Aleksandra Bekoviça-Çerkasskogo v Sredniyu Aziyu: İstoriografiçeskaya Dinamika", *Ozbekiston Tarihi Jurnalı*, 2014, No 4, s. 48.

18 R. Yu. Poçekayev, "Pamyat ob Ekspeditsii A. Bekoviça-Çerkasskogo v Rusko-Hivinskih Otnoşeniya XVIII-XIX vv.", *Novoye Proşloye*, No 1, UDK 94 (54), 2016, s. 134.

ruble hazırlamaları ve diğer sefer giderlerini karşılamaları emredilmiştir. Bu sefer için sadece Kazan vilayetinde 25.500 ruble civarında para harcadığı düşünülürse yapılan harcamaların boyutu daha kolay anlaşılacaktır.¹⁹

2. Hive Seferi Hazırlıkları

Hive Seferi hususunda yapılan görüşmelerde Petro, düzenlenecek seferin komutanlığına Çerkasskiy'in getirilmesini uygun bulmuştur. Göreve atandığı haberini alan Çerkasskiy, 1714 yılı yaz ve sonbaharını Kazan ve Astrahan'da geçirmiş, Hive seferi için gerekli hazırlıklara buradan başlamıştır. Bölge halkıyla ve Türkmenlerle birtakım görüşmeler yaparak Hive hakkında bilgiler toplamayı amaçlamıştır. 7 Kasım 1714'te içlerinde Ural Kozaklarının da olduğu yaklaşık 1.500 asker ve Strug²⁰ adı verilen 27 yelkenli gemiyle Guryev'e doğru sefere çıkmıştır. Ancak kopan bir fırtınayla 6 gemi devrilmiş, bu yüzden Rus birlikleri tekrar Astrahan'a dönmek zorunda kalmışlardır. Çerkasskiy Astrahan'da geçirdiği kış aylarında, 20 adet daha hızlı ve yeni gemi inşa ettirmiştir.²¹

1715 Ocak ayında meydana gelen bir olay, Bekoviç'in düzenleyeceği ve ölümüyle sonuçlanacak sefer üzerinde olumsuz bir etkiye neden olmuştur. 30.000 Kuban Tatarı bölgede yaşayan yerli Kalmukların yerleşim yerlerini yok etmek için Astrahan'a yaklaşmışlardır. Bu sefer sonunda 3.000 Kalmuk öldürülmüş ve daha fazlası esir edilmiştir. Çerkasskiy Kalmuklara yardım için sefer organize etmiş, ancak Kuban komutanının, Astrahan Valisi'ne çar tarafından yazılmış olan ve Kalmukların görüldükleri yerde öldürülmesi emrini içeren belgeyi göstermesi Kalmukları zor durumda bırakmıştır. Rusların, Kalmuklara ihtiyacı olan yardımı yapmamasından dolayı Kalmuk Hanı Ayuka, Rusların Hive üzerine düzenleyeceği sefere katılma hususunda çekimser kalmıştır.²² Rus tarihçi Poçekayev, Çerkasskiy'in çarın emrini çiğneyemediği için Ayuka'nın yardım isteğine olumsuz cevap vermesine Ayuka'nın hayli sinirlendiğini, bu sebeple Kalmuk hanı Ayuka'nın sadece Hive'ye karşı düzenlenen sefere asker göndermemekle yetinmeyerek, Hive Hanı Şir Gazi'ye Rusların yapmış olduğu tüm hazırlıkları da haber verdiğini söylemiştir.²³ Ayuka'nın Rus seferine katılmayıp, Rus kuvvetlerinin daha az sayıdaki orduyla Hive Hanı Şir Gazi'nin karşısına çıkmalarına sebep olmuştur. Ruslar açısından değerlendirildiğinde burada seferi etkileyen asıl mesele Ayuka Han'ın birlikleriyle sefere katılmamasından çok, Rusların yaptığı tüm hazırlıkları Hive Hanı'na söyleyerek seferin olumsuz sonuçlanmasına sebep olmasıdır. Her ne kadar Ruslar

---

19 D. V. Vasilyev, "Stranitsa Aziatskoy Politiki Petra I: K İstorii Pohoda Bekoviça-Çerkasskogo v Hivu", s. 24.

20 Rusların XVIII. yüzyıla kadar nehir, göl ve denizlerde yük taşıma amacıyla kullandıkları 20-45 metre uzunluğunda ve 4-10 metre genişliğinde olan gemilerdir.

21 Michal Wanner, "Alexander Bekovich Cherkassky's Campaign to Central Asia and India 1714-1717", *ÖT KONTINENS az Uj-es Jelenkori Egyetemes Történeti Társaság Tudományos Közleményei*, No 2014/1, Elte, Budapest 2016, s. 18.

22 Agm., s. 18.

23 R. Yu. Poçekayev, "Pamyat ob Ekspeditsii A. Bekoviça-Çerkasskogo v Russko-Hivinskih Otnoşeniyah XVIII-XIX vv.", s. 142.

bu seferin asıl sebebini ticarî ve devletlerarası ilişkileri düzenlemek olarak belirtse de bu hiç inandırıcı olmamıştır. Çünkü yapılan hazırlıklara ve oluşturulan askerî kuvvetlere bakıldığı zaman bunun ciddi bir askerî harekât olduğu görülmüştür. Rusların Hive Hanı ve halkına barışçıl amaçlarla geldiklerini iletmeleri, bu harekâtı daha kolay bir şekilde yapacaklarını düşünmelerine neden olmuştur. Ancak Ayuka Han'ın Rusların yaptığı hazırlıkları Hivelilere anlatması sebebiyle Şir Gazi Han tüm hazırlıklarını Rusları durdurmak üzerine yapmıştır. Bu da seferin Ruslar açısından kötü bir şekilde sonuçlanmasının nedeni olarak gösterilebilir.

Çerkasskiy ve emrindekiler yapılan hazırlıklardan sonra, 25 Nisan 1715'te, Astrahan'a doğru yelken açmış ve kolaylıkla Guryev'e ulaşmışlardır. Çerkasskiy burada olduğu dönemde Türkmen konar göçerler tarafından ziyaret edilmiştir. Onlarla altın yatakları bakımından kıymetli olduğu düşünülen Amu Derya'nın eski yatağı hakkında uzun ve detaylı konuşmalar yapmıştır. Çerkasskiy Türkmenlerle yaptığı konuşmalarda edindiği bilgileri Hoca Nefes'ten sağladığı bilgilerle karşılaştırma imkânı bulmuştur. Hoca Nefes'in daha önceden verdiği Krasnovodsk Körfezi'ne ulaşacak 20 verst²⁴ genişliğinde bir kanal kazılmasıyla nehrin orijinal yatağına döneceği bilgisi ile Türkmenlerin verdiği bilgiler teyit edilmiştir.²⁵

Sefer hazırlıklarının yapıldığı dönemde Çerkasskiy boş durmayarak oluşturduğu kuvvetlerle keşif seferlerine çıkmıştır. Rusların Türkistan'a düzenlediği harekâtların hepsinde yapılan keşif seferlerinin ayrı bir önemi vardır. XVIII. yüzyılın başlarında Rusların bölge hakkında herhangi bir bilgiye sahip olmaması bu tarz seferlerin yapılmasını zarurî hâle getirmiştir. Bu amaçla yapılan seferlerde elde edilen yeni bilgiler, yeni yerler ve karşılaşılan farklı durumlar, bu ve sonrasında yapılacak seferlerde kullanılmak amacıyla kaydedilmek suretiyle raporlandırılmıştır. Çerkasskiy keşif seferlerinin birinde Astrabad körfezine ulaşmış ve orada Kara Boğaz Gölü'nü keşfetmiştir. Mangışlak Yarımadası'ndaki Tyub-Karagansk Körfezi'ne varılmış ve ana güçler Krasnovodsk kıyıları boyunca yerleştirilmiştir. Çerkasskiy, burada bulunduğu esnada Fedorov ve Zvanskiy tarafından idare edilen küçük birlikleri Amu Derya'nın eski yatağını keşfetmek için görevlendirmiştir. Birlikler Tyub-Karagansk boyunca terk edilmiş kervan yollarından 10 günlük bir seyahatle Karaağaç Nehri'ne varmıştır. Büyük bir tepenin arkasında bulunan nehri geçip 2 verst ilerledikten sonra Amu Derya'ya ulaşmışlardır. Uzun, kuru bir vadi boyunca ilerleyip Hazar Denizi'ne giden Amu Derya'nın eski yatağını bulmuşlar ve Krasnovodsk Körfezi'ndeki kampa geri dönmüşlerdir. Fedorov ve Zvanskiy'in yapmış oldukları bu keşif seferinden sonra Çerkasskiy'e verdikleri rapor konar göçerlerin verdiği bilgiler ile karşılaştırılmış ve bilgilerin örtüştüğü görülmüştür.²⁶ Çerkasskiy keşif seferlerine çıkmadığı dönemlerde de pek çok çalışma yapmıştır.

24 Rus uzunluk ölçü birimidir. 1 verst, 1,0668 km'ye eşittir.

25 Michal Wanner, "Alexander Bekovich Cherkassky's Campaign to Central Asia and India 1714-1717", s. 18.

26 "İzveçeniye iz Dela, Naydannogo v Moskovskom Senatskom Arhive, Ob Otppravlenii Leyb-Gvardii Preobrajenskogo Polka Kapitana Knyazya Bekoviça-Çerkasskogo na Kaspiyskoye More i v Hivu, - v 1714 po 1717 god", *Russko-Turkmenkiye Otnoşeniya v XVIII-XIX vv.*, No 24, https://web.archive.org/web/20080421154035/http://www.vostlit.info:80/Texts/Dokumenty/M.Asien/XIX/Russ_turkmen/21-40/24.htm [Erişim Tarihi: 13.01.2017].

Bu çalışmalar arasında kara ve nehir yolları, bölge coğrafyasının incelenmesi ve topografya, kale ve çeşitli yapıların inşası gösterilebilir.²⁷

Çerkasskiy 4 Ağustos 1715'te Çar Petro'ya bir mektup yazmıştır. Yazılan bu mektupta Aktam olarak adlandırılan bir bölgeye ulaşıldığı, burada nehrin eski yatağının bulunduğu, buranın Hive'den 4 günlük mesafede olduğu söylenmiştir. Ayrıca bu rapora nehrin Hive'den Aral Gölü'ne bağlantısı olduğu bilgisi de eklenmiştir.²⁸ Çerkasskiy'in amacı çarı sefer hakkında bilgilendirmek, kendisi tarafından çizilen Hazar Denizi'nin doğu kıyılarını gösteren ilk haritayı sunmaktır. Çar Petro, günümüzde Jelgava olarak bilinen Mithau'da bulunduğu ve bu sıralarda İsveç'e karşı savaşan birlikleri kumanda ettiği için konuya yeterince dikkatini verememiş, Çerkasskiy tarafından kendisine anlatılan meselelere fazla ilgi gösterememiştir.²⁹

Petro her ne kadar Çerkasskiy'in söyledikleriyle yeterince ilgilenemese de 14 Şubat 1716 tarihinde ona çarlığın çıkarlarına uygun hareket etmesi için gereken talimatları göndermiştir. Bu talimatlara göre Amu Derya'da kalelerin kurulması, kurulmuş kalelerin sağlamlaştırılması ve bölgede bulunan su yollarının kontrol altına alınması istenmiştir. Hive Hanına Rus himâyesine girmesi teklifinin yapılması ve Kozaklar için yerleşim yerleri oluşturulması hususuna değinilmiştir.³⁰ Petro, olaylar istenildiği gibi geliştiği takdirde Hive Hanından alınan destekle altın yataklarının ve Hindistan'a gidecek yolun bulunmasını istemiştir. Bu amaçla da Hive Hanıyla ilişkilerin iyi tutulması gerekliliğine vurgu yapmıştır. Ayrıca Buhara Hanlığı ile de temasa geçilmesinin zarurî olduğunu ve onun da çarlığa bağlanması için konuşmaların yapılmasını, bunu kabul etmese bile en azından dostluk ilişkilerinin geliştirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu isteklerin yerine getirilmesi amacıyla bölgeye görevlendirilen Çerkasskiy'e yardım etmesi için donanımlı 4.000 asker görevlendirilmiş ve ayrıca gerekli görülen gemiler emrine verilmiştir. Bunlara ek olarak Amu Derya'da oluşturulacak bir kent için gerekli iskânı sağlayabilmek amacıyla da 2.000 kişiden oluşan bir Kozak grubu gizlice bölgeye gönderilmiştir.³¹ Buradan hareketle denilebilir ki seferin amacı sadece altın bulmak değil, yabancı bölgenin nehirleri, su yolları, yerleşim yerleri hakkında bilgi toplamak, yeni yerleşim yerleri kurarak iskân hareketliliğini sağlamak ve Hindistan'a giden yolu keşfetmek olmuştur.³²

Sefer hazırlıkları deniz subaylarının seçilmesi ve Erketi'den gelen tüccarların Çerkasskiy'in yanına getirilmesiyle devam etmiştir. Ayrıca casus olarak iki genç de bu tüccarlar arasına

27 R. Yu. Poçekayev, "Pamyat ob Ekspeditsii A. Bekoviça-Çerkasskogo v Russko-Hivinskih Otnoşeniya XVIII-XIX vv.", s. 134.

28 V. G. Volovnikov (red.), *Poslannik Petra i na Vostoke Posolstvo Florio Beneveni v Persiyu i Buharu v 1718 - 1725 godah*, Moskva 1986, s. 8.

29 Michal Wanner, "Alexander Bekovich Cherkassky's Campaign to Central Asia and India 1714-1717", s. 19.

30 Walter R. Ratliff, *Pilgrims on the Silk Road: A Muslim-Christian Encounter in Khiva*, Wipf&Stock, Eugene 2010, s. 46.

31 "Ukaz Petra I A. Bekoviçu-Çerkasskomu o Zadaçah Ego Ekspeditsii v Sredniyu Aziyu", *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya v XVIII-XIX vv.*, No 5, 14 Fevralya 1716 g., https://web.archive.org/web/20080420055150/http://www.vostlit.info:80/Texts/Dokumenty/M.Asien/XIX/Russ_turkmen/1-20/5.htm [Erişim Tarihi: 18.02.2018].

32 D. V. Vasilyev, "Stranitsa Aziatskoy Politiki Petra I: K İstorii Pohoda Bekoviça-Çerkasskogo v Hivu", s. 24.

katılmıştır.³³ 13 Mayıs 1716'da Çerkasskiy'e çar tarafından yeni talimatlar verilmiştir. Çar Hive ve Buhara'ya karşı barışçı yolların kullanılmasının zorunlu olduğunu belirtmiştir. Hem Hive hem de Buhara'daki yerli halkın, sıklıkla hanlarını alaşağı etmek amacıyla komplolar düzenledikleri bilgisinden yola çıkarak Rus çıkarlarına göre davranırlarsa hanlara bu tehlikelerden koruma güvencesi verilmesini söylemiştir. Petro Çerkasskiy'e bu taht mücadelelerini işbirliği için fırsat telakki etmeleri tavsiyesinde bulunmuş, ayrıca yerli halktan sözü geçenlere ve hanlara hediyelerin sunulmasını tembihlemiştir.³⁴

Çerkasskiy, Amu Derya'nın orijinal yatağına döndürülmesi için öncelikle Hazar Denizi'nden Türkistan'a genişlemek amacıyla eski nehir ağzında, üs olarak kullanılmak üzere yaklaşık 1.000 kişilik bir kale yapılması gerektiğini düşünmüştür. Çünkü daha önce orada kurulmuş olan eski ve küçük üs yıkılmış, yenisinin yapılması ihtiyacı doğmuştur. Burada amaç, hanların cesaretini kırmak ve bölgedeki durumu kontrol altına almak olmuştur.³⁵ Yine Amu Derya üzerinden bölgeye ulaşma ihtimalinin netleşmesi oldukça önemli hale gelmiştir. Eğer bu gerçekleşirse rotanın detaylı olarak tanımlanması ve daha uygun başka rotaların keşfi gündeme gelmiştir. 14 Şubat 1716'da çar, Teğmen Kojin'i Çerkasskiy'in yanında sefere katılması için bölgeye göndermiş ve ona özel bir görev vermiştir. Buna göre Kojin, bir tüccar kılığında Çerkasskiy ile beraber yola çıkacak, Amu Derya boyunca ilerleyecek, Hindistan istikametine gidebildiği kadar gidecek ve orada bir su rotası bulacaktı. Petro, Teğmen Kojin'e su yolları bittiğinde karadan devam etmesini ve orada gizli bilgiler toplamasını söylemiştir. Başka bir deniz rotası bulunmadığı takdirde aynı şekilde geri dönmelerini ve gittiği yerlerdeki her türlü bilgiyi kaydetmesini, deniz ve kara yollarını haritalandırmasını, yine bulduğu her türden Hindistan emtiası ve baharatları hakkında bilgi edinmesini, devleti ilgilendirebilecek her konuda rapor tutmasını istemiştir. Yine Petro şahsi bir isteğini içeren emrini 31 Martta Teğmen Kojin'e göndererek Babürlerin kontrolü altındaki Doğu Hindistan'da çeşitli büyük kuşları, devekuşu ve türleri ile küçük kuş türleri ve farklı türde hayvanları satın almasını istemiştir. Kojin'e bu hayvanları satın alması için 5.000 ruble, taşıması için de 1.000 ruble ödenek tahsis edilmiştir. Petro'nun emirleri hem Çerkasskiy'e hem de Kojin'e ulaşmıştır. Bu esnada Hive üzerine yapılan seferin tüm ayrıntıları başkentte senatoya anlatılmıştır. Senato bilgilendirme toplantılarından sonra Çerkasskiy'e çeşitli tavsiyeler içeren mektuplar gönderilmiştir. Örneğin Çerkasskiy'e Hive ve Buhara Hanlarının unvanlarının doğru ifade edilmesi, Büyük Babür'ün unvanının doğru bilinmesi gerektiği söylenmiştir.³⁶

23 Nisan ve 8 Mayıs tarihlerinde Çerkasskiy, kendisine güvenli seyahat imkânı tanıyacak belgeler ile unvan ve resmi hitapların bulunduğu bilgileri almıştır. 17 Mart 1716'da çar, Buhara Hanına bir mektup yazmış ve tüccar Kojin'in oğlunu Buhara'dan Hindistan'a geçmesi için gönderdiğini söylemiştir. Ayrıca Buhara topraklarına serbest ve güvenli bir şekilde geçmesini sağlamalarını ve ihtiyaç duyulduğunda onlara yardım edilmesi gerektiğini belirtmiştir. 18

33 "Ukaz Petra I A. Bekoviçu-Çerkasskomu o Zadaçah Ego Ekspeditsii v Sredniyu Aziyu", No 5, 14 Fevralya 1716 r.

34 Michal Wanner, "Alexander Bekovich Cherkassky's Campaign to Central Asia and India 1714-1717", s. 20.

35 Agm., s. 21.

36 Agm., s. 21-22.

Mayısta çar bu kez İran Şahına Kojin'in seferi hakkında bilgi veren bir mektup yollamıştır. Hint yöneticilerden de özel bir rica olarak Kojin'e onunla birlikte gönderdiği emtiayı orada satmasına ve serbestçe vergi vermeden yerel ürünlerden satın almasına izin vermesini istemiştir.³⁷ Petro'nun yaptıklarına bakılarak düzenlenecek olan Hive Seferi'nde devletlerarası dengeyi gözettiği söylenebilir. Ayrıca Petro'nun bölge devletlerine mektuplar ve elçiler göndererek sefer hakkında bilgi vermesi, onlardan yardım istemesi stratejik bir hamle olarak değerlendirilebilir. Bu suretle işler istenildiği gibi giderse hiçbir bilgi sahibi olunmayan Hive hakkında diğer devletlerden bilgiler alınacak ve bölgenin işgal edilmesinde bu bilgilerden faydalanılacaktı. Ayrıca bölgenin olası bir işgaline karşılık gelecek tepkilerin de önü kesilecekti.

3. Hive Seferi

Rusların civar devletlere yolladığı mektuplarda ticaretten bahsedilmesine ve Çerkasskiy önderliğinde oluşturulan heyetin barışçıl olduğunun belirtilmesine rağmen heyette deniz subaylarının yer aldığını belirtmiştik. Buna ek olarak Çerkasskiy istenmeyen bir durumun gerçekleşebilme ihtimaline karşı çardan askerî emirler verebilme yetkisini de almıştır. Bu durum Rusların barışçıl amaçlarla bölgeye hareket ettikleri görüşüne ters düşmektedir. Çünkü 1716 yılının yaz aylarına gelindiğinde, elçilik heyeti olarak belirtilenlerin sayısı, Kozaklar da dahil edildiğinde 6.100'dür. Bu sayının ihtiyaçlarının giderilmesi ve her ihtimale karşı hazır tutulması için başkentte türlü hazırlıklar yaptırılmış; Kazan, Nijniy Novgorod ve Astrahan'a emirler verilerek heyetin her türlü mühimmat, üniforma, sarf malzemeleri ve malî ihtiyaçlarının giderilmesi istenmiştir.³⁸ Ayrıca seferin o ana kadar yaklaşık maliyetinin 220 bin rubleye ulaştığını ve hazinenin neredeyse boş olduğu böylesi bir dönemde bu harcamanın oldukça yüksek olduğunu belirtmeliyiz. Bu durum Petro'nun Hive Seferi'ne ve Hindistan'a ulaşmaya ne kadar önem verdiğini göstermektedir.³⁹

Eylül 1716'da Hazar Denizi'nin doğu kıyısına doğru sefer başlamıştır.⁴⁰ Keşif gezisinin bu deniz bölümü sırasında Çerkasskiy, Hazar Denizi'nin doğu kıyısında Tyub-Karagansk, Aleksandrbay ve Krasnovodsk adında üç kale kurduştur.⁴¹ Petro yayılma ve işgal planları çerçevesinde kale

37 Agm., s. 22-23.

38 D. V. Vasilyev, "Stranitsa Aziatskoy Politiki Petra I: K İstorii Pohoda Bekoviça-Çerkasskogo v Hivu", s. 25.

39 Michal Wanner, "Alexander Bekovich Cherkassky's Campaign to Central Asia and India 1714-1717", s. 23.

40 Her biri 1.200 kişiden oluşan alaylardan 3 tane olmak üzere toplamda 3.600 asker, 1.500 Yayıık, 500 Grebensk Kozak birlikleri, 595 Tatar ve İsveç süvarilerinden oluşan bir orduyla yola çıkmıştır. Ayrıca orduda 43 tane de topçu bulunmaktadır. Grubun içerisinde mühendisler, mimarlar, zanaatkarlar, tüccarlar, rahipler, çevirmenler, doktorlar ve çeşitli meslek erbapları, bazı toplım liderleri ve Astrahan soylularından oluşan 110 kişi de vardı. Böylece sefere gönderilenlerin sayısı 6.400 civarına tekabül etmekteydi. Bk. "İzvlęçeniye iz Dela, Naydannogo v Moskovskom Senatском Arhive, Ob Otrpravlenii Leyb-Gvardii Preobrajenskogo Polka Kapitana Knyazya Bekoviça-Çerkasskogo na Kaspiyskoye More i v Hivu, - v 1714 po 1717 god", No 24. Akdes Nimet Kurat, 1717 yılında yapılan seferde Rus kuvvetlerinin sayısının 3.650 askerden ibaret olduğunu söylemiş, Hive üzerine yapılan seferin başarısızlıkla sonuçlandığını eklemiştir. Sefer hakkında başka bilgilere eserde yer verilmemiştir. Bk. Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 263.

41 D. V. Vasilyev, "Stranitsa Aziatskoy Politiki Petra I: K İstorii Pohoda Bekoviça-Çerkasskogo v Hivu", s. 25.

inşalarına önem verdiği için bu kalelerin kurulmasıyla yetinmemiş, 1714-1720 yılları arasında Omsk, Jelezinsk, Yamışevsk, Semipalatinsk, Ubinsk ve Ustkamenogorsk kalelerini yaptırmıştır. İşte bu kalelerin kurulmasıyla İrtiş hattı oluşturulmuş ve sonraki dönemlerde yapılan Orenburg hattıyla beraber bu hat Türkistan'ın kuzeyden ve batıdan muhasarasında ve işgal edilmesinde Rusların seferlerinin başlangıç noktalarını teşkil etmiştir.⁴²

9 Ekimde Çerkasskiy'in emriyle gemiler Tyub-Karagansk Körfezi olarak bilinen yerde demirlenmiştir. Orada Hoca Nefes ve yanındaki küçük bir grupla buluşulmuştur. Çerkasskiy'in başına buyruk hareket etmesi ve kurulan kalelerin konumlarının tartışmaya açık olması sebebiyle Teğmen Kojin ile aralarındaki gerilim artmıştır. Kojin bölgenin bir yerleşim yeri olarak uygun olmadığını, bölgede ne orman ne kara ne de temiz su kaynakları bulunduğunu, hatta bunların aksine yalnızca çöl olduğunu söyleyerek buraya yerleşilmesine karşı çıkmıştır. Ayrıca mevcut suların da tuzlu ve içilemez hâlde olduğunu belirtmiştir. Kojin bu nedenle birlik içinde hastalıkların yayılmasından ve ölümlerin yaşanabileceğinden endişe etmiştir. Ancak Çerkasskiy kendi fikrinde ısrar ederek Hive'ye ulaşan eski yolun buradan geçtiğini ve bu bölgede kalınacağını söylemiştir.⁴³

Çerkasskiy bölgedeyken kendisini ziyarete gelen Türkmenlerle sohbet etmiş ve onlarla dostane ilişkiler kurmuştur. Burada bulunan Türkmenlerin Çerkasskiy ve Rus kuvvetlerine zorluk çıkarmaması Rusların sefer hazırlıklarını kolaylaştırmıştır. Çerkasskiy'in 18 Kasım 1716 tarihinde Petro'ya yazdığı raporda bulunduğu yerdeki Türkmen kabilelerinin Rusların çıkarları için savaşacaklarına söz verdikleri belirtilmiştir.⁴⁴ Türkmenlerle olan bu barışçıl görüşmelerin hanlıklarla da olmasını isteyen Çerkasskiy, Hive ve Buhara Hanlarına hediyeler göndermiştir. Ayrıca İvan Voronin'i Hive Hanı Şir Gazi'ye, Aleksey Sivyatov'u Hive'nin önde gelenlerinden ve hanın akrabası olan Kolumbay'a, yine Davidov'u Buhara Hanlığı'na elçi olarak göndermiştir. Davidov'un Buhara Hanlığı'na gönderiliş şekli sebebiyle Kojin ve Çerkasskiy arasında zaten kötü olan ilişkiler iyice gerilmiştir. Çerkasskiy, Kojin'den Davidov'u Astrabad'dan deniz yoluyla Buhara'ya göndermesini istemesine rağmen Kojin onu İran üzerinden göndermiştir. Ancak Davidov Buhara'ya ulaşamamış ve 10 Kasım'da geri dönmüştür. İran yetkililerinin yerel isyanlar nedeniyle bölgeye geçmesine izin vermediklerini rapor etmiştir. Çerkasskiy Davidov'a inanmamış, gizlice Zamanov'u Astrabad'a yollayarak durumu gözlemlemesini istemiştir.⁴⁵

Bir süre Astrabad'da bulunan Zamanov, 1717 Şubatında Astrahan'a dönmüş ve İran yetkililerinin Davidov'a herhangi bir engel çıkarmadığını rapor etmiştir. Çerkasskiy, bunun sadece Buhara seyahatine gitme konusunda tereddütleri olan Kojin'in bir yanıltması olduğunu tahmin etmiştir. Çerkasskiy ve Kojin bu konuda etraflıca görüşmüşler, sefere liderlik eden

42 Fatih Ünal, *Rus Emperyalizmine Karşı Stepte Büyük Başkaldırı Sultan Kenasari*, İlgü Kültür Sanat, İstanbul 2010, s. 51.

43 Michal Wanner, "Alexander Bekovich Cherkassky's Campaign to Central Asia and India 1714-1717", s. 23.

44 "İz Doneseniya A. Bekoviça-Çerkasskogo Petru i o Hode Ekspeditsii i Drujestvennom Otnoşenii Turkmen", *Russko-Turkmenkiye Otnoşeniya v XVIII-XIX vv.*, No 7, 18 Noyabrya 1716 g., https://web.archive.org/web/20080421152246/http://www.vostlit.info:80/Texts/Dokumenty/M.Asien/XIX/Russ_turkmen/1-20/7.htm [Erişim Tarihi: 04.02.2018].

45 Michal Wanner, "Alexander Bekovich Cherkassky's Campaign to Central Asia and India 1714-1717", s. 24.

Çerkasskiy herhangi bir gecikme olmadan emirlerinin yerine getirilmesini istemiştir. Ancak Kojin söylenenleri yapmamış ve Çar Petro ile Menşikov'u bu seferin anlamsızlığına ikna etmek için Petersburg'a doğru yola çıkmıştır. Aynı zamanda Çerkasskiy Kojin'le gerçekleşen tartışmaları hakkında Petersburg'a "Kojin bir insan gibi değil bir canavar gibi davranıyor" gibi ifadelerle başlayan raporlar göndermiştir. Ayrıca Çerkasskiy Kojin'in tüccarlarının yanıltıcı bilgiler getirdiğini düşünmüştür. Kojin, Kalmuk Hanı Ayuka tarafından kendisine yazılan mektubu dikkate almış Buharalılar, Kazakların, Karakalpakların ve Hivelilerin Çerkasskiy'in güçlerine karşı birlik kurarak savaşa gireceklerini düşünmüştür. Fakat Çerkasskiy bunların hiçbirine itibar etmemiştir.⁴⁶

1717 Martında Şir Gazi, Çerkasskiy'in gönderdiği habercileri huzuruna kabul etmiştir. Yapılan görüşmelerden sonra geriye dönen Voronin'in ifadesine göre Hiveliler Rusların onlara saldıracığından ve bir hile ile Hive'yi ele geçirmek istediklerinden kuşkuluyorlardı. Çerkasskiy Şir Gazi'nin Rusların gücünü fark edeceğini düşündüğü için Astrahan'daki birliklerini toplayarak Tatar, Ermeni, Hiveli, Buharalı ve Rus tüccarları bir araya getirmiştir. O esnada merkez birliklerinin sayısı azalmış ve tıpkı Kojin'in öngördüğü gibi Yeni Kale'de salgın hastalık başlamıştır. 500'den fazla insan 1717'nin Mayıs ayında Tyub-Karagansk'ta ölmüştür.⁴⁷

Çerkasskiy, Hive Hanı Şir Gazi'nin baskısı altında olan Türkmenlerin kendi birliklerine katılacaklarını ümit etmiş, ancak bu durum istediği gibi gerçekleşmemiştir. Çerkasskiy bahar aylarını, çoğunluğu Yayık, Grebensk Kozaklarından oluşan ve hareket kabiliyeti yüksek askerlerle geçirmiştir. Bu birlikler Guryev'e doğru bozkır boyunca harekete geçmiş, ancak kamp kurdukları yerde Karakalpak kabilelerinin saldırısına uğramışlardır. Karakalpaklar 60 Kozak'ı esir etmiş ve hayvanların bir kısmını yağmalamışlardır.⁴⁸ Çerkasskiy Haziranda deniz yoluyla bölgeye varmış, 20 Kabardey'den oluşan özel korumalarını ve iki kardeşini yanında götürmüştür. Ayrıca eşi Maria Borisovna (Golitsina) ve üç çocuğunu da seferin bu aşamasında yanına almıştır. Guryev'e seyahat sırasında fırtına çıkmış ve birliklerden bir kısmı kıyıya çıkarak hayatta kalabilmiştir. Çerkasskiy'in ailesini taşıyan gemi Volga Nehri ağzında, Astrahan'ın aşağısında parçalanmış, karısı ve iki kızı ölmüştür. Sadece en küçük oğlu ve hizmetçisi hayatta kalabilmiştir. Bu olay sonrası Çerkasskiy ümitsizliğe düşmüş, ancak yine de sefer hazırlıklarına devam etmiştir.⁴⁹

Çerkasskiy Haziran ayında Tyub-Karagansk kalesini desteklemek için 100 kişilik bir birlik göndermiş ve kendisi de Hive'ye doğru Krasnovodsk boyunca ilerlemiştir. Geleneksel kervan rotasını takip etmekten kaçınmış, onun yerine Emba Irmağı'nın kıvrımlı yollarını kullanmıştır. Bu esnada seyahati sürdürmek iyice zorlaşmıştır. Çünkü yolda atların çoğu kaybedilmiş ve iaşe

46 Agm., s. 24-25.

47 Agm., s. 25-26.

48 "Iz vlceniy iz Dela, Naydannogo v Moskovskom Senatskom Arhive, Ob Otravlenii Leyb-Gvardii Preobrajenskogo Polka Kapitana Knyazya Bekoviça-Çerkasskogo na Kaspiyskoye More i v Hivu, – v 1714 po 1717 god", No 24.

49 "Iz Zapiski o Poedzkah Knyazya Aleksandra Bekoviça-Çerkasskogo k Vostoçnomu Beregu Kaspiyskogo Morya i o Suhoputnoy Ekspeditsii Ego v Hivu", No 25, 1717.

imkânları kısıtlı hâle gelmiştir.⁵⁰ 1717 yılının Temmuz ayında, Guryev kasabasından geçerek 2.500 adamıyla Hive'ye varmak için yola devam etmiştir. Onların arkasından bölgeye 200 kadar Rus, Tatar ve Buharalı tüccar giriş yapmıştır. Bunun yanı sıra Çerkasskiy güvenilir adamı olan ve sonraları Rusların Kazakistan ve Türkistan siyasetinde önemli rol oynayan Aleksey Tevkelev'i İran, Çin ve Hindistan'a istihbarat faaliyetleri için göndermiştir.⁵¹

Çerkasskiy ve emrindekiler Aral Gölü'ne yaklaşmış ve kıyı boyunca uzun bir yol takip etmişlerdir. Bu esnada yanlarında bulunan Türkmen rehberler kaçmış, birlikler kervan yolunu takip etmek zorunda kalmıştır.⁵² Savaş öncesinde veyahut savaşta birliklerin kabiliyetini arttırabilecek tüm unsurların uygulanması askerî lojistiğin gerekleridir. Rusların Hive Seferi'ne çıktıkları yıllarda da bundan mahrum olduğu görülmüştür. Bir savaşın seyrini değiştirebilecek en önemli şeyden yoksun olunması, Rusların bölgeye ulaşmalarında türlü zorluklar yaşamasına sebebiyet vermiştir. Henüz sıcak bir temas bile yaşanmamışken kayıpların verilmesi birlikler arasında moral bozukluğuna yol açmıştır. Bu yüzden yolculuğun bu kısmı hem Çerkasskiy hem de emrinde bulunan askerler için çok kötü geçmiş, iklim şartlarının etkisi, erzak sorunu ve güzergâh bilgisinin yetersizliğinden dolayı yolculuğa kayıplar verilerek devam edilmiştir.⁵³

1717 Ağustosunda Rus birlikleri Amu Derya'ya ulaşmıştır. Hive'ye 100-150 km'lik bir mesafeye kadar yaklaşmış, Çerkasskiy askerî bir karşılaşma olmamasına çalışmıştır. Kireytov'un kumandası altında 100 kişilik bir Kozak birliğini, barışçıl niyetlerle bölgeye geldiğini anlatan bir mektupla Hive Hanına göndermiştir. Kireytov'un habercileri Amu Derya'nın kolu olan Akkul Nehri'nde konuşlanmış birliklere ulaşmıştır. Bu esnada Şir Gazi'nin habercileri de bölgeye gelmiştir. Habercilerle görüşen Çerkasskiy onlara barışçıl niyetlerle geldiklerini söylemiş, Ruslar Hive birlikleriyle karşılaşana kadar ilerlemiştir. Aybugir Nehri'nde yolları Hiveliler tarafından kesilmiş, Rus birlikleri, gölün oluşturduğu doğal bariyer ve Hive birliklerinin arasında kalmıştır. Ruslar, Hivelilerin saldırılarına gün boyunca karşılık vermeye çalışmışlardır. Gün sonunda Hive birlikleri geri çekilmiş, fakat ertesi gün tekrar çatışmalar başlamıştır. Derin siperler kazan Ruslar, kamp çevresinde güvenlik önlemleri almışlardır. 24.000⁵⁴ kişilik Hive kuvvetlerinin sayısı Rus kuvvetlerinden fazla olmasına rağmen Hiveliler bu saldırılarda büyük kayıplar vermişlerdir.⁵⁵ Üç gün süren bu kuşatma operasyonunda Rusların kuvvetle karşı koyması sadece kuşatmada bulunan askerleri değil hanlık halkını da tedirgin etmeye başlamıştır. Hive Hanı hem Rus

50 Michal Wanner, "Alexander Bekovich Cherkassky's Campaign to Central Asia and India 1714-1717", s. 26.

51 D. V. Vasilyev, "Stranitsa Aziatskoy Politiki Petra I: K İstorii Pohoda Bekoviça-Çerkasskogo v Hivu", s. 25.

52 "İz vleçeniye iz Dela, Naydenno go v Moskovskom Senatском Arhive, Ob Otravlenii Leyb-Gvardii Preobrazjenskogo Polka Kapitana Knyazy Bekoviça-Çerkasskogo na Kaspiyskoye More i v Hivu, - v 1714 po 1717 god", No 24.

53 "İz Zapiski o Poezdkah Knyazy Aleksandra Bekoviça-Çerkasskogo k Vostoçnomu Beregu Kaspiyskogo Morya i o Suhoputnoy Ekspeditsii Ego v Hivu", No 25, 1717.

54 Burnaşev bu sayının Kırgız Kazaklarından, Türkmenlerden ve Özbeklerden oluştuğunu söylemektedir. Bk. T. Burnaşev, "Puteşestviye ot Sibirskoy Linii do Goroda Buharı v 1794 i Obratno v 1795 godu", s. 105.

55 Michal Wanner, "Alexander Bekovich Cherkassky's Campaign to Central Asia and India 1714-1717", s. 27.

direnişini kırmak hem de Hive halkının hoşnutsuzluğunu gidermek için haznedar Dosımbay'ın önerisiyle Rusları durdurmayı amaçlamıştır.⁵⁶

Şir Gazi Han bu durumda Çerkasskiy ile görüşme talep etmiştir. Hivelilerin çemberinde ateş altında kalan Çerkasskiy de bu durumda daha fazla dayanamayacağını bildiği için Şir Gazi Han'ın görüşme teklifini kabul etmiştir⁵⁷. Elçi Hoca İşim, Çerkasskiy'e hanın bilgisi olmadan Hivelilerin Ruslara saldırdığını ve hanın buna çok üzüldüğünü söylemiştir.⁵⁸ Çerkasskiy de karşılık olarak kendi habercisi Tatar Altın Useynov'u Han'a göndermiş, kendisinin çar tarafından yollandığını, ordunun temsilcisi olmadığını bildirmiştir. Bu esnada Hiveliler yeni bir saldırı yapmışlar, ama tekrar püskürtülmüşlerdir. Şir Gazi Han bu saldırıların sebebini öğrenmek için kendisine elçi gönderen Çerkasskiy'e, birliklerine gölden uzaklaşmaları emrini vererek ve Ruslara saldırıda bulunan komutanlarını cezalandırarak karşılık vermiştir. Kolumbay ve Hoca Nazar'ı da Çerkasskiy'e göndererek görüşmeye hazır olduğunu söylemiştir.⁵⁹ Ertesi gün, 22 Ağustos, Çerkasskiy ve Şir Gazi Han yüz yüze görüşmüşler, Çerkasskiy görüşmeye iki erkek kardeşi, Prens Mikail Zamanov, diğer komutanlar, 250 İsveç süvarisi, 200 Yayıc Kozak'ı, 50 Grabensk Kozak'ı olmak üzere toplamda 500 kişi götürmüştür. Ayrıca yanında şeker, gümüş gibi hediyeler de bulundurmuş, Frankenberg ve Grigoriy Palçikov'u geride kalan birliklerin komutanı olarak bırakmıştır.⁶⁰

Yapılan görüşmeler sonucunda Şir Gazi Han, Hazar Denizi kıyısındaki Rus kalesi inşasından ve Rusların Hive'yi çevrelemeye çalışmasından rahatsız olduğunu, fakat çarın bütün şartlarını kabul ettiğini söylemiştir.⁶¹ Ayrıca Çerkasskiy'i de Hive'ye davet etmiştir. Hiveliler ve Ruslar birlikte seyahat ederek Hive'den iki gün mesafede, Porsugan Nehri'nde kamp kurmuşlardır. Çerkasskiy'i görüşmeye çağıran Şir Gazi Han ona tek bir kasabada onlara yetecek kadar yiyeceğin olmadığını, bu yüzden beş farklı kasabada ikamet etmeleri gerektiğini söylemiştir. Çerkasskiy, Şir Gazi Han'ın teklifini kabul etmiş ve Zvanskiy'i Frankenberg'e göndererek emrindeki kuvvetleri beşe bölmelerini

56 D. V. Vasilyev, "Stranitsa Aziatskoy Politiki Petra I: K İstorii Pohoda Bekoviça-Çerkasskogo v Hivu", s. 25.

57 "Doneseniye Kazanskogo Gubernatora P. S. Saltikova Prezidentu Admiralteystv-Kollegii o Zahvate i Kazni Hivinskim Hanom A. Bekoviça-Çerkasskogo", *Rusko-Turkmenkiye Otnoşeniya v XVIII-XIX vv.*, No 13, 25 Oktyabrya 1717 r., https://web.archive.org/web/20080421152150/http://www.vostlit.info:80/Texts/Dokumenty/M.Asien/XIX/Russ_turkmen/1-20/13.htm [Erişim Tarihi: 23.01.2018]. Muhakkak ki Rus yöneticileri seferin çıkış noktasını Hivelilerle ve diğer devletlerle ticarî ilişkiler kurmak ve devletlerarası ilişkileri düzenlemek olarak belirtmişlerdi. Ancak bunun farklı çıkarlar güden bir askerî sefer olduğu açıktır. İşte bu kısımda söyleyebiliriz ki Çerkasskiy'in Hivelilerle meydana gelen çatışmaları bitirmek istemesinin sebebi, yolculuk boyunca askerî lojistikten yoksun olduklarını tecrübe etmesi ve yaşanan kayıplardan ötürü bu seferin başarıya ulaşamayacağını düşünmesidir. Bu amaçla daha fazla kayıp vermeden barış ve ticarî amaçlarla bölgeye geldikleri yalanına sığınarak Şir Gazi Han ile görüşmeyi kabul etmiştir.

58 Bu kısımda Şir Gazi Han'ın da kendine bir strateji geliştirdiğini belirtmeliyiz. Şir Gazi Han'ın 24.000 kişiden müteşekkil bir ordunun yaptığı saldırıdan habersiz olması inanılacak bir şey değildir. Çerkasskiy'in seferin asıl amacını gizleyerek ticarî amaçları ortaya sürmesine Şir Gazi Han yapılan saldırıdan haberi olmadığını söyleyerek karşılık vermiştir.

59 "İzvlçeniye iz Dela, Naydannogo v Moskovskom Senatskom Arhive, Ob Otpavlennii Leyb-Gvardii Preobrajenskogo Polka Kapitana Knyazya Bekoviça-Çerkasskogo na Kaspiyskoye More i v Hivu, - v 1714 po 1717 god", No 24.

60 Michal Wanner, "Alexander Bekovich Cherkassky's Campaign to Central Asia and India 1714-1717", s. 28.

61 Walter R. Ratliff, *Pilgrims on the Silk Road: A Muslim-Christian Encounter in Khiva*, s. 47.

istemıştır. Frankenberg önce bu karara inanmamış, ardından Çerkasskiy'in huzuruna çıkmış ve kararı ondan duymuştur. Frankenberg itiraz etmesine rağmen verilen emirlere uymuştur. Hiveliler Rus birliklerinin birbirlerinden ayrılmasını beklemişler ve birlikler ayrıldıktan sonra fırsattan istifade ederek saldırıya geçmişlerdir.⁶² Rus askerlerinin çoğu öldürülmüş, geriye kalanlar ise esir edilmiştir. Palçikov, Frankenberg, Zvanskiy ve Ekonomov idam edilmiştir.⁶³ Çerkasskiy, Zamanov ve diğer komutanların başı hanın gözleri önünde kesilmiş, Şir Gazi Han'ın emriyle kafalarının içine saman doldurularak sergilenmiştir.⁶⁴

Olayın aktarılışının başka bir versiyonuna göre Çerkasskiy esir edilmiş ve birliklerin ayrılması için emir vermesi konusunda zorlanmıştır. Emir verildikten sonra birlikler birbirinden ayrılmış, daha sonra Hiveliler tarafından katledilmişlerdir. Çerkasskiy hâlen canlıyken derisi yüzülmüş, Zamanov öldürülmüş, Çerkasskiy'in başı Hive sokaklarında gezdirilmiş, daha sonra da Buhara Hanlığı'na gönderilmiştir. Yine olayın başka bir versiyonunda Çerkasskiy'in başı Porsugan Nehri yakınındaki Porso kasabasında kesilmiş, bir söylentiye göre de Çerkasskiy kendi hayatını kurtarmak için birliklerini feda etmiştir ve hayatının geri kalan kısmını Hive Hanının sarayında konforlu bir şekilde geçirmiştir.⁶⁵

4. Hive Seferi'nin Sonuçları

Kuşkusuz Çerkasskiy'in düzenlemiş olduğu seferin sonuçları, Ruslar için çok önemli olmuştur. Bu yüzden bu konu Çerkasskiy'in çağdaşları, diğer devlet adamları ve askerî tarihçiler tarafından da birçok kez incelenmiştir. Araştırmacılar Çerkasskiy'in seferde başarısız olmasının ve öldürülüş şeklinin, Rusları Hive'yi almak konusunda daha da hırslandırdığı düşüncesinde birleşmişlerdir. Çünkü Çerkasskiy her şeye rağmen hedefine çok küçük araçlarla ulaşabilmiş, fakat büyük hatasından dolayı birliğiyle beraber ele geçirilmiş ve öldürülmüştür. Ruslar Çerkasskiy'in hile ile ele geçirilmiş olmasına rağmen çok cesaretli olmadığını ve Şir Gazi'nin kendisine teklif ettiği yerlere küçük gruplar hâlinde yerleştiği için yok edildiklerini kabul etmişlerdir.⁶⁶ Trajik bir sonla

62 "İzveleçeniye iz Dela, Naydannogo v Moskovskom Senatskom Arhive, Ob Otravlenii Leyb-Gvardii Preobrajenskogo Polka Kapitana Knyazy Bekoviça-Çerkasskogo na Kaspiyskoye More i v Hivu, - v 1714 po 1717 god", No 24.

63 Michal Wanner, "Alexander Bekovich Cherkassky's Campaign to Central Asia and India 1714-1717", s. 29.

64 "Doneseniye Kazanskogo Gubernatora P. S. Saltikova Prezidentu Admiralteystv-Kollegii o Zahvate i Kazni Hivinskim Hanom A. Bekoviça-Çerkasskogo", No 13, 25 Otktyabrya 1717 r.

65 Michal Wanner, "Alexander Bekovich Cherkassky's Campaign to Central Asia and India 1714-1717", s. 29. Tüm bu versiyonlar Rus tarihçileri arasında yaygın olan görüşlerdir. Poçekayev çalışmasında Hiveli tarihçi Munis'in yazdıklarını ise şu şekilde anlatmıştır. "Tavuk yılında Devlet Girey (A. Bekoviç-Çerkasskiy) ve Vali Andrey Horezm'i işgal etmek için altın ve gümüş madenlerinin olduğu Şeyh-Celil-Tagi Dağları'na 30 bin asker ile geldiklerinde, Aral sınırlarında durmuşlardı. Kongrat Kul Muhammad-Atalık ve Nayman Emir-Avaz-İnak askerleri ile birlikte koruma için han tarafından atanmışlardı. Devlet Girey ile barış yaparak ikram bahanesiyle düşmanları cehennem ateşine göndermişlerdi." Poçekayev'e göre Hiveliler Ruslardan nefret ediyorlardı. Bu yüzden Rus askerlerinin nasıl ve hangi şartlarda öldürüldüğü onlar için bir anlam ifade etmiyordu. Yine Poçekayev, Munis'in Çerkasskiy kuvvetlerini 30 bin olarak belirtmesini de yapılan olayın bir kahramanlık olarak lanse edilmesine yardım ettiğini söylemektedir. Bk. R. Yu. Poçekayev, "Pamyat ob Ekspeditsii A. Bekoviça-Çerkasskogo v Russko-Hivinskih Otnoşeniayah XVIII-XIX vv.", s. 141.

66 R. Yu. Poçekayev, "Pamyat ob Ekspeditsii A. Bekoviça-Çerkasskogo v Russko-Hivinskih Otnoşeniayah XVIII-XIX vv.", s. 136.

biten bu sefer, halk arasında da büyük yankı uyandırmış ve Hivelilerin Ruslar tarafından nefretle hatırlanmasına neden olmuştur. Çerkasskiy'in seferdeki başarısızlığı Rus halkının hafızasından çıkmamış ve günümüze kadar gelen "Bekoviç gibi kaybetmek" deyimini söz varlıklarına kazandırmıştır.⁶⁷

Versiyonların hepsinin birbirinden farklı olması, sefere katılanların anlattıklarıyla sonradan ortaya çıkan başka bilgilerin örtüşmemesi ve daha çok kulaktan duyma aktarmalara dayanmasından dolayı, bu olay Ruslar arasında "geleneksel bir komplo teorisi"ne dönüşmüştür. Diğer yandan Şir Gazi Han zaferiyle övünmüş, ancak Buharalılar Bekoviç'in başını kendilerine hediye olarak gönderen Şir Gazi'nin hediyesini kabul etmemiştir. Hive ile olan ilişkilerinde daha dikkatli davranmaya başlamışlar, 40 Rus subayının halkın önünde idamını durdurmuşlardır. Hive Hamı Şir Gazi, içlerinde Çerkasskiy'in kardeşlerinin de bulunduğu bazı esirlerin Rusya'ya dönmesine izin vermiştir. Ayrıca sefere katılan bazı askerler çeşitli yollarla kaçarak 1717 Ekiminde Kazan kalesine ulaşmışlar, seferin felaketle biten sonuçları hakkında buradaki yetkilileri bilgilendirmişlerdir.⁶⁸ Rus kuvvetleri başarısız olan bu seferden sonra bölgede duramamış ve Hivelilerin akınları altında bulunan kaleleri terk etmek zorunda kalmışlardır. Dönüş sırasında da Hazar Denizi'nde fırtınaya tutulmuşlar ve kayıplar yaşamışlardır.⁶⁹

Bu seferin en önemli sonucu, bölgenin kısmen de olsa keşfi ve Hazar Denizi'nin doğu kıyılarının haritalandırılması olmuştur. Çerkasskiy ve Teğmen Kojin tarafından sağlanan bilgiler, Von Berden ve Samanov'un "General Flat Picture of the Caspian Sea" isimli el yazma haritanın 1717 yılında çizilmesini sağlamıştır. Çar Petro, Paris'ten Guillaume Delisle isimli bir bilim adamını görevlendirmiş, harita Fransızca olarak 1720 yılında Amsterdam'da basılmıştır. Petro Hive Seferi felaketle sonuçlanınca yeni hazırlıklara başlamış, ancak başka bir seferi düzenleyebilecek kaynaktan mahrum olduğu için bölgeye ait planlarını ertelemek zorunda kalmıştır.⁷⁰ Petro, Hazar Denizi'nin doğusuyla ilgili hedeflerini ertelemesine rağmen şansını Hazar'ın batısında, yani İran topraklarında denemiştir. Ticaret antlaşması yapmak, İran ordusunun durumunu araştırmak, kapsamlı bir harita yapmak ve bölge zenginliklerini tespit etmek amacıyla Yarbay Artemiya Volinskiy'i İran'a göndermiştir.⁷¹

Hive Hamı Şir Gazi'nin Çerkasskiy ve askerlerini öldürdükten sonra takındığı tutumu da ayrıca belirtmek gerekir. Şir Gazi, Çerkasskiy ve askerlerini öldürdüğü için Ruslar tarafından gelecek bir saldırıdan korkmuştur. Bu yüzden Rusya ile barışçıl ilişkiler kurmaya çalışmış, geçmiş olaylar karşısında üzüntüsünü belirten ve dostça ilişkiler kurma niyetini içeren mektubunu Petro'ya yollamıştır. Rusya Bilimler Akademisi Doğu El Yazmaları Enstitüsü'nün arşivinde bulunan bu mektupta Petro'nun elçisi olan Florio Benevini'nin Buhara'ya giderken topraklarından geçmesini

67 J. Adilov, "Ekspeditsiya Aleksandra Bekoviça-Çerkasskogo v Sredniyu Aziyu: İstoriografiçeskaya Dinamika", s. 49.

68 Michal Wanner, "Alexander Bekovich Cherkassky's Campaign to Central Asia and India 1714-1717", s. 29-30.

69 Fatih Ünal, *XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkilerinde Neplüyev (İstanbul'dan Orenburg'a)*, Gece Kitaplığı, Ankara 2015, s. 89.

70 Michal Wanner, "Alexander Bekovich Cherkassky's Campaign to Central Asia and India 1714-1717", s. 31.

71 Fatih Ünal, *XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkilerinde Neplüyev (İstanbul'dan Orenburg'a)*, s. 32.

istemmiş ve onu Astrahan'a kadar koruma sözü vererek Rusya'nın gazabını hafifletme yoluna gitmiştir.⁷²

Sonuç

Petro'nun, XVIII. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti ve İsveç ile giriştiği mücadelelere maddi kaynak bulmak amacıyla Asya'nın altın kaynaklarını bulma arzusu, Hindistan'a doğrudan gidilebilecek ticaret yoluna sahip olma isteği ve Türkistan hanlıklarının Rus tabiiyetine girmelerini sağlamak istemesi, Hive'ye düzenlenecek sefere onay vermesine neden olmuştur. Ruslar açısından bakıldığında seferin başarısızlığına sebep olan pek çok unsur vardır. Bunlardan ilki ve en önemlisi, Rus birliklerinin askerî lojistik organizasyonundan mahrum olmaları; diğeri, Çerkasskiy'in kale inşası için belirlediği yerlerin uygun olmaması ve buna bağlı olarak askerî birlikler arasında çıkan salgın hastalıklar; son olarak ise göreve atanan Çerkasskiy'in sefer devam ederken ailesini kaybetmesi gösterilebilir. Seferin temel hedefinin ticarî ilişkiler kurmak olarak belirlenmesine rağmen harekâtın askerî özellik taşıması, Rusların bölgeyi, bölge unsurlarını ve halklarını yeterince tanımamaları, Türkistan hanlıklarını hafife almaları ile Asya'nın tarihsel birikimine yeterince vakıf olmamaları seferin başarısız olmasının diğer nedenleridir.

Sonuç olarak Çarlık Rusya'yı Türkistan'da siyaseten etkin kılmak için yapılan ilk girişim felakete sonuçlanmıştır. Çerkasskiy'in inşa ettiği kaleler terk edilmek zorunda kalmış ve Türkler tarafından tekrar ele geçirilmiştir. Çarlık Rusya ve Türkistan arasındaki sınır uzun süre bozulmamıştır. Bölgedeki Rus nüfuzu zayıflamış ve Rusların sınır boylarına hücumları eskiye nazaran azalmıştır. Bölgede Hiveliler tarafından durdurulan Ruslar bu yenilgiyi unutamamışlar ve 1839 yılında Perovskiy'in düzenlediği Hive Seferi'ne kadar bölgeye sefer düzenleyememişlerdir. Perovskiy'in düzenlediği sefer de başarısız olunca Çerkasskiy'in seferinden tam 156 yıl sonra, 1873 yılında, Kaufman tarafından yönetilen yeni bir seferle bölge Ruslar tarafından işgal edilmeye başlanmıştır.

72 R. Yu. Poçekayev, "Pamyat ob Ekspeditsii A. Bekoviça-Çerkasskogo v Russko-Hivinskih Otnoşeniyah XVIII-XIX vv.," s. 140.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

- “İz Zapiski o Poezdka Knyazyza Aleksandra Bekoviça-Çerkasskogo k Vostočnomu Beregu Kaspiyskogo Morya i o Suhoputnoy Ekspeditsii Ego v Hivu”, *Rusko-Turkmenskiye Otnoşeniya v XVIII-XVX vv.*, No 25, 1717, https://web.archive.org/web/20080421154039/http://www.vostlit.info:80/Texts/Dokumenty/M.Asien/XIX/Russ_turkmen/21-40/25.htm [Erişim Tarihi: 02.01.2018].
- “İzveçeniye iz Dela, Naydannogo v Moskovskom Senatskom Arhive, Ob Otpravlenii Leyb-Gvardii Preobrajenskogo Polka Kapitana Knyazyza Bekoviça-Çerkasskogo na Kaspiyskoye More i v Hivu, – v 1714 po 1717 god”, *Rusko-Turkmenskiye Otnoşeniya v XVIII-XIX vv.*, No 24, https://web.archive.org/web/20080421154035/http://www.vostlit.info:80/Texts/Dokumenty/M.Asien/XIX/Russ_turkmen/21-40/24.htm [Erişim Tarihi: 13.01.2017].
- “Doneseniye Kazanskogo Gubernatora P. S. Saltikova Prezidentu Admiralteystv-Kollegii o Zahvate i Kazni Hivinskim Hanom A. Bekoviça-Çerkasskogo”, *Rusko-Turkmenskiye Otnoşeniya v XVIII-XIX vv.*, No 13, 25 Oktyabrya 1717 r., https://web.archive.org/web/20080421152150/http://www.vostlit.info:80/Texts/Dokumenty/M.Asien/XIX/Russ_turkmen/1-20/13.htm [Erişim Tarihi: 23.01.2018].
- “İz Doneseniya A. Bekoviça-Çerkasskogo Petru i o Hode Ekspeditsii i Drujestvennom Otnoşenii Turkmen”, *Rusko-Turkmenskiye Otnoşeniya v XVIII-XIX vv.*, No 7, 18 Noyabrya 1716 g., https://web.archive.org/web/20080421152246/http://www.vostlit.info:80/Texts/Dokumenty/M.Asien/XIX/Russ_turkmen/1-20/7.htm [Erişim Tarihi: 04.02.2018].
- “Ukaz Petra I A. Bekoviçu-Çerkasskomu o Zadaçah Ego Ekspeditsii v Sredniyu Aziyu”, *Rusko-Turkmenskiye Otnoşeniya v XVIII-XIX vv.*, No 5, 14 Fevralya 1716 g., https://web.archive.org/web/20080420055150/http://www.vostlit.info:80/Texts/Dokumenty/M.Asien/XIX/Russ_turkmen/1-20/5.htm [Erişim Tarihi: 18.02.2018].

Araştırma Eserleri

- Adilov, J., “Ekspeditsiya Aleksandra Bekoviça-Çerkasskogo v Sredniyu Aziyu: İstoriografiçeskaya Dinamika”, *Ozbekiston Tarihi Jurnalı*, 2014, No 4, s. 47-61.
- Barthold, Vasili Vladimiroviç, *Rusya ve Avrupada Oryantalizm*, çev. Kaya Bayraktar – Ayşe Meral, Küre Yayınları, İstanbul 2004.
- Bilge, Sadık Müfit, *Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, Kitabevi, İstanbul 2015.
- Burnaşev, T., “Puteşestviye ot Sibirskey Linii do Goroda Buharı v 1794 i Obratno v 1795 godu”, red. G. Sapisskiy, *Sibirskiy Vestnik*, St. Petersburg 1818, s. 37-110.
- Doğan, Orhan, “Çarlık Rusya’sının Orta Asya (Türkistan) Siyaseti İle İlgili Önemli Bir Belge”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S 11, Konya 2004, s. 287-302.
- Dzamiyov, Kasbolat Fitseviç, “Knyazyza Çerkasskiye Na Slujbe Rossii”, *İstoriçeskiye Portreti Patriotov Rossii*, Tom 1, Nauçno-İssledovatel’skiy Tsentri Problem Natsionalnoy Bezopasnosti, Moskva 2016, s. 60-61.
- Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.
- Milov, Leonid – Nikolay Tsimbayev, *Mirovaya İstoriya Rossii XVIII-XIX vv. Kniga 1*, A-M, Moskva 2004.
- Nesterov, Vadim, *Lyudi Prineşkiye Holod Kniga Pervaya, Les i Step*, [y.y.][t.y.].
- Orlov, I. B., “Aleksandr Bekoviç-Çerkasskiy”, *Rossiskaya İstoriçeskaya Entsiklopediya*, Tom 2, Moskva 2015.
- Poçekayev, R. Yu., “Pamyat ob Ekspeditsii A. Bekoviça-Çerkasskogo v Rusko-Hivinskih Otnoşeniyah XVIII-XIX vv.”, *Novoye Proşloye*, No 1, UDK 94 (54), 2016, s. 132-147.
- Ratliff, Walter R., *Pilgrims on the Silk Road: A Muslim-Christian Encounter in Khiva*, Wipf&Stock, Eugene 2010.

- Ünal, Fatih, *XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkilerinde Neplüyev (İstanbul'dan Orenburg'a)*, Gece Kitaplığı, Ankara 2015.
- _____, *Rus Emperyalizmine Karşı Stepte Büyük Başkaldırı Sultan Kenasarı*, İlgi Kültür Sanat, İstanbul 2010.
- Vasilyev, D. V., "Stranitsa Aziatskoy Politiki Petra I: K İstorii Pohoda Bekoviça-Çerkasskogo v Hivu", *İzvestiya Samarskogo Nauçnogo Tsentra Rossiskoy Akademii Nauk*, Tom 17, No 3, 2015, UDK 94 (47), s. 24-29.
- Volovnikov, V. G. (red.), *Poslannik Petra i na Vostoke Posolstvo Florio Beneveni v Persiyu i Buharu v 1718 – 1725 godah*, Moskva 1986.
- Wanner, Michal, "Alexander Bekovich Cherkassky's Campaign to Central Asia and India 1714-1717", *ÖT KONTINENS az Uj-es Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék Tudományos Közleményei*, No 2014/1, Elte, Budapest 2016, s. 9-32.

İlhan Kutluer, *Felsefi Gök Kubbemiz*, İz Yayıncılık, İstanbul 2017, 176 s. (ISBN: 978-975-355-262-6).

İlhan Kutluer'in kaleme aldığı *Felsefi Gök Kubbemiz* adlı kitabın başlığının, Yahya Kemal Beyatlı'nın -Türk tarihi ve kültürü ile ilgili birçok şiirine ev sahipliği yapan- *Kendi Gök Kubbemiz* adlı eserinden mülhem olduğu daha ilk bakışta fark edilmektedir. "Kökü mâzide olan âtiyim" diyen Yahya Kemal gibi İlhan Kutluer de, "kültürel süreklilik" düşüncesine önem vererek kitabında Türk-İslâm kültür ve medeniyetinin izini sürüyor. Bu bağlamda, İbn Sinâ ve Gazzâlî başta olmak üzere Fârâbî, İbn Rüşd gibi düşünürlerin görüşleri ışığında, İslâm entelektüel geleneğini felsefi, kelâm ve tasavvuf perspektiflerinden derinlemesine inceliyor.

Kitap beş bölümden, Kutluer'in kendi deyişle "beş risale"den oluşur. "Klasik Paradigmanın Çizdiği Ufuklar: İslâm Felsefe Tarihinin Akademik Değeri ve Güncel Anlamı Üzerine" başlığını taşıyan ilk bölüm, dikkate değer sorularla açılır: "Bir bilgi ve araştırma alanı olarak İslâm felsefesinin mahiyeti nedir? Türk akademiasının beşeri, toplumsal, kültürel ve tarihsel alanlarda çalışan kesimi göz önünde bulundurulduğunda İslâm felsefesi alanı sadece veya ağırlıklı olarak İlahiyat Fakültelerini mi ilgilendirmektedir?" (s. 13). Kutluer, özellikle akademik araştırmalarda İslâm'ın "din" ve "medeniyet" olarak iki farklı bağlamda kullanıldığının altını çizerek, "İslâm felsefesi" teriminde "İslâm"ın geçiyor olmasının onu teknik anlamda "dini" yahut "şer'i" bir disiplin kılmayacağını, buradaki "İslâm"ın bir topluma, bir medeniyete karşılık geldiğini belirtir. Bu anlamda felsefeyi dinin, dini felsefenin rakibi ve alternatifi gören iki karşıt fikre muhtelif eleştiriler yönelterek din ve felsefe arasındaki bu çatışmanın aşılması ve ikili arasındaki muhtemel ilişkilerin daha geniş bir perspektiften ele alınması gerektiğini vurgular.

Kutluer, geleneğin yeniden yorumlanması, eleştirilmesi ve belki aşılması amacıyla İslâm dünyasından entelektüel bir performans beklendiğini belirterek geleneğin tanımını şu şekilde yapar: "Gelenek, dinamik bir kavramdır, tanım gereği okuyuşta hem geriye doğru bir eklemlenme hem de ileriye doğru bir intikal hareketini talep eder" (s. 35). Kültürel süreklilik düşüncesinin vurgulandığı bu kısmın ardından ilk bölüm, "klasikler tartışması" ile sona erer. Bu kısımda "klasik" in tanımı yapılarak bir eserin klasik sayılması için taşıması gereken temel özellikler sıralanır. Buna göre klasik; kurucu, taşıyıcı, kalıcı, evrensel ve ilham vericidir. Birinci bölümün, -kitabın genel çerçevesi düşünüldüğünde- epistemolojik açıdan en besleyici kısım olduğunu söylemek mümkündür.

"*El-'Ulûmu'l-Felsefiyye: İslâm Entelektüel Geleneğinde Yeşeren Bilim Tasavvuru Üzerine*" başlıklı ikinci bölüm, şu cümle üzerine inşa edilir: "Felsefi fikirler insanlığın diyalektik süreçler

çinde ortaklaşa ürettiği aklı birikimlerden ibarettir” (s. 45). Bu bölümde Kutluer, evrensel hikmetin her türlü ifadesinin Müslüman entelektüelin ilgi alanına girmesi gerektiğini ifade eder ve bu bağlamda İbn Sînâ'nın *Aksâmü'l-'ulûmi'l-'akliyye* ve Gazzâlî'nin *el-Mustasfâ* başlıklı eserlerini ön plana çıkarır.

“İslâm Entelektüel Geleneğinde Estetik Perspektifler” başlıklı üçüncü bölümde, odağa alınan isimler yine İbn Sînâ ve Gazzâlî'dir. Kutluer, İbn Sînâ'nın sisteminde ilâhî aşkın, kozmik dinamizmin ilkesi olduğunu vurgular. Buna göre, kuşlar bu aşk ile uçar, çiçekler bu aşk ile açar, rüzgârlar bu aşk ile eser, gönüller birbirine bu aşk ile meyleder, gökler bu aşk ile döner. Gazzâlî'nin estetik perspektifine gelince; Kutluer, Gazzâlî'nin hiçbir pragmatik endişe gütmenden bir şeyi salt zatından veya zâtî güzelliğinden ötürü sevme düşüncesinde olduğunu belirtir. Ona göre güzelliğin duyu ve hayal algısının ötesinde soyut bir anlamı vardır ve asıl amaç, bu anlama ulaşmak olmalıdır.

“Niş ve Perde: Gazzâlî'nin *Mişkâtü'l-Envâr*'ında Entelektüel Perspektifler” adlı dördüncü bölümde, Gazzâlî'nin ışık-karanlık (nur-zulmet) karşıtlığını merkeze alarak kaleme aldığı *Mişkâtü'l-Envâr* adlı eseri çözümlenir. Kutluer'e göre, Gazzâlî'nin entelektüel deneyim ve birikimini yansıtan bu eser, felsefî değerinin yanı sıra tasavvuf literatürü açısından da başat bir kaynak kitaptır. “Metafiziğin Dört Yolcusu: Bir Osmanlı Klasiğinde Derlenmiş Fikrî Haritalar Üzerine” adlı beşinci ve son bölüm ise Şîrvânî'nin bir ilimler tasnifi klasiği olan *el-Fevâidü'l-Hâkâniyye* adlı eserini mercek altına alır. Dönemin padişahı I. Ahmed'e sunulan bu eser, sultanın adı olan Ahmed'in ebced hesabındaki karşılığına denk gelecek şekilde 53 müellifin incelenmesinden oluşur.

Sonuç olarak, *Felsefî Gök Kubbemiz* adlı kitabın ezber bozan yanlarının olduğunu söylemek mümkündür. Mâzi-hâl-istikbâl zincirinin ya da -Bergson'un kavramıyla- “bütünsel zaman anlayışı”nın farkında olan Kutluer, gerek geleneğin dinamik yapısına gerek “kültürel süreklilik” düşüncesine yaptığı vurgular açısından değerli bir eser meydana getirmiştir.

Ahmet Duran ARSLAN*

* Arş. Gör., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Muğla / Türkiye, ahmetduranarslan@gmail.com, orcid.org/0000-0002-5131-2499.

İlyas Topsakal, *Sibirya Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, 261 s. (ISBN: 978-605-155-572-0).

Avrasya'nın neredeyse yarısını kaplayan Sibirya, hem tarihi cihetten hem de coğrafi konumundan dolayı Türk tarihi ve kültürü açısından önemli bir yere sahiptir. Sovyet döneminde yapılan arkeolojik kazılar, buradaki tarihi kültürün, Türk kültürüyle bağlantılı olduğunu göstermektedir. Sibirya, bölgede yaşayan Türk kavimlerinin yanı sıra, Türk halk ve topluluklarına komşu bir coğrafya olması hasebiyle de büyük bir önem arz etmektedir. Buna rağmen, kanaatimizce, Türkoloji alanında en az çalışılan alanlardan birisidir. Özellikle Türkçe çalışma, yok denecek kadar azdır. Bu bakımdan İlyas Topsakal'ın *Sibirya Tarihi* adlı eseri, Sibirya araştırmaları için başlangıç sayılabilecek mühim çalışmalardan biri olarak görülebilir.

Topsakal, kitabın Giriş bölümünde Sibirya hakkında yapılan bilimsel çalışmalara yer vermiştir (s. 11). Bu bölümde kaynaklar, kronolojik olarak verilmiş ve karşılaştırılması da yapılmıştır. Eserlerin eksikleri ve yazılış sebepleri de dile getirilmiştir. Bu kısımda görülen dikkate değer bir nokta ise araştırmaların büyük bir çoğunluğunun Ruslar tarafından yapılmış olmasıdır.

Kaynakların anlatıldığı Giriş kısmının ardından Sibirya'nın coğrafyası, genel ve tarihî olmak üzere iki yan başlık altında ele alınmıştır (s. 26-34). Haritalarla da verilen bilgiler desteklenmiştir. Topsakal, "Sibirya'nın Tarihi Coğrafyası" bölümünde Altay, Tuva, Hakas ve Şor Türklerinin kökenlerine de değinmektedir. Coğrafyanın başta verilmesi, burada yer alan eski kültürlerin, yaşayan kavimlerin ve Rus istilasının okuyucu tarafından daha isabetli değerlendirilmesine olanak sağlamaktadır.

"Sibirya'nın Tarihi" (s. 43-52) bölümünde ise Mezolitik dönemden başlayarak bu bölgede yer alan tarihî kültürler anlatılmıştır: Bunlar; Afanasyev Kültürü, Okunev Kültürü, Andronov Kültürü, Tagar Kültürü ve Pazırık Kültürleridir. Bölümde bu kültürlerle ait anıt taşlardan, petrogliflerden ve eşyalardan örnekler, fotoğraflar bulunmaktadır. Ayrıca Tagarların ölü gömme kültürüne dair önemli bilgiler de verilmektedir: "Tagar ölü gömme geleneğinin karakteristik özelliği ölü'nün, dik (bazen yatay) şekilde toprağa dikilmiş taşlardan oluşan kare veya dikdörtgen şekilli duvarlarla çevrelenmiş alanda gömülmesidir." (s. 53). Burada göze çarpan bir husus ise diğer kültürler gibi Pazırık Kültürü için de bir başlık açılmasına rağmen, bunun, "İçindekiler" kısmında verilmemesidir. Eserin ikinci baskısında gözden kaçan bu noktanın düzeltilmesini umut ediyoruz.

Topsakal, “Sibirya’nın Türkleri ve Yerlileri” adlı bölümde, Türklerin bölgeye gelişinin Asya’dan Batı’ya doğru akın yapan Hunlar zamanında olduğunu belirtmektedir (s. 61). Özellikle Kırgızlar üzerinde Güney Sibirya ve Altay kültürünün önemli etkileri olduğunu öğrenmekteyiz.

Batı Sibirya’da Hanti ve Mansiler, Tundra Samoyedleri, Selkup ve Keltler olmak üzere kitapta bölgenin yerlileri üzerine de geniş bilgiler bulunmaktadır. Ruslar, 16. yüzyıldan itibaren Sibirya’yı istila etme çalışmalarına başlamışlardır. Bu doğrultuda bölgenin yerel halkları hakkında bilgiler toplamış, kabile çatışmalarını kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmışlardır. Bu çalışmaların tamamlanmasıyla birlikte Sibirya artık Rusların sömürgesi konumuna gelecektir. Topsakal, kitabında Rus sömürgeciliği ile Batı Avrupa sömürgeciliğini de şu sözlerle karşılaştırmaktadır:

Rus sömürgeciliği Batı Avrupa sömürgeciliği gibi deniz aşırı değil, sert iklimi olan bölgeye kara yolu üzerinden yapılan bir sömürgeciliktir. İstila nehirlerin ana ve yan kolları takip edilerek yapılmıştır. Ayrıca istila edilen topraklar da ilk defa keşfedilmiş yerler değil, önceden de bilinen ama sahip olunmayan topraklardır. İki sömürgecilik arasındaki benzerlik ise; Ruslar da tıpkı diğer ülkeler gibi istila öncesi ve devamında ordularını yenilemiş, geliştirmiş ve yerlilere karşı ateşli silahlar kullanmışlardır. Silah ve ateş üstünlüğü yerliler karşısında başarının temel unsuru olmuştur. (s. 83).

Yazar, Rusya’nın 16. yüzyıldan sonraki tarihi sürecinde dünyanın en güçlü devletlerinden biri olmasını da zengin kaynaklara sahip olan Sibirya’nın sömürgeleştirilmesine bağlamaktadır. Kitapta bölgenin ekonomik yapısına dair bilgilerin bulunması, bu sömürgecinin temellendirilmesi ve okuyucu tarafından daha iyi anlaşılması için önemli bir husustur.

“Ruslar ve Sibirya’nın İstilas” (s. 83-102) bölümünde ise Küçüm Han’ın, Ruslarla mücadelesine değinilmiştir. Yermak Seferi’nin haritalandırılarak gösterilmesi de, istilanın, coğrafya ile olan ilişkisini gözler önüne sermektedir. Bu sefer sırasında Küçüm Han’ı en çok yıpratana, iç isyanlar olacak ve hanın yenilmesiyle bölgeye yoğun bir Rus yerleşimi olacaktır. Topsakal; 17, 18 ve 19. yüzyılı esas alarak Rusların yerleşimini ve bölgenin değişen sosyo-politik yapısını üç ayrı başlıkta ele alır. Sibirya, Rusların idaresinde hızlı bir değişime uğrayarak bölge gittikçe Ruslaştırılacak ve gelişen sanayinin akabinde demiryolu inşası başlayacaktır.

Kitabın son bölümü olan “Sibirya Kültürü ve Dini Hayatı” (s. 159-239) bölümünde ise iki kitabı dinin (İslâmiyet ve Hristiyanlığın) bölgeye gelişi ve yayılışı üzerine geniş bilgiler bulunmaktadır. Eserde Müslümanlar ile Hristiyanların sosyal ilişkilerine de değinilmiştir. Rusların, Sibirya’yı hâkimiyeti altına almalarından sonra bölgede yaşayan halkların Hristiyanlaştırılmasına yönelik çalışmalar başlamıştır. Bu doğrultuda Yenisey bölgesinde, Hakas vadisinde, Altay, Tuva ve Yakut topraklarında misyonerlik kurumları açılmış ve hızla faaliyetlerine başlamışlardır. Rusların bu çabaları ise sonunda meyvesini verecektir. Yazar, “... okuyucuya verebileceğim en net sonuç; on sekizinci yüzyıla kadar Türk boylarının olan beyazlar ülkesi Sibirya’nın, bu yüzyılla birlikte Rusların Sibirya’sı olduğu gerçeğidir.” der (s. 241).

Sonuç olarak İ. Topsakal'ın *Sibirya Tarihi* adlı çalışması, Sibirya tarihini ana hatlarıyla bizlere sunuyor. Tarih çalışmalarında arka planda kalan Sibirya'nın önemine ışık tutması ve Sibirya tarih araştırmaları için bir kılavuz niteliğinde olması hasebiyle eser Türkoloji araştırmaları için önemli konuma sahiptir. Topsakal'ın bu çalışmasının Sibirya tarih araştırmaları için bir başlangıç olmasını diliyoruz.

Enver Uğur AYKOL*

---

* Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili Bilim Dalı, İstanbul / Türkiye, enveraykol@gmail.com

Farzaneh Doulatabadi, *Kaşkay Türklerinin Edebiyatı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2017, 398 s. (ISBN: 978-975-16-3414-6).

İranda Şiraz çevresinde aşiretler halinde göçebe olarak yaşayan, gelenek ve göreneklerine bağlı, kendilerini Türk adıyla ifade eden Kaşkay Türklerinin geçmişlerine ait yazılı belgelere ulaşamamıştır. İran İslam Cumhuriyeti'nin egemenliği altında yaşayan bu küçük Türk halkının yazılı edebiyat malzemesi de günümüze sınırlı olarak ulaşabilmiştir. Yazılı edebiyata karşılık, sözlü edebiyat ve aşıklık geleneği oldukça güçlüdür. Sözlü edebiyat malzemesine ise saha araştırmasıyla ulaşılmıştır. Günümüzde Kaşkaylar yazılı ürünlerini Fars alfabesiyle yayımlamaktadır.

Farzaneh Doulatabadi'nin *Kaşkay Türklerinin Edebiyatı* adlı eserinde İranda göçebe olarak yaşayan Kaşkay Türklerinin edebiyatı ele alınmış, sözlü ve yazılı ürünlerinden örnekler verilmiştir. Eser; "İçindekiler", "Önsöz", "Çeviri Yazı İşaretleri", "I. Giriş", "II. Kaşkay Edebiyatı", "III. Geçmişten Günümüze Kaşkay Şair, Yazar ve Araştırmacıları", "V. Kaşkay Türklerinde Tarihçilik ve Menuçehr Kinayı", "VI. Kaşkay Türklerinde Eğitim Meselesi ve Muhammed Behmenbeygi", "Kaynaklar", "Sözlük" ve "Ekler" bölümlerinden oluşmaktadır. Eserin "Ön Söz" ve "Giriş" bölümleri Dilek Erenoğlu Ataizi'nin *Kaşkay Türklerinin Dili* (Ankara 2017) adlı eseriyle ortaktır.

Dilek Erenoğlu Ataizi ile Farzaneh Doulatabadi tarafından hazırlanan "Ön Söz" (s. 9-10)'de İranda Kaşkay Türklerinin dili ve kültürü ile Kaşkay Türklerinin edebi ürünlerinin ortaya çıkarılması için yapılan saha araştırması hakkında kısaca bilgi verilmektedir.

Eserin "I. Giriş" bölümü (s. 13-52) "A – İran Türkleri" (s. 13-22), "B – Coğrafya ve Dil Açısından İran Türkleri" (s. 22-27), "C – Kaşkay Türkleri" (s. 27-47) ve "D – Kaşkay Türklerinin Dili" (s. 47-52) başlıklarından oluşmaktadır. "D – Kaşkay Türklerinin Dili" bölümünde yer alan "Kaşkay Türkçesi" alt başlıklı bölümde (s. 49-52) Kaşkay Türkçesinin şive tasniflerindeki yeri hakkında bilgi verilmiştir.

Eserin "II. Kaşkay Edebiyatı" bölümünde (s. 54-141) yer alan "A – Kaşkay Şiiri ve Müziği" bölümünde (s. 54-58) Kaşkay müziğinin genel özellikleri, çalgı aletleri, aşıklık geleneği ve Kaşkay müziği ile şiirinin ilişkisine değinilmiştir. "B – Kaşkay Edebiyatında Nazım" bölümünde (s. 59-104) *koşma*, *geraylı*, *asanak*, *şahhatayi*, *Kaşkay şiirinde serbest nazım biçimleri*, *divan şiiri özellikleri taşıyan Kaşkay şiiri nazım biçimleri*; *hiciv*, *hezel*, *mersiye/ağıt*, *gelinbaşı*, *ninni* ve *bilmeceler* nazım türleri örnekleri bulunmaktadır. Kaşkay şiirinin temaları vatan, göç, direniş ve aşk olmak üzere dört temel başlıkta toplanmıştır. Şiirlerde ferdi ve toplumsal duygular işlenmiştir. Kaşkay

halkının göçebe yaşam tarzının izlerini, sosyal ve siyasi mücadelelerini, ayrıca ağaç, dağ, gurbet, ayrılık ve özlem temalarını da şiirlerde görmek mümkündür. “C – Kaşkay Edebiyatında Düzyazı (Hikâye ve Roman)” bölümünde (s. 109-135) *masal (metel)*, *roman* örnekleri ve “D – Kaşkay Çocuk Edebiyatı” bölümünde (s. 136-141) *çocuk şiiri* ve *öykü* örnekleri yer almaktadır. Aşağıda bu türlerden birkaçına örnek verilmiştir.

Koşma

...

*And içmişäm Ağur Eliñ başuna
Can ğurban eyleyam dağ daşuna
Baħan olsa tarihinä yaşuna
Bizim başdan ucalmuşdur dar başı
Biz ölmüşäg ta sağ ola yar başı ... (Evezullah Seferi, “Yetimyal”, s. 65)*

Gelinbaşı

*Ağdır bilägin gälin
Nedir dilägin gälin
Ġarġeş edmä män ölläm
Ġahr ğaynma gälin... (s. 96)*

Bilmece

*Aşoġin mäfräci yahşo defterdir
Beş çeşme bir birine gätärdir
İkkisi aci, ikkisi şor, biri şekerdir*

Cevap:

Ġızıl arı (s.103)

Masal (metel)

Deyir bir şah idi yeddi ġez varyıdı. Ġezlär ärä gedmämişdi; yeddi ġezläri. Bir ġün väziri issädi; Şah väzirini issädi. Väzir gäldi bir näfäri yolladı bir lättädän yeddi dana ħiyar gätirdi. Belä band bilirän ki? Hesab ed böyüġü porsülämiş yemäli däyil. Bänd bär bänd munu gätirir verir şaha. Deyir väzir bu nedir? Deyir şah sağ olsun... (“Kırat”, s. 113)

Çocuk Şiirleri

...

*Uşaġlar ay uşaġlar
Gälin ta biz soruşaġ
Atamızdan anadan
Türkü ile danışaġ... (Arslan Mirzayi, “Kitab”, s. 138)*

Eserde geniş bir yer kaplayan “III. Geçmişten Günümüze Kaşkay Şair, Yazar ve Araştırmacıları” bölümünde (s. 143-349) Kaşkay edebiyatıyla ilgili belgelere rastlanmasa da varlığı eski dönemlere dayanan Kaşkay şiiri ve edebiyatının kayda geçmiş ve korunmuş malzemesi bulunmaktadır. Bu bölümde Kaşkay şair, yazar ve araştırmacılarının biyografileri yer almakta ve eserlerinden örnekler verilmektedir. Eserde yer alan şairler sırasıyla şunlardır: Mirza Mezun, Yusuf Ali Bey Karakanlı, Hüsrev Bey Karakanlı, Muhammed İbrahim, Hüseyin Ali Bey Bayat, Nimetullah Bey Rahimli, Musa Han Keşköllü, Evezullah Seferi Keşköllü, Beymenyar Ağarezayi, Mahmud Kaviyani, Arslan Mirzayi, Dara Penahi, Muhammed Nadiri (Nedirli) Dereşorlu, Nevruz Abbasi Yadıkorlu, Mansur Şahmuhammedi, Hüseyin Ciddi, Hüseyinali Kaimi, Pervin Behmeni ve Fettane Muradi Karakani.

“Kaşkay Türklerinde Sözlükçülük ve Esedullah Merdani Rehimi” adlı bölümde (s. 347-349) Kaşkay Türkçesine yıllarını veren bir araştırmacı olan Esedullah Merdani Rehimi ve onun *Kaşkay Sözlüğü* (*Qaşqayı Sözlüğü*, Enşarat-i Ansari, Kum 1386, 2007) hakkında bilgi verilmiştir. Doulatabadi'nin belirttiğine göre sözlükte Kaşkaylar ve dilleriyle ilgili bilgiler yer almış ve yaklaşık beş bin sözcük derlenmiştir. Yine sözlükte aynı kökten gelen kelimelere, atasözleri, deyim ve cümlelere yer verilmiştir. Sözlük, Fars alfabesi sırasına göre tertip edilmiş ve sözlükte kelimelerin Latin alfabesine aktarılmış transkripsiyonları da yer almıştır.

Kaşkay Türklerinin tarihi, kültürü ve yaşamına ayrılan “V. Kaşkay Türklerinde Tarihçilik ve Menuçehr Kiyani” bölümünde (s. 351-352) 19. yüzyıldan sonraki devirde ulaşılan yazılı eserler ile Kaşkay aydını, araştırmacı ve yazarlarından olan Menuçehr Kiyani'nin eserlerine değinilmektedir.

“VI. Kaşkay Türklerinde Eğitim Meselesi ve Muhammed Behmenbeygi” adlı bölümde (s. 353-354) göçebe bir hayat süren Kaşkay Türklerinin yaşam şartları, siyasi sebepler ve Safevî döneminden itibaren merkezi hükümetle yaşanan çatışmalar nedeniyle eğitim hareketlerinden büyük ölçüde uzak kalmaları ve 1951'den sonra modern eğitime geçişleri anlatılmaktadır.

Eserin sonunda örnek metinlerde geçen kelimelerin Türkiye Türkçesi karşılıklarının verildiği “Sözlük” (s. 374-398) yer almaktadır. “Ekler” bölümünde ise Kaşkay Türklerinin İran'da yaşadıkları bölgeleri gösteren bir harita ve arka kapak sayfasında Kaşkay Türkleri saha araştırması görüntü kaydı ile fotoğraflarının bulunduğu bir dvd bulunmaktadır.

Sonuç olarak Farzaneh Doulatabadi'nin *Kaşkay Türklerinin Edebiyatı* adlı eserinin titiz bir araştırmanın ürünü olduğu dikkat çekmektedir. Yazarın, Kaşkay Türkleri konulu başka çalışmalarının bulunması, onun bu alana özel bir ilgisinin olduğunu göstermektedir. Gün yüzüne çıkmayı bekleyen edebi ürünlerin bu tür çalışmalarla ortaya konulması bizce teşekkürü hak etmektedir.

Hilal ÖZCAN*

* Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili Bilim Dalı, İstanbul / Türkiye, hilaalozcan@gmail.com

Ali Taştekin, *Dilde İşte Fikirde Türkçe*, Kitabevi, İstanbul 2017, 141 s. (ISBN: 978-605-9506-30-4).

Türk dili dünyada konuşulan diller arasında köken bakımından en eski, coğrafi dağılım bakımından en geniş alana yayılmış ve konuşur açısından da en çok konuşanı olan dillerden biridir.

Türkçenin tarihî devirler boyunca çok geniş bir alana yayılmış olması ve Türk topluluklarının bulunduğu coğrafyada birçok değişik kültürün bir arada bulunmasının bir neticesi olarak dil ile ilgili birçok sorunun ortaya çıkması doğaldır. Ali Taştekin'in bu çalışması, Türkiye'deki üniversitelerin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümlerinde okutulan Türkçenin Aktüel Meseleleri derslerinde kullanılmak üzere ders kitabı olarak hazırlanmıştır. Kitap, Türkçede karşılaşılan dil sorunlarının sebep ve sonuçları üzerinde durarak çözüm önerileri sunmakta, Türk dilinin gün geçtikçe yabancı dillerin istilasına uğraması ve yozlaşmasının sebeplerini ortaya koyarak Türk insanının kendi öz kültürüne yabancılaşmasına dikkat çekmektedir.

Yazar, kitabı iki bölümde ele almıştır: “Türk Dili İle İlgili Sorunlar ve Çözüm Önerileri” ve “Türkçenin Sınırları ve Sevgi Dili”.

Birinci bölüm yirmi alt başlığa ayrılmıştır. Bunlar; “Alfabe Sorunları”, “Ses Bilgisi Sorunları”, “Eklerle İlgili Sorunlar”, “Kelime Bilgisi Sorunları”, “Cümle Bilgisi Sorunları”, “Gramer İle İlgili Sorunlar”, “Anlam Bilgisi Sorunları”, “Sözlükle İlgili Sorunlar”, “Türk Dilinin Yaşı Sorunu”, “Türk Dünyasında Ortak İletişim Dili Sorunu”, “Ölmek Üzere Olan Diller Sorunu”, “Türkçenin Öğretimi İle İlgili Sorunlar”, “Yabancı Dile Özenti”, “Yabancı Dille Öğretim Sorunu”, “Türkçenin Beslenme Kaynakları Sorunu”, “Türkçenin Güzel ve Etkili Kullanılmaması Sorunu”, “Türkçenin Araştırma ve İnceleme Sorunları”, “Bilim Dili Olarak Türkçe”, “Türkçenin Ağız Atlası Sorunu” ve “Türk Dil Kurumunun Sorunları”dır.

Taştekin, alfabe sorunlarını ortaya koyarken Türkiye Türkçesi ve Çağdaş Türk lehçeleri arasında ortak bir alfabe olmamasından yakınır ve bir an önce Latin kökenli ortak Türk alfabesine geçilmesini (s. 8) önerir. Cumhuriyetin kabulüyle birlikte artık yeni bir alfabeğe geçildiğini belirten yazar, eskiden kullanılan Göktürk, Arap vb. alfabelere dönmenin artık mümkün olmadığını ifade eder ve bunlara özenmenin yersiz ve mânâsız olduğunun altını çizer. Yazar ayrıca Türk alfabesinde olmayan harf ve sembollerin yazıda kullanılmasına (ör. “fax”, “dublex”, “maximum”

gibi yazımlara ve “Q”, “X” gibi harflerin “k” ve “ks” sesi yerine kullanılmasına) şiddetle karşı çıkar (s. 8). Yazarın da haklı olarak belirttiği gibi, bu kullanımlar, yazıda birliğin bozulmasına sebebiyet vermektedir.

“Ses Bilgisi Sorunları”nda Türkçe gramer kitaplarında ortak bir terminolojinin olmaması, seslerin doğru telaffuz edilmesinin gerekliliği, televizyon ve radyolarda görev yapan haber sunucularının Türkçeyi güzel seslendirebilen kişilerden seçilmesine özen gösterilmesi hususlarına dikkat çekilir (s. 13).

“Eklerle İlgili Sorunlar” kısmında eklerin adlandırılışında gramer kitaplarında ortak bir terminoloji olmamasına değinen yazar, ayrıca Türkçede çokluk eki *+lar, +ler* varken İngilizcedeki çokluk (*'s*) ekinin kullanılmasını da eleştirir (s.17). Türkçedeki bütün eklerin tarihî gelişim süreci göz önünde bulundurularak bir ekler sözlüğü yapılmasını teklif eder.

Kitapta “Kelime Bilgisi Sorunları” bölümü, kanaatimce en dikkat çekici kısımlardan biridir. Türkçeye giren yabancı kelimelerin istilasına dikkat çeken yazar, yabancı terimlerin bire bir Türkçeye girmesine karşı çıkararak bunların yerine Türkçe karşılıklar bulunması gerektiğini ifade eder. “Katil kelimeler” olarak gördüğü kelimelerin Türkçenin ifade gücünü zayıflattığını düşünür. Yazar, “yoğun” kelimesinin kullanımına dikkat çeker ve buna örnek verir: “... Eskiden polisimiz sıkı tedbirler, caydırıcı tedbirler, ciddi tedbirler... alırdı. Şimdi her işimiz yoğun, yoğunlaştı.” (s. 22) ifadeleriyle tek bir kelimeyle çeşitli anlamlar ifade etmenin güçlüğüne dikkat çeker. Dilde uydurma kelimelere de karşı çıkan Taştekin, ayrıca Türk dilinin bütün lehçelerini kapsayan bir etimoloji sözlüğünün hazırlanmasını da önerir.

Cümle bilgisi ile ilgili sorunların başında ise nesneyi belirleme ve cümle türlerinin adlandırılması ve sınıflandırılması konusundaki karmaşa dikkat çekmektedir. Yazar, bu sorunların bütün yönleriyle incelenerek en azından orta öğretim müfredatında ortak bir sınıflandırma yoluna gidilmesini önerir.

“Türkçenin Öğretimi İle İlgili Sorunlar” kısmında yabancılara ve Türk uyruklulara verilen eğitimin yetersiz olduğu vurgulanır ve ders kitaplarının yeniden düzenlenmesi yolunda çalışmalar yapılması gerektiği ifade edilir. Bunun ise devlet eliyle yapılması gerektiği belirtilir. Yabancılara Türkçe öğretmek için üniversitelerde öğretmen yetiştiren lisans programları açılmasını teklif eder.

Yazar, yabancı dile özentisi konusuna da değinir ve Türkçenin tarih boyunca Doğu ve Batı kökenli kelimelerle teması sonucu “dil kirliliği” ile karşı karşıya kaldığını söyler (s. 68). “Yabancı dil öğrenmeye evet, yabancı hayranlığına hayır” diyen yazar, Türkçenin zengin söz varlığının, anadilinin inceliklerinin öğrenilerek ona hayran olunmasını istemektedir (s. 71).

Taştekin, Türkçenin korunması için millî bir dil politikasının da şart olduğunu, bilim ve sanatta Türkçenin korunması, geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması için eğitim, öğretim ve kültür politikaları ile desteklenmesi gerektiğini ifade eder.

Kitapta üzerinde durulan sorunlardan biri de Türkçede bir imlâ birliğinin sağlanamamış olmasıdır. Yazar, Türk Dil Kurumu (TDK)'nun yazım kurallarının esas alınması gerektiğini belirtir. Birinci bölümün sonunda TDK'nin Türkçenin sorunlarının üstesinden tek başına gelemeyeceğini, devletin bütün kurumları ve sivil toplum kuruluşlarının da sorumluluk alması gerektiğini ifade eder.

İkinci ve son bölüm “Türkçenin Sınırları ve Sevgi Dili”dir. Dünyada “yaklaşık 2.5 milyon kişinin” (s. 112) Türkçe konuştuğu ve Türkçenin çok geniş bir coğrafyaya yayıldığı anlatıldıktan sonra köklü bir tarihi ve zengin bir edebiyatı bulunan Türkçenin bir sevgi dili olduğu yorumunda bulunulur. Yazar, Türkçede “gönül” kelimesinin sevgiyi ifade etmede çokça fazla kullanıldığını belirtir (s. 125). “...Türkçede gönül kelimesiyle otuz yakın deyim bulunmaktadır. Kalp, yürek, dil (gönül) kelimeleri ile yüzlerce deyim, atasözü, özdeyiş üretilerek sevginin farklı renk tonları ve musiki ahenkleri ifade edilmektedir.” (s. 126). Ona göre “... Bir dilde sevgi ve güzellikler ile ilgili kelime ve deyimlerin çok olması, bu dili kullanan insanların hayata bakışının, dünya görüşünün tüm insanları kucaklayan bir mahiyette olduğunun belgesi sayılmalıdır.” (s. 127).

Sonuç olarak bu çalışma, Türkçenin güncel sorunlarını belirleme ve çözüm önerileri sunması bakımından değerlendirildiğinde ve ders kitabı olarak okutulabileceği de göz önünde bulundurulduğunda ilerde Türkçe ile ilgili sorunlar üzerinde çalışacak olanlara yol gösterici ve faydalı olacaktır.

Elif TAMBULUT*

---

* Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili Bilim Dalı, İstanbul / Türkiye, eliftambulut@gmail.com

MARMARA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (MUTAD) YAZIM KURALLARI

MARMARA UNIVERSITY JOURNAL OF TURKOLOGY (MUJOT) INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

Amaç ve Kapsamı

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Türk Dünyası'nın tarihî ve güncel olgularını, başta kültürün asli ve vazgeçilmez unsuru dil olmak üzere, edebiyat, tarih, coğrafya, sanat tarihi, bilgi-belge, arkeoloji, antropoloji ve uluslararası ilişkiler gibi bilim dallarıyla disiplinler arası bir yaklaşımla inceleyerek, ortaya çıkan çalışmaları bilim dünyasına kazandırmayı temel ilke olarak benimseyen altı aylık hakemli akademik bir dergidir.

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından Haziran ve Aralık aylarında yılda iki sayı yayımlanır. Yılda bir kez olmak üzere Özel Sayı çıkarılabilir. Dergi, Yayın Kurulu tarafından belirlenen yurt içi ve dışındaki kütüphanelere, uluslararası endeks kurumlarına ve abonelere, yayımlandığı tarihten itibaren üç ay içerisinde gönderilir.

Yayın İlkeleri

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi'nde Türk Dünyası ile ilgili tarihî ve güncel olguları bilimsel bakış açısıyla ele alan, belirli bir konuya çözüm önerileri getiren, Türk dili, edebiyatı, tarihi, sanatı, coğrafyası, kültürü vb. üzerine yazılmış araştırma makalesi, derleme makalesi, kısa not (mektup, yazışma) gibi bilimsel yazılara, belge ve metin neşri, çeviri ve aktarı, vefyat yazısı, kitap ve tez tanıtımı gibi çalışmalara, alanla ilgili etkinlikleri duyuran haberlere yer verilir.

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen bilimsel yazılarda yeni araştırma sonuçlarını duyuran özgün bir makale olması veya daha önceki araştırmaların sonuçlarını tartışıp değerlendiren, alana katkıda bulunan bir çalışma olması şartı aranır.

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen yazılar, daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş bilimsel ve özgün makaleler olmalıdır. Daha önce bilimsel bir toplantı, kongre, konferans ya da sempozyumda sunulmuş olan bildiriler, bu durum açıkça belirtilmek, tam metin olarak yayımlanmamış olmak, gözden geçirilip geliştirilmek, makale formatı ve içeriğine dönüştürülmek şartıyla kabul edilebilir.

Yazılar, dijital kopyalarıyla birlikte bir nüsha hâlinde Haziran sayısı için 15 Nisan, Aralık sayısı için 15 Ekim'e kadar Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü adresine (Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Göztepe Yerleşkesi, 34722, Kadıköy, İstanbul / Türkiye), derginin e-posta adresine (mutad@marmara.edu.tr) veya dergi sitesine (<http://dergipark.gov.tr/matad>) gönderilmelidir. Makale çevirilerinde makalenin orijinal metni de eklenmelidir.

Üniversiteler Yayın Yönetmeliği uyarınca *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi'*nde yayımlanan yazıların dil, üslup ve içerik yönünden bilimsel ve hukukî her türlü sorumluluğu yazar(lar)ına aittir.

Yazıların Değerlendirilme Süreci

*Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi'*ne gönderilen yazılar, önce editör ve Yayın Kurulu tarafından dergi ilkelerine uygunluk ve içerik açısından incelenir. Dergi yazım kurallarına, bilimsel yazı formatına uymayan, dipnotsuz, kaynakçasız ya da özsüz yazılar için hakem süreci başlatılmaz. Yazıların değerlendirilmesinde akademik tarafsızlık ve bilimsellik en önemli ölçüttür. Değerlendirme için uygun bulunanlar, yazar adı gizli tutularak ilgili alanda iki hakeme gönderilir. Hakem değerlendirme raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı, üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya Yayın Kurulu ya da editör hakem değerlendirme raporlarını inceleyerek nihaî kararı verebilir. Hakem değerlendirme raporları beş yıl süreyle saklanır. Yazarlar; hakem, Yayın Kurulu veya editörün eleştiri, öneri ve değerlendirmelerini dikkate alırlar. Yazarların, kendilerinden istenen düzeltmelere titizlikle ve ivedilikle uymaları ve yazının son şeklini 15 gün içinde dergi e-posta adresine göndermeleri beklenir. Yazarlar, katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Bu durumda nihaî karar, Yayın Kuruluna aittir. Değerlendirme sonuçları en geç üç ay içerisinde yazarlara bildirilir. Yazılar, hakem görüşleri doğrultusunda istenen düzeltmeler yazar tarafından yapıldıktan sonra yayımlanır. Yayına kabul edilmeyen yazılar yazarlarına iade edilmez.

Dergide yer alan yazıların telif hakkı *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi'*ne ait olup yazılar kaynak gösterilmeden kısmen veya tamamen iktibas edilemez, başka bir yerde yayımlanamaz. Yazar(lar)a telif ücreti ödenmez.

Yayın Dili

*Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi'*nin yayın dili, Türkçedir. Bununla birlikte dergide İngilizce ve Rusça yazılmış yazılara da yer verilir.

Yazım Kuralları

*Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi'*nde yayımlanan yazılarda ulusal ve uluslararası geçerliliği olan yayım etiği kurallarına uyulmalıdır.

Makaleler, makale dilinde öz ve anahtar kelimeler içermelidir. Latin alfabesi ile yazılmamış makalelerde, makalelerin ulusal ve uluslararası alanlarda etkisinin artırılması amacıyla mutlaka Latin alfabesiyle yazılmış Türkçe ve İngilizce başlık (*title*), yazar isim(ler)i [*name(s) of author(s)*], öz (*abstract*) ve anahtar kelimeler (*keywords*) verilmeli, ayrıca Latin alfabesiyle hazırlanmış kaynakça (*bibliography*) da bulunmalıdır. Öz ve anahtar kelimeler uluslararası standartlara uygun olmalıdır. Bunun için TR Dizin Anahtar Terimler Listesi gibi kaynaklar kullanılabilir. Gönderilen yazılarda Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu'nun yazım kuralları uygulanmalıdır. Yazıların öz ve kaynakça dahil 15.000 kelimeyi aşmamasına ve aşağıda belirtilen şekilde düzenlenmesine özen gösterilmelidir:

1. Başlık: İçerikle uyumlu, içeriği en iyi ifade eden bir başlık olmalı, koyu (bold) ve büyük harflerle ortalananmış olarak yazılmalıdır. Makale başlığının, 10-12 kelimeyi geçmemesine dikkat edilmelidir. Türkçe başlığın altında koyu ve büyük harflerle ortalı olarak İngilizce yazı başlığı yer almalıdır.

2. Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i: Yazar(lar)ın ad(lar)ı ve soyad(lar)ı başlığın altında, koyu, sağa yaslı, soyad(lar)ının tüm harfleri büyük (**Ad SOYADI**) olmalı; adresler ise normal ve eğik (italik) harflerle yazılmalı, yazar(lar)ın unvanı, görev yaptığı kurum ve iletişim adresi [*Unvan, Üniversite, Fakülte veya Enstitü, Bölüm, Şehir / Ülke, e-posta adresi, (varsa) ORCID iD*] belirtilmelidir.

Yazar adı üzerinden yapılan yayın/atıf taramalarında isim benzerlikleri, soyadı değişikliği, millî alfabeğe özgü harfler, farklı yazımlar, kurum değişiklikleri gibi durumlar sorun oluşturabildiğinden yazarların tanımlayıcı araştırmacı-katılımcı kimlik numarası [Open Researcher ve Contributor ID (ORCID iD)] edinmeleri ve bu kimlik numarasını yazılarında belirtmeleri tavsiye edilmektedir. ORCID ID numarası, <https://orcid.org> adresinden kayıt yapılarak ücretsiz olarak temin edilebilir.

3. Öz: Makalenin başında konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden, en az 150 kelimedenden oluşan Türkçe öz bulunmalıdır. Öz içinde, yararlanılan kaynaklara, tablo, şema, şekil numaralarına yer verilmemelidir. Özün altında en az 3, en çok 10 sözcükten oluşan anahtar kelimeler bulunmalıdır. Anahtar kelimeler makale içeriği ile uyumlu ve kapsayıcı olmalıdır. Türkçe özden sonra İngilizce, öz ve anahtar kelimeler yer almalıdır.

4. Ana Metin: A4 boyutunda kâğıtlara, MS Word programında, Times New Roman yazı tipi ile 12 punto olarak 1,5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Paragraflar, 1 cm içeriden başlamalıdır. Sayfa kenarlarında sol, sağ, üst ve alttan 2,5 cm boşluk bırakılmalı; sayfa numaraları, sayfanın altında sağa dayalı olarak verilmelidir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil eğik karakterlerle, çift tırnak içinde veya altı çizili olarak yazılmalıdır. Metinde tırnak işareti, eğik harfler gibi çifte vurgulamalara yer verilmemelidir. Özel fontlar kullanılmış ise makale ekinde gönderilmelidir.

5. Bölüm Başlıkları: Makalede düzenli bilgi akışı ve aktarımını sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir. Kullanıldığı takdirde ana başlıklar (ana bölümler, kaynakça ve ekler); koyu, dik ve büyük harfler ile ara ve alt başlıklar ise her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere koyu ve dik karakterlerle yazılmalıdır.

6. Tablo, Şema, Şekil, Çizim, Grafik, Harita, Fotoğraf ve Ekler

Tablo, şema, şekil, çizim, grafik, harita ve fotoğrafların, yazının üçte birini aşmamasına dikkat edilmelidir. Yazarlar, bunları aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler.

Tablo ve şemaların Arap rakamları ile yazılmış numarası bulunmalı ve başlığı olmalıdır. Tablo ve şema numarası, tablo ve şemanın üstünde, sola dayalı olarak koyu harflerle dik yazılmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. **Tablo 1.**, **Şema 1.**). Tablo ve şema başlığı, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere eğik yazılmalıdır. Tablo ve şemanın alıntılıandığı kaynak, tablo ve şemanın altına, sola dayalı olarak 10 punto ile yazılmalı ve kaynak kaynakçada da yer almalıdır. Tablo ve şemalar metin içinde ilgili yerde bulunmalıdır.

Tablo 1. *Uluslararası Öğrenci Sayısına Göre Üniversiteler (2016-2017)*

[t a b l o]

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Şema 1. *Fiil Çekimleme Ulamları*

[ş e m a]

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Şekil ve çizimler, siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil ve çizimin numarası ve başlığı, şekil ve çizimin hemen altına ortalı şekilde yazılmalı ve metinde ilgili yerde bulunmalıdır. Şekil ve çizimin numarası Arap rakamları ile eğik yazılmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. *Şekil 1.*, *Çizim 1.*). Hemen ardından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil ve çizimin başlığı dik yazılmalıdır. Şekil ve çizimlerin alıntılıandığı kaynak, şekil ve çizim başlığının altına sola dayalı biçimde 1 satır aralığıyla 10 punto olarak yazılmalı ve kaynak kaynakçada da yer almalıdır.

[ş e k i l]

Şekil 1. Ferdinand de Saussure'ün dil göstergesi modeli

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

[ç i z i m]

Çizim 1. Mum sekili oda, aksonometrik kesit

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Grafik ve haritaların Arap rakamları ile yazılmış numarası bulunmalı ve başlığı olmalıdır. Grafik ve harita numarası, grafik ve haritanın altında, sola dayalı olarak koyu harflerle dik yazılmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. **Grafik 1.**, **Harita 1.**). Grafik ve harita başlığı, sadece ilk sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde dik yazılmalıdır. Grafik ve haritanın alıntılı olduğu kaynak, grafik ve harita başlığının altına, sola dayalı şekilde 1 satır aralığıyla 10 punto ile yazılmalı ve kaynak kaynakçada da gösterilmelidir. Grafik ve haritalar metin içinde ilgili yerde bulunmalıdır.

[g r a f i k]

Grafik 1. Orta Asya Cumhuriyetleri'nde üzüm üretimi

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

[h a r i t a]

Harita 1. Dünya dil haritası

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Fotoğraflar; yüksek çözünürlüklü, baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Fotoğraf adlandırmalarında grafik ve harita düzenlemedeki (bk.) kurallara uyulmalıdır.

Ekler, siyah beyaz baskıya uygun olmalı ve kaynakçadan sonra yer almalıdır. Ekin, Arap rakamları ile koyu karakterle dik yazılmış numarası bulunmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. **Ek 1.**). Hemen ardından ekin başlığı sadece ilk sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde dik yazılmalıdır. Ekin numarası ve başlığı, ekin üstüne sola dayalı şekilde yerleştirilmelidir. Ekin alıntılı olduğu kaynak, ekin altına , sola dayalı şekilde 1 satır aralığıyla 10 punto ile yazılmalı ve kaynak kaynakçada da yer almalıdır.

Ek 1. Günlük yaşlı kadın giysisi

[e k]

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

7. Kaynak Gösterimi: Dergiye gönderilen yazılarda alıntı, atıf yapma ve kaynakça düzenlemede Chicago Not-Kaynakça Yöntemi / Dipnotlu Kaynak Gösterme Yöntemi [*Chicago of Manual Style* (CMS)] uygulanmalıdır.

7.1. Alıntı ve Atıf Yapma: Doğrudan alıntılar çift tırnak içinde (“..”) dik karakterlerle verilmelidir: 40 sözcükten az alıntılar, satır içinde; 40 sözcükten uzun alıntılar, tırnak kullanılmadan satırın

sol ve sağından 1 cm içeride, her iki yana yaslı biçimde ve 1,5 satır aralığıyla 11 punto olarak yazılmalıdır. Alıntı, eserin aslından değil de ikinci kaynaktan yapıldığında, dipnot, ikinci kaynağa verilmeli ve ikinci kaynağın künyesini yazmaya “Aktaran” denilerek başlanmalıdır:

Aktaran Viktor G. Guzev, “Opıt primeneniya ponyatiya «gipostazirovaniye» k tyurkskoy morfologii”, *Vostokovedeniye: filologičeskiye issledovaniya*, Otvetstvennyy redaktör İ. M. Steblin-Kameskiy, Vıpusk 21, İzdatel’stvo Sankt-Peterburgskogo Universiteta, Sankt-Peterburg 1999, s. 29.

Atıf ve açıklamalar, dipnotla yapılmalı; dipnotlarda ise otomatik numaralandırma yoluna gidilmelidir. Dipnotlar, ilgili sayfanın altında 10 punto olarak 1 satır aralığıyla her iki yana yaslı şekilde yazılmalıdır. Dipnotlarda geçen kaynaklar, 12 punto olarak 1 satır aralığıyla ayrıntılı künyeleriyle birlikte “Kaynakça”da da verilmelidir. Kitap ve dergi adları eğik yazılmalı; makale, ansiklopedi maddesi, kitap bölümü gibi kaynaklar çift tırnak içinde gösterilmelidir. Çeviren (çev.), derleyen (drl.), yayıma hazırlayan (haz.), düzenleyen (dzl.) ya da editör (ed.) ismine yazar ve eser bilgisinden sonra yer verilmelidir. Aynı konuda birden çok kaynağa atıf yapılacaksa bunlar dipnotta en eski tarihli olandan yeniye doğru sıralanmalı ve kaynaklar birbirinden noktalı virgül ile ayrılarak yazılmalıdır.

Tek yazarlı kaynaklara dipnot verme

Telif kitaplar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, *Eser Adı*, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, 19. bs., Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul 1993, s. 115.

Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Akçağ Yayınları, Ankara 1997, s. 68.

Annamarie von Gabain, *Alltürkische Grammatik*, Harroassowitz, Leipzig 1941, s. 247.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, *Eser Adı* (Kısaltma yapılabilir), sayfa numarası.

Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, s. 116.

Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, s. 68.

Annamarie von Gabain, *Alltürkische Grammatik*, s. 247.

Kaynak ardışık olarak (arka arkaya) yer aldığına: Age. (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Age.

Age., s.116.

Çeviri kitaplar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, *Eser Adı*, Çeviren (çev.) Adı ve Soyadı, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Jean Deny, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, çev. Ali Ulvi Elöve, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s. 323.

Annamarie von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 116.

Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü 1300-1923*, çev. Zülal Kılıç, 2. bs., Timaş Yayınları, İstanbul 2007, s. 20.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar adı ve soyadı, *Eser Adı* (Kısaltma yapılabilir), sayfa numarası.

Jean Deny, *Türk Dili Grameri*, s. 301.

Annamarie von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, s. 116.

Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı*, s. 20.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında, dipnot, telif kitaplarda olduğu gibi, verilmelidir (bk.).

Derleme kitaplar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: *Kitap Adı*, (varsa) Cilt, Derleyen (drl.) Adı ve Soyadı, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri, C 445, drl. Ehliman Akhundov - Semih Tezcan, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1978, s. 110.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: *Kitap Adı*, (varsa) Cilt, Derleyen (drl.) Adı ve Soyadı, sayfa numarası.

Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri, C 445, drl. Ehliman Akhundov - Semih Tezcan, s. 110.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında, dipnot, telif kitaplarda olduğu gibi, verilmelidir (bk.).

Makaleler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, *Makalenin Yayınlandığı Dergi*, Cilt (Roma rakamları ile)/Sayı (Arap rakamları ile), (yıl), sayfa numarası.

Reşit Rahmeti Arat, “Uygurca Yazılar Arasında”, *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, III, (1936), s. 101.

Musa Duman, “Türkmencede Ünlü Uzunluklarıyla Birbirinden Ayrılan Kelimeler Üzerine”, *Türk Dili*, 447, (2011), s. 201.

Gülşen Seyhan Alışık, “Şeybâniler Dönemi için Kaynak Araştırmaları: *Mihmân-Nâme-i Buhârâ II*”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, III/1, (2006), s. 103.

Janos Eckmann, “Eastern Turcic Translations of the Koran”, *Studia Turcica*, XVII, (1971), s. 149.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, sayfa numarası.

Reşit Rahmeti Arat, “Uygurca Yazılar Arasında”, s. 101.

Musa Duman, “Türkmencede Ünlü Uzunluklarıyla Birbirinden Ayrılan Kelimeler Üzerine”, s. 201.

Gülşen Seyhan Alışık, “Şeybâniler Dönemi için Kaynak Araştırmaları: *Mihmân-Nâme Buhârâ II*”, s. 103.

Janos Eckmann, “Eastern Turcic Translations of the Koran”, s. 149.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında: Agm. (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Agm.

Agm., s. 101.

Çeviri makaleler için dipnot örneği

Kitapta yayımlanan kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, Çeviren (çev.) Adı ve Soyadı, *Makalenin Yayınlandığı Eser*, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Sergey G. Klyaştorıny, “Merkezi Tiyan-Şa’nda Yeni Keşfedilen Eski Türk Runik Yazıtları”, çev. Özlem Deniz Yılmaz, *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 261.

Dergide yayımlanan kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, Çeviren (çev.) Adı ve Soyadı, *Makalenin Yayınlandığı Dergi*, Cilt/Sayı, (yıl), sayfa numarası.

Roger M. Savory, “Tacı Hanım: Çaldıran Savaşı’nda Osmanlılar Tarafından Esir Alındı mı Alınmadı mı?”, çev. Osman G. Özgüdenli, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, I/2, (2014), s. 221.

Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, sayfa numarası.

Sergey G. Klyashorniy, “Merkezi Tiyan-Şan’da Yeni Keşfedilen Eski Türk Runik Yazıtları”, s. 261.

Roger M. Savory, “Tacı Hanım: Çaldıran Savaşı’nda Osmanlılar Tarafından Esir Alındı mı Alınmadı mı?”, s. 221.

Kaynak ardışık olarak yer aldığına: Agm. (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Agm.

Agm., s. 261.

Yayınlanmak üzere kabul edilmiş makaleler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, *Yayınlanacağı Dergi*, (yıl), (Baskıda), (varsa DOI numarası).

Adnan Eskikurt, “Roger de Hoveden ve Kardinal Boso’nun Myriokephalon Savaşı’na Dair Bahisleri”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (Haziran 2017), (Baskıda), (DOI: 10.16985/MTAD.2017130404).

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, (Baskıda).

Adnan Eskikurt, “Roger de Hoveden ve Kardinal Boso’nun Myriokephalon Savaşı’na Dair Bahisleri”, (Baskıda).

Kaynak ardışık olarak yer aldığına: atıf, “Agm.” kısaltmasıyla yapılmalıdır.

Agm.

Ansiklopedi maddesi için dipnot örneği

Madde yazarı biliniyorsa adı ve soyadı, sonra sırasıyla çift tırnak içinde madde başlığı, eğik harflerle ansiklopedi adı (Kısaltma yapılabilir), Roma rakamları ile cilt numarası, Arap rakamları ile parantez içinde basım yılı ve sayfa numarası yazılmalıdır.

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Madde Başlığı”, *Ansiklopedi Adı* (Kısaltma yapılabilir), Cilt, (yıl), sayfa numarası.

Fuad Köprülü, “Çağatay Edebiyatı”, *İslam Ansiklopedisi*, III, (1945), s. 270.

Cengiz Kallek, “Hisbe”, *DİA*, XVIII, (1998), s. 137.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde veya kaynak ardışık olarak yer aldığına, dipnot, makalelerde olduğu gibi, verilmelidir (bk.).

Madde yazarı bilinmiyorsa: *Ansiklopedi Adı* (Kısaltma yapılabilir), Cilt, (yıl), “Madde Başlığı”, sayfa numarası. *Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası*, V, (1981), “Kolxoz”, s. 452.

Tezler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, *Tez Adı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans veya Doktora Tezi olduğu bilgisi), Tezin Hazırlandığı Kurum, Yer ve yıl, sayfa numarası.

Mehmet Emin Ağa, *Kitâb fi’l-Fıkh bi-Lisân-ı Türkî*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012, s. 122.

Stuart Gorman, *The Technological Development of the Bow and the Crossbow in the Later Middle Ages*, (Unpublished PhD Thesis), Trinity College Dublin, Dublin 2016, s. 139.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, *Tez Adı*, sayfa numarası.

Mehmet Emin Açar, *Kitâb f'l-Fıkh bi-Lisân-ı Türkî*, s. 122.

Stuart Gorman, *The Technological Development of the Bow and the Crossbow in the Later Middle Ages*, s. 139.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında: Agt. (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Agt.

Agt., s. 139.

Çalıştay, sempozyum, kongre ve kurultaylarda sunulan tebliğler/bildiriler için dipnot örneği

Basılmış bildiriler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, *Çalıştay, Sempozyum, Kongre ya da Kurultay Bildiri Kitabı Adı (yılı)*, Yayıma Hazırlayan (haz.) Adı ve Soyadı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Cevat Heyet, “Sungur Türkçesi”, *Uluslar arası Türk Dili Kongresi 1992 (26 Eylül-1 Ekim 1992)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 61.

Müjgân Cunbur, “Çelebi Halife Cemâl-i Halvetî Hayatı ve Eserleri”, *Aksaray ve Cemalettin Aksarayî Sempozyumu*, haz. Ruhi Özkanlı, Aksaray Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 79.

Bernt Brendemoen, “A Note on Vowel Rounding in the Trabzon Dialects”, *Studies in Turkish Linguistics: Proceedings of the Tenth International Conference in Turkish Linguistics, August 16-18, 2000*, ed. A. Sumru Özsoy vd., Boğaziçi University Press, İstanbul 2003, s. 313.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, sayfa numarası.

Cevat Heyet, “Sungur Türkçesi”, s. 61.

Müjgân Cunbur, “Çelebi Halife Cemâl-i Halvetî Hayatı ve Eserleri”, s. 79.

Bernt Brendemoen, “A Note on Vowel Rounding in the Trabzon Dialects”, s. 313.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında, atıf, “Agy.” kısaltmasıyla yapılmalı ve gerektiğinde sayfa bilgisi verilmelidir.

Agy., s. 61.

Basılmamış bildiriler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Bildiri sahibi Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, (Basılmamış Bildiri Metni), *Çalıştay, Sempozyum, Kongre ya da Kurultay Adı (yılı)*, Düzenleyen (dzl.) kurum(lar), Bildirinin Sunulduğu Yer ve yıl.

Hüseyin Dalli, “Keremedin (Milino) Ağzında Kiplik Anlamı Taşıyıcıları ve Bunların Sözdizimsel İşlevleri Üzerine”, (Basılmamış Bildiri Metni), *IV. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağzı Araştırmaları Çalıştayı (27-29 Ekim 2011)*, dzl. Trakya Üniversitesi ve Türk Dil Kurumu, Edirne 2011.

Kemal Gurulkan, “Arnavut Ulusçuluğu Sürecinde Anadilde Eğitim Sorunu, Osmanlı Devletinin Konuya Yaklaşımı”, (Basılmamış Bildiri Metni), “*Arşiv Belgelerinde Kosova ve Osmanlı Devleti*” *Uluslararası Sempozyumu (14-16 Nisan 2009)*, dzl. Kosova Milli Arşivi ve TİKA, Priştine 2009.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Bildiri sahibi Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, (Basılmamış Bildiri Metni).

Hüseyin Dallı, “Keremedin (Milino) Ağzında Kiplik Anlamı Taşıyıcıları ve Bunların Sözdizimsel İşlevleri Üzerine”, (Basılmamış Bildiri Metni).

Kemal Gurulkan, “Arnavut Ulusçuluğu Sürecinde Anadilde Eğitim Sorunu, Osmanlı Devletinin Konuya Yaklaşımı”, (Basılmamış Bildiri Metni).

Kaynak ardışık olarak yer aldığında, atıf, “Agb.” kısaltmasıyla yapılmalıdır.

Agb.

Yazmalar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı, *Eser Adı*, Kütüphane Adı, Koleksiyon Adı, katalog numarası, yaprak.

Âsım, *Zeyl-i Zübdetü'l-Eşâr*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Efendi, nr. 1326, vr. 45a.

Niyâzî-i Mısri Mehmed b. Ali Malatî, *Risâle-i Etvâr-ı Seb'a*, Millî Kütüphane, Yazmalar A, nr. 1053/2, vr. 8b.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı, *Eser Adı*, yaprak.

Âsım, *Zeyl-i Zübdetü'l-Eşâr*, vr. 45a.

Niyâzî-i Mısri Mehmed b. Ali Malatî, *Risâle-i Etvâr-ı Seb'a*, vr. 8b.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında, atıf, “Agy.” kısaltmasıyla yapılmalı ve yaprak bilgisi verilmelidir.

Agy., vr. 45a.

Agy., vr. 8b.

Web sitesi için dipnot örneği

Bir web sitesine atıf yapıldığında, yazar ya da kurum adı, çift tırnak içinde yazı başlığı, erişildiği sitenin linki ve köşeli parantez içinde siteye erişim tarihi bilgisi verilmeli ve bu kaynaklar, kaynakçanın sonunda “Elektronik Kaynaklar” adı altında yer almalıdır:

Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, “Aile İçi Şiddetin Sebep ve Sonuçları”, http://istifhane.files.wordpress.com/2013/03/aile_ici_siddetin_sebep_ve_sonuc_lari_1995.pdf [Erişim tarihi: 07.03.2017].

Milliyet, “Başbakan bizi şoke etti.”, <http://www.milliyet.com.tr/-basbakan-bizi-soke-etti/siyaset/haberdetay/21.07.2010/1266280/default.htm> [Erişim tarihi: 07.03.2017].

TBMM, “Komisyon Tutanakları (24. Dönem 5. Yasama yılı)”, http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.donem_listele?pKomKod=1014 [Erişim tarihi: 07.03.2017].*

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye - Azerbaycan Siyasi İlişkileri”, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> [Erişim tarihi: 26.02.2016].

İki yazarlı kaynaklara dipnot verme

Hem ilk hem de sonraki atıflarda her iki yazarın adı da yazılmalıdır:

Fatma Erkman-Akerson - Şeyda Ozil, *Türkçede Niteleme Sıfat İşlevli Yan Tümceler*, Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 97-98, 103-105.

Aslı Göksel - Celia Kerslake, *Turkish: A Comprehensive Grammar*, Routledge, London - New York 2009, s. 49.

* Web sitesine atıf için verilen ilk üç örnek, şu makaleden uyarlanmıştır: Tutku Ayhan, “Korunan Kadın mı Yoksa Aile mi? Türkiye’de Kadına Karşı Şiddet Vakalarında Kanun ve Uygulaması Arasındaki Çelişki”, *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, V/1, (2017), s. 159, 161, 162.

Viktor G. Guzev - Dmitriy M. Nasilov, "Slovoizmenitel'niye kategorii v tyurkskix yazıkax i ponyatiye «grammatičeskaya kategoriya»", *Sovetskaya tyurkologiya*, № 3, (1981), s. 22.

Üç yazarlı kaynaklara dipnot verme

Üç yazarlı bir kaynağa ilk kez atıf yapıldığında bütün yazarların adları yazılmalıdır:

Şükriye Ruhi, Deniz Zeyrek ve Necdet Osam, "Türkçede Kiplik Belirteçleri ve Çekim Ekleri İlişkisi Üzerine Bazı Gözlemler", *Dilbilim Araştırmaları*, Kebikeç Yayınları, Ankara 1997, s. 105.

Sonraki atıflarda ise çalışmada ismi önce yazılmış yazarın adı ve soyadı yazılmalı, sonra "vd." kısaltması kullanılmalıdır:

Şükriye Ruhi vd., "Türkçede Kiplik Belirteçleri ve Çekim Ekleri İlişkisi Üzerine Bazı Gözlemler", s. 106.

Dört ve daha fazla yazarlı kaynaklara dipnot verme

Kaynağın dört ve daha fazla yazarı varsa, hem ilk hem de sonraki atıflarda çalışmada ismi ilk olarak yazılmış olan yazarın adı ve soyadı yazılmalı, sonra "vd." kısaltması kullanılarak kaynağın künyesi verilmelidir.

İlk kez atıf yapıldığında:

Berke Vardar vd., *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 2. bs., NovaPrint Basımevi, İstanbul - Ankara - İzmir 1998, s. 77.

Araya başka kaynağın girdiği sonraki atıflarda:

Berke Vardar vd., *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, s. 78.

Kolektifçe hazırlanan kaynaklara dipnot verme

Kurumlar, topluluklar, çalışma grupları vb. tarafından hazırlanan kaynaklara ilk kez atıf yapıldığında:

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 10. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 526.

Araya başka kaynaklar girdiğinde:

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, s. 529.

Kaynak ardışık olarak yer aldığı anda:

Agy., s. 530.

Kişisel görüşmelere dipnot verme

Kişisel görüşmelere dipnot verilmeli ve kaynakçada da gösterilmelidir: Görüşülen kişinin Adı ve Soyadı, görüşme tarihi ("gün.ay.yıl" olarak), (Kişisel Görüşme), görüşmenin yapıldığı yer.

Sergey G. Klyashorniy, 20.05.2004, (Kişisel Görüşme), St. Petersburg.

7.2. Kaynakça düzenleme: Yararlanılan kaynaklar; metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenen kaynakça bölümünde sıralanmalı ve ayrıntılı künyeleriyle birlikte verilmelidir. Künyelerde kısaltma yapılmamalıdır. Atıf yapılmayan eserlere kaynakçada yer verilmemelidir. Web sitesi kaynakları, basılı kaynaklardan sonra “Elektronik Kaynaklar” adı altında yer almalıdır. Kaynak; yazarın soyadı önce, adı sonra gelecek şekilde yazılmalı ve araya virgül işareti konmalıdır. Kaynakların birden fazla yazarı varsa her bir yazarın ad ve soyadı yazılmalıdır. Birden fazla yazarlı kaynaklarda ilk yazardan sonrakilerin soyadlarının öne alınmasının bir işlevi yoktur. Aynı yazarın birden fazla eseri kullanıldığında, yazarın çalışmaları kronolojik olarak eskiden yeniye doğru sıralanmalı; aynı yazarın aynı yıl yayımlanmış yayınları ise eserlerin alfabetik sırasına göre verilmelidir. Aynı yazara ait ilk eserin künyesi verildikten sonra diğer eserlerinde ad ve soyadı bilgisini yinelemek yerine bir uzun çizgi konabilir. Kitap künyesi verilirken sayfa bilgisi gerekmezken makale, ansiklopedi maddesi, kitap bölümü gibi kaynaklarda sayfa aralığı bilgisi mutlaka yer almalıdır. Örnek:

KAYNAKÇA

- Ağar, Mehmet Emin, *Kitâb fi'l-Fıkh bi-Lisân-ı Türkî*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012.
- Âsım, Zeyl-i Zübdetü'l-Eş'âr, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Efendi, nr. 1326.
- Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri*, C 445, drl. Ehliman Akhundov - Semih Tezcan, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1978.
- Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası*, V, (1981), “Kolxoz”, s. 452-453.
- Brendemoen, Bernt, “A Note on Vowel Rounding in the Trabzon Dialects”, *Studies in Turkish Linguistics: Proceedings of the Tenth International Conference in Turkish Linguistics, August 16-18, 2000*, ed. A. Sumru Özsoy, Didar Arar, Mine Nakipoğlu-Demiralp, E. Eser Erguvanlı-Taylan and Ayhan Aksu-Koç, Boğaziçi University Press, İstanbul 2003, s. 313-320.
- Dallı, Hüseyin, “Keremedin (Milino) Ağzında Kiplik Anlamı Taşıyıcıları ve Bunların Sözdizimsel İşlevleri Üzerine”, (Basılmamış Bildiri Metni), *IV. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı (27-29 Ekim 2011)*, dzl. Trakya Üniversitesi ve Türk Dil Kurumu, Edirne 2011.
- Deny, Jean, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, çev. Ali Ulvi Elöve, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.
- Develi, Hayati, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmesi ve Uyumlar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2002.
- _____, *XVIII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risâle-i Garibe*, Kitabevi, İstanbul 2002.
- Eckmann, Janos, “Eastern Turkic Translations of the Koran”, *Studia Turcica*, XVII, (1971), s. 149-159.
- Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- _____, *Türk Dil Bilgisi*, 19. bs., Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul 1993.
- Erkman-Akerson, Fatma - Şeyda Ozil, *Türkçede Niteleme Sıfat İşlevli Yan Tümceler*, Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 1998.
- Gorman, Stuart, *The Technological Development of the Bow and the Crossbow in the Later Middle Ages*, (Unpublished PhD Thesis), Trinity College Dublin, Dublin 2016.
- Heyet, Cevat, “Sungur Türkçesi”, *Uluslar arası Türk Dili Kongresi 1992 (26 Eylül-1 Ekim 1992)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 61-68.
- Kallek, Cengiz, “Hisbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVIII, (1998), s. 133-143.

- Klyaştorıny, Sergey G., 20.05.2004, (Kişisel Görüşme), St. Petersburg.
- Köprülü, Fuad, “Çağatay Edebiyatı”, *İslam Ansiklopedisi*, III, (1945), s. 270-323.
- Seyhan Alışık, Gülşen, “Şeybâniler Dönemi için Kaynak Araştırmaları: *Mihmân-Nâme-i Buhârâ* II”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, III/1, (2006), s. 103-131.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, haz. Zeynep Kerman, Dergâh Yayınları, İstanbul 1992.
- Tarlan, Ali Nihat, *Edebiyat Meseleleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1981.
- Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 10. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005.
- Vardar, Berke, Nüket Güz, Emel Huber, Osman Senemoğlu ve Erdim Öztokat, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 2. bs., NovaPrint Basımevi, İstanbul - Ankara - İzmir 1998.

Elektronik Kaynaklar

- TBMM, “Komisyon Tutanakları (24. Dönem 5. Yasama yılı)”, http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.donem_listele?pKomKod=1014 [Erişim tarihi: 07.03.2017].
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye - Azerbaycan Siyasi İlişkileri”, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> [Erişim tarihi: 26.02.2016].

YAZARLARIN İLETİŞİM BİLGİLERİ / CONTACT DETAILS OF AUTHORS

Prof. Dr. Osman G. ÖZGÜDENLİ, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul / Türkiye, gazi_osman@hotmail.com

Dr. Öğr. Üyesi Mehdi GENCELİ, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul / Türkiye, mehdi.genceli@marmara.edu.tr

Dr. Cem ÇETİN, Marmara Üniversitesi İç Denetim Birimi Başkanlığı, İstanbul / Türkiye, cem.cetin@marmara.edu.tr

Dr. Ahmet Emin DAĞ, İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi (İnsamer), İstanbul / Türkiye, ahmetemindag@gmail.com

Arş. Gör. Dr., Murat ÖZKAN, Ordu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ordu / Türkiye, murtozkan@hotmail.com

Arş. Gör. Ahmet Duran ARSLAN, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Muğla / Türkiye, ahmetduranarslan@gmail.com, orcid.org/0000-0002-5131-2499

Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi Enver Uğur AKYOL, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili Bilim Dalı, İstanbul / Türkiye, enveraykol@gmail.com

Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi Samet BALTA, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Bilim Dalı, İstanbul / Türkiye, sametblt92@gmail.com

Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi Hilal ÖZCAN, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili Bilim Dalı, İstanbul / Türkiye, hilalozcan@gmail.com

Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi Elif TAMBULUT, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili Bilim Dalı, İstanbul / Türkiye, eliftambulut@gmail.com